H. A. C. SPOELSTRA

De Invloed van de Duitsche Letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e Eeuw

H. J. PARIS – AMSTERDAM

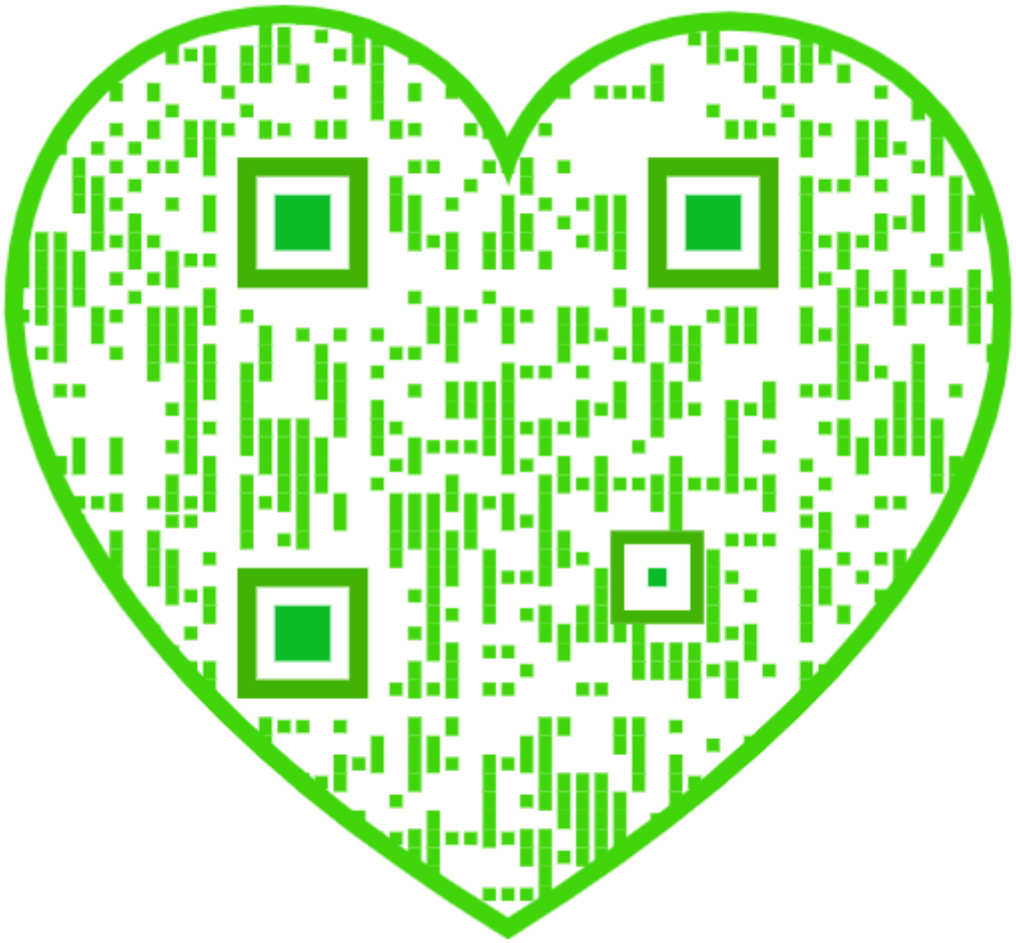

STELLINGEN

I

De algemeen geldende meening, dat de Fransch-klassieke tragedie het Nederlandsche tooneel tot ver in de 19e eeuw is blijven beheerschen, is eenzijdig.

II

De studie van W. de Clercq over de invloed van de buitenlandsche litteratuur op de onze (*Verhandeling over de vraag: Welken invloed heeft vreemde Letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche Taal- en Letterkunde, enz.* Amst. 1824), moet met voorzichtigheid gelezen worden.

III

D. Inklaar (*Baculard d'Arnaud.* Groningen, 1925) overschat de invloed van Baculard d'Arnaud op Feith in zooverre, dat hij vele plaatsen uit het werk van de laatste aan invloed van de Franschman toeschrijft, die inderdaad op die van Duitsche schrijvers zijn terug te voeren.

IV

Emil Ludwig (*Goethe*, 1920) beschouwt Goethe te veel los van de invloeden die op zijn tijd inwerkten.

H. A. C. SPOELSTRA

V

Maurice Souriau (*Histoire du Romantisme en France* I, 1, p. 8) onderschat de invloed van *La Nouvelle Héloïse* op de Fransche romantici, door de bewondering van George Sand voor deze roman als „plutôt une exception" te beschouwen.

VI

De formuleering van Prinsen (*Het Drama in de 18e eeuw in West-Europa*. Zutphen, 1931, p. 16), die het conflict tusschen Chimène en Rodrigue caracteriseert als een strijd tusschen liefde en plicht, is minder juist te noemen.

VII

Een teveel aan interpunctie, zooals men die dikwijls vindt in moderne uitgaven van Middeleeuwsche teksten, schaadt de syntactische samenhang, zooals de Middeleeuwer die bedoelde.

VIII

Ten onrechte beweert Brugmans (*Correspondentie van Leicester* I, blz. 146, noot 1) dat er geen plakkaat van 30 April 1586 over de handel met de vijand bestaat.

IX

Terecht bestrijdt Haak (*Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Ve reeks, 6e deel, p. 97 vlg.) de meening van Fruin (*Verspreide Geschriften* III, p. 234 en 235), dat Maurits tegen zijn wil door de Staten gedwongen is, in 1600 de veldtocht tegen Duinkerken te ondernemen.

X

Ten onrechte meent Blok (*Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* II, p. 230 en 231), dat het aanbod van de souvereiniteit aan koningin Elizabeth in 1585 ernstig gemeend was.

XI

Daargelaten welke waarde moet gehecht worden aan het getuigenis van Christopher van Holstein in zake het aandeel van Prins Willem aan het plan tot een moordaanslag op Erich van Brunswijk in 1578, is het standpunt van Van Schelven (*Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, deel 49, p. 1 vlg.) wetenschappelijk het eenig juiste.

XII

Het verdient aanbeveling, bij het onderwijs in het Nederlandsch aan gymnasium en H.B.S. ook eenige aandacht te wijden aan de Nederlandsche dialecten.

DE INVLOED VAN DE DUITSCHE LETTERKUNDE OP DE NEDERLANDSCHE IN DE TWEEDE HELFT VAN DE 18E EEUW

De Invloed van de Duitsche Letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e Eeuw

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS, Dr L. S. ORNSTEIN, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 30 OCTOBER DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

HENRIETTE ADRIANA CATHARINA SPOELSTRA

GEBOREN TE AMBARAWA-N.O.I.

H. J. PARIS

AMSTERDAM MCMXXXI

AAN MIJN OUDERS

Het beëindigen van dit proefschrift is voor mij een welkome gelegenheid, mijn oprechte dank te betuigen aan allen, die tot mijn academische vorming hebben bijgedragen.

In de eerste plaats aan U, Hooggeleerde DE VOOYS, Hooggeachte Promotor; ik dank U voor Uw onderwijs, voor Uw buitengewone hulpvaardigheid, en voor de belangstelling, waarmee Gij mijn studie hebt gevolgd; voor de gastvrijheid, waarmee Gij mij steeds hebt willen ontvangen, waarbij Uw drukke bezigheden U nooit hebben weerhouden, mijn moeilijkheden rustig te bespreken.

Uw boeiende colleges, Hooggeleerde KERNKAMP, heb ik steeds met de grootste belangstelling gevolgd. Ik dank U ook voor de hulp, waarmee Gij mij later steeds hebt willen bijstaan.

Aan de belangwekkende colleges van wijlen Professor FRANTZEN denk ik nog steeds met dank en piëteit.

U, Hooggeleerde VAN HAMEL en Hooggeleerde OPPERMANN, dank ik voor Uw onderwijs.

Hooggeleerde VALKHOFF, U ben ik groote erkentelijkheid verschuldigd voor Uw steun, en voor de welwillendheid die Gij mij steeds hebt betoond.

En U, Hooggeleerde SCHOLTE, U dank ik zeer voor de hulpvaardigheid, waarmee Gij mij, de leerlinge van een andere universiteit, steeds Uw raad en aanwijzingen hebt willen geven; ook voor de bereidwilligheid, waarmee Gij het mij indertijd hebt mogelijk gemaakt, de Duitsche letterkunde als examenvak te kiezen.

Aan U, Dr. HULSHOF, evenals aan de andere Dames en Heeren van de Utrechtsche universiteitsbibliotheek, en aan allen die verbonden zijn aan de Haarlemsche stadsbibliotheek, mijn dank voor Uw hulpvaardigheid.

INHOUD

Blz.

INLEIDING 1

I — GODSDIENST EN ONDERWIJS. WIJSBEGEERTE . 11

GODSDIENST: 11

De algemeen zedelijke strekking van de 18e eeuw en de bevordering van de tolerantie-idee. 11 — Het rationalisme in Duitschland. 11.

De bekendheid van de Duitsche rationalistische geschriften in ons land. 12.: Schultens en Alberti; de spectatoriale geschriften; Betje Wolff. 12 — Mendelssohn. 13 — De houding van de orthodoxe predikanten tegenover het rationalisme. 13 — Lessing. 13 — Het physikotheologisch bewijs van Gods bestaan. 15.

Reactie tegen het rationalisme. 16: Lavater. 16 — Herder. 16 — De aesthetische Bijbelbeschouwing. 17 — Herder's verhandeling over de oorsprong van de taal. 18.

DE OPVOEDING: 19

De rationalistische opvatting tegenover de orthodoxe. 19 — Locke en Rousseau. 19.

Het onderwijs in Duitschland. 20: De Philanthropijnen. 20 — Von Rochow. 20 — Ontwikkeling in de richting van Kant en Fichte; Pestalozzi. 20.

Nieuwere ideeën in ons land omstreeks 1760. 21: Invloed van de Philanthropijnen. 21 — Het zedelijk verhaal voor kinderen en de kindergedichtjes. 21 — Evenwijdige ontwikkeling van het onderwijs in Holland en Duitschland. 22.

DE VROUWENEMANCIPATIE: 23

Algemeene toestand. 23 — Het vrouwenideaal in de Duitsche litteratuur. 23 — Frankrijk en Engeland; Mary Wollstonecraft. 24 — Nederland; Wolff en Deken. 25.

Blz.

DE WIJSBEGEERTE: 25

Leibniz en Wolff. 26: Leibnizianen in Nederland. 26 — Bestrijdingen en vertalingen van Leibniz' geschriften. 27 — Wolffianen in ons land. 28 — Betje Wolff. 28 — Bilderdijk. 28 — De spectatoriale geschriften. 29 — Nadeelen van het rationalisme. 29.

Kant. 30: Prijsverhandelingen van de Hollandsche Maatschappij van Weetenschappen te Haarlem. 30 — Van Hemert. 33 — Kinker. 35 — Het *Magazijn voor de Critische Wijsbegeerte en de Geschiedenis van dezelve*. 35 — Heringa; Nieuhoff; Hennert; Cras. 36 — Chaudoir; Falck; Jer. de Bosch. 36 — Kinker. 37 — Medewerkers aan het *Magazijn*. 35 en 37 — De *Arke Noachs* en *Sem, Cham en Japhet*. 37 — Lezingen van Van Hemert. 37 — P. van Woensel. 37 — A. Fokke Simonsz. 38 — Tegenstanders van Kant's philosophie. 38 — De houding van de tijdschriften. 38 — Bekendheid met Kant buiten de kring van Van Hemert. 39.

II — DE AESTHETIEK 41

Toestand in ons land omstreeks 1760. 41 — De kunstleer van het Fransch-klassicisme. 41 — Nieuwere strooming in Engeland en Frankrijk. 41.

De aesthetiek in Duitschland. 42: Gottsched; Bodmer en Breitinger. 42 — Baumgarten. 42 — De „Popularaesthetici". 42 — Riedel. 43 — Batteux-bewerkingen in Duitschland: Ramler en Schlegel. 43 — Verzet tegen het nabootsingsprincipe. 43 — Winckelmann en Lessing. 43 — R. Mengs. 44 — De belangstelling voor de volkspoëzie. 44.

De vernieuwing van de Nederlandsche litterair-aesthetische ideeën. 45: De Leidsche *Bijdragen* en de *Nieuwe Bijdragen*. 45 — Lelyveld. 45 — Van Goens. 45 — Van Alphen's *Theorie der schoone Kunsten en Weetenschappen*. 46 — Van Alphen's overige theoretisch werk. 47 — Invloed van de *Theorie*. 47 — Theoretische geschriften onder Duitsche invloed. 48.

Het inzicht in het wezen der kunst. 50: Van Alphen. 50 — Brender à Brandis. 51 — Invloed van Winckelmann. 51 — Bellamy. 52 — Bilderdijk. 52 — Feith. 53.

Afzonderlijke bespreking van de invloed van eenige Duitsche aesthetici. 54: Sulzer. 54 — Mendelssohn. 54 — Lessing: *Laocoon*. 55; De *Hamburgische Dramaturgie*. 57; *Verhandeling over de Fabel*. 59 — Herder. 59 — Herder's invloed op Feith. 60 — Invloed van Feith. 63 — Conclusie. 63.

Blz.

III — DE LETTERKUNDE 65

EERSTE AFDEELING: HET PROZA 65

De ontwikkeling van de roman in Duitschland en Nederland. 65 — Invloed van het Engelsche proza. 65.
Genres die aan de roman voorafgaan. 66: Spectatoriale geschriften. 66 — Rabener's hekelschriften. 66 — Gellert. 67 — Hirschfeld. 69 — Claudius. 70 — Zimmermann's *Ueber die Einsamkeit*. 71 — Von Knigge's *Over de Verkering met Menschen*. 72 — Het moraliseerende verhaal. 73 — Wieland. 74 — Dagboeken. 76 — Lavater's *Physiognomische Fragmente*. 77.
De Roman. 79 — Verschillende soorten van romans. 79.
De rationalistische roman. 79: Gellert's *Schwedische Gräfin*. 79 — Hermes. 80 — Von Knigge. 80 — Müller. 80 — Nicolai's *Sebaldus Nothanker*. 80 — De lezers en de onderwerpen van de rationalistische romans. 81.
De gevoelsroman. 82 — Strijd tegen de sentimentaliteit. 82 — *Werther* en *Siegwart*. 84 — De Duitsche sentimentaliteit in onze romans. 84 — Jung-Stilling. 86.
De spookgeschiedenis en griezelhistorie. 86 — Overgang naar de romantiek. 86.
De historische roman. 87.

TWEEDE AFDEELING: S. GESZNER. DE FABEL 87

Geszner. 87: De idylle vóór Geszner. 87 — Geszner's werk. 88 — Geszner in ons land. 88 — Invloed. 90 — Protesten tegen het onechte van de idylle. 92 — *Der Tod Abels*. 92.

De Fabel. 93: Gellert, Gleim, Lessing. 93 — Lessing's *Abhandlung von der Fabel*. 93 — Kleyn. 93 — Riemsnijder; Betje Wolff. 91 — Schonck. 91.

DERDE AFDEELING: DE DICHTKUNST 94

De ontwikkeling der Duitsche poëzie. 94 — De Nederlandsche natuurpoëzie. 97 — Begin van de Duitsche invloed. 97 — Brockes. 97 — Von Haller. 97 — Von Kleist. 99 — Theoretische opmerkingen over het rijm. 100 — De navolging der klassieke versmaten. 102.
Het rijmlooze gedicht in ons land. 102: Kasteleyn. 104 — Swildens. 104 — Riemsnijder. 105 — Bellamy. 105.
De Utrechtsche kring. 106: Hun actie tegen het rijm en 't in practijk brengen der klassieke versmaten. 106 — Het vaderlandsch lied. 108 — Anacreontiek buiten de kring van Bellamy. 109 — Invloed van Bellamy. 109 — Klopstock en de Duitsche oden. 110.

Blz.

De geestelijke poëzie. 112: Vertalingen uit het Duitsch. 112 — Invloed van Gellert. 113 — Klopstock's *Messias*. 114 — De Duitsche nachtgedachten en grafgedichten. 115 — De Hainbund. 116 — De romance. 118 — De nationale vertelling. 122.

VIERDE AFDEELING: HET TOONEEL 122

Het Fransch-klassicisme. 122 — Reactie daartegen. 123.
Het nieuwe in ons land. 123: Invloed van Frankrijk. 123 — Begin van de Duitsche invloed. 124 — Lessing. 124 — Gellert. 124 — Duitsche tooneelgezelschappen in ons land. 125 — De Fransch-klassieke tragedie naast de nieuwere drama's. 126 — Het proza op het tooneel. 127.
De groote Duitsche auteurs. 128: Lessing. 128 — Goethe. 130 — Schiller. 131 — Het publiek en de kritiek. 132 — Betje Wolff. 132 — Bilderdijk. 133 — Feith. 133 — Kinker. 134 — Kotzebue en Iffland. 135 — Tooneel- en leesbehoefte. 137 — Oorspronkelijke tooneelstukken. 138.

IV — CONCLUSIE 140

BIJLAGE 146

Vertaalde werken van M. Mendelssohn. 146 — Vertaalde werken van Herder. 147 — Vertalingen naar Gellert. 147 — Zedekundige lectuur uit Duitschland. 149 — Vertalingen naar Wieland. 149 — Uit het Duitsch vertaalde romans. 150 — Wertheriaansche vergelijkingen bij Feith. 158 — Fabels. 159 — *Messias*vertalingen. 160 — Uit de voorrede van het IIe deel van Nieuwenhuizen's *Messias*vertaling. 161 — Vertaalde tooneelstukken. 161.

INLEIDING

Duitschland en Nederland hebben steeds in de nauwste letterkundige verbinding gestaan, maar de verhouding is niet altijd dezelfde geweest. Na de Middeleeuwen, waarin de Nederlandsche litteratuur wel het een en ander aan de Duitsche te danken had, was in de 17e Eeuw onze letterkunde geheel de gevende geworden, waarvan een groote invloed op Duitschland is uitgegaan. Deze invloed werkt o.a. op Opitz en Gryphius en daar met deze beiden een nieuwe geest in de Duitsche litteratuur is gaan heerschen, is, volgens Karl Menne, „die niederländische Poesie für die deutsche ziemlich dasselbe geworden, was durch Peter Hooft und dessen literarischen Kreis die italienische für die niederländische gewesen war: eine Brücke und ein Übergang ins Altertum, dessen innerster, unverwüstlicher Kern dem deutschen Schrifttum fortan gewonnen und mit dem volkstümlichen Elemente deutscher Bildung zu herrlichster Entfaltung unserer Poesie verschmolzen werden sollte, — eine Schule gleichsam, in der gewisse Richtungen des deutschen Geisteslebens erzogen wurden" [1]).

Als echter de bloei van de Nederlandsche letterkunde voorbij is, houdt de litteraire verbinding tusschen de beide landen een tijdlang op. De Republiek gaat steeds meer achteruit en de kunst houdt daar gelijke tred mee. In plaats van een frisch eigen leven in de litteratuur krijgt men een uiterlijke navolging van het buitenland, en wel van Frankrijk. Daar door Gottsched het Fransch-klassicisme ook in Duitschland werd ingevoerd, zijn de beide landen omstreeks 1740 in een soortgelijke toestand. Gedeeltelijk zullen nu op de verdere ontwikkeling van Duitschland èn van Holland dezelfde krachten gaan werken. Zoowel hier als daar n.l. de inwerking van het rationalisme vanuit Engeland (die trouwens al vroeger

1) Karl Menne: *Ueber den Einflusz der deutschen Literatur*, p. 1.

is begonnen) en dan later de reactie hiertegen, die ook beïnvloed wordt vanuit Engeland, en vanuit Frankrijk.

Het rationalisme heeft oneindig veel goed gedaan, doordat het het recht van vrij onderzoek durfde toepassen op elk gebied, en zich daarbij door geen enkele overlevering of traditie heeft laten afschrikken. Het durfde vragen, in hoever de Kerk het recht had aan de enkeling zijn meening voor te schrijven en het tornen aan dit recht bevorderde de tolerantie en schiep een betere verhouding tusschen theologie en philosophie. Het vroeg verder in hoeverre de man het recht had, de vrouw te beschouwen als geschapen alleen ten zijnen dienste, en dit was het begin van de vrouwenemancipatie. Het tweede probleem is in de grond hetzelfde als het eerste: beide berusten op de eisch van vrije geestelijke ontwikkeling voor ieder mensch, man zoowel als vrouw. En ook hangt ermee samen de onderwijskwestie, de ontwikkeling van het kind, eerst alleen uit de gegoede stand, later ook van het volkskind: want een revolutie als in Frankrijk heeft Duitschland niet gehad, maar dezelfde strijd is gestreden op ander gebied.

Liggen de voordeelen die aan het rationalisme verbonden zijn, in de moed om de vragen te stellen, de nadeelen liggen in de wijze waarop het die wilde oplossen: het eenzijdige dor-verstandelijke, dat met zijn oppervlakkige nuttigheidsleer alle hoogere gevoelens van schoonheid en alzijdige menschenontwikkeling als ballast overboord wierp.

Het is dan ook natuurlijk dat er een reactie kwam. Dat deze reactie doorsloeg naar de sentimentaliteit, kon in de gegeven omstandigheden niet uitblijven: de mensch, die het heelal ontdekte en nu dacht dat hij alles met zijn verstand kon oplossen, komt tot 't besef dat al dat weten niets is, de ziel blijft onbevredigd en de vragen blijven bestaan; dezelfde geest van onderzoek die op de buitenwereld was gericht, had zich naar binnen gekeerd en gebracht tot zelfonderzoek; de twijfel aan de openbaring doet ook de steun van 't geloof wankelen. Zoo leiden drie wegen naar de sentimentaliteit (en naar het piëtisme, d.i. de gevoelsreactie in zake het geloof): onbevredigde weetbegeerte, wankelend geloof, zielsontleding.

Deze reactie doet zich het sterkst voelen op kunstgebied. De sentimentaliteit bestaat al bij Gellert, Klopstock, Wieland en

vele anderen, maar ze krijgt een geheel ander aspect door de „Sturm und Drang" [1]). Dan niet meer het streven om het gevoel te onderwerpen door verstand of geloof, maar het volle, vrij zich uitleven. Het is niet meer een „weinerlichkeit" waarbij de mensch het probeert te brengen tot een gelaten dragen van het leven (hoewel deze richting blijft bestaan nàast de „Sturm und Drang", met dòòr de „Sturm und Drang" versterkte gevoelsfactor), maar het is een zich overgeven aan het gevoel. Bij de besten, bij Werther, is er niet alleen de diepste diepte van het leed, maar ook de opperste vreugde, omdat alle gevoelens in hun excessen willen beleefd worden. Er spreekt een kracht uit de Werther, een diepe revolutionaire „Groll", zooals we die uit geen van ònze 18e-eeuwsche werken kennen. En dit is geheel verklaarbaar. Waar de werkende krachten zoo absoluut verschillen, kan het niet uitblijven dat de uitwerkingen totaal anders zijn. Hoewel er veel was verbeterd door de Aufklärung, bleef er in Duitschland tòch nog een starre onvrijheid in staat, maatschappij en huisgezin. De vele kleine staatjes waarin het Duitsche Rijk was uiteen gevallen, maakten het kleinzieligste despotisme mogelijk. Er heerschte een standenafscheiding, die de burger aan de grootste beleedigingen blootstelde. Terwijl men gebukt ging onder deze toestanden, en zich niet alleen door invloed van het rationalisme was bewust geworden van zijn menschenwaarde, maar door zelfontleding ook al was gekomen tot een belangrijk-vinden van de eigen persoonlijkheid, klonk Rousseau's natuurevangelie, dat zoowel dat despotisme als het standsverschil als ontaardingen brandmerkte. Het kon niet anders of de meesleepende toon, waarop hij zijn revolutionaire ideeën voordroeg, moest de tot het uiterste gebrachte Duitsche jeugd in vlam zetten. Natuur! werd de strijdkreet, het zich volledig uitleven van de geheele persoonlijkheid de leus. Maar waar de Duitsche burger absoluut uitgesloten was van elke politieke actie, en waar het leven bleef wat het was, bleef er maar één uitlaatklep: de litteratuur. De botsing tusschen ideaal en werkelijkheid deed de vonk ontstaan,

1) Ik beperk me hier uitsluitend tot de Duitsche en Hollandsche sentimentaliteit van de 18e Eeuw, zooals ze als reactieverschijnsel ontstond. Want sentimentaliteit, en mysticisme, is iets van alle tijden, maar in de 18e Eeuw verschijnt ze in een andere nuanceering, als gevolg van zeer speciaal juist daarop werkende oorzaken.

die de Sturm-und-Drangbeweging voortbracht. En deze botsing bestond bij ons niet, doordat dezelfde politieke en maatschappelijke toestanden niet bestonden. Wat drama en roman van de „Sturm und Drang" kenmerkt, is het verzet tegen de sociale wantoestanden, en wat dit werk zoo'n ingang doet vinden is, dat men die toestanden dagelijks voor oogen had. Als teekenend Duitsch en niet Hollandsch noem ik hier de situatie in „Kabale und Liebe". De Werther moet dichter binnen 't bereik van ons volk gelegen hebben, maar met dit verschil, dat het revolutionaire dat er zich in openbaart, bij ons, voor zoover het er was, in politieke belangstelling zich uitte, en dan blijft over de geschiedenis van Werther en Lotte, maar die geschiedenis zonder de „Freigeisterei der Leidenschaft", d.i. dus zonder het meesleepend hartstochtelijke, dat de „Sturm und Drang" door de omstandigheden waaruit ze geboren is, op ons voor had, en wat bij ons niet eens gewaardeerd kon worden door de decadente slapheid, waartoe ons volk was vervallen. Want dat is het tweede, niet minder belangrijke verschil, dat waar de ontwikkeling van Duitschland vanaf het midden der 17e Eeuw er een was in stijgende lijn, de toestand van ons land het resultaat is van een dalende beweging. Aan het einde van die beweging staat in Duitschland Frederik de Groote, bij ons — Willem de Vijfde.

Ontdaan van alle factoren, die het werk van de „Sturm und Drang" zoo belangrijk maken, blijft er voor ons dan niets anders over dan een wroeten in eigen zieleleven, een sentimenteel zich verdiepen in zichzelf: Siegwart in plaats van Werther. En die sentimentaliteit is niet alleen mode en nadoenerij, want de oorzaken die in Duitschland deze strooming voortbrengen, werken ook hier. Een bewijs hiervoor hebben we in het welige bloeien van het piëtisme, de geheele eeuw door, lang voordat we van een sentimenteele mode kunnen spreken.

Slechts wie niet alleen een oneindigheidsgevoel heeft gehàd, zooals Goethe en Schiller, maar wie er ook, als zij, aan heeft durven toegeven, en daardoor in voortdurende botsing is gekomen met de eindigheid van het leven, kan komen tot een doorleefd besef van de noodzakelijkheid der zelfbeperking. Het is daarom, dat het werk uit de klassieke periode van de Duitsche litteratuur pas veel later door de Nederlanders werkelijk begrepen is. De niet-doorleefde kwasi-harmonie, rust omdat er nooit strijd is geweest, vinden we

in ons land de heele eeuw door en tot ver in de 19e eeuw in het pseudo-Fransche-klassicisme.

De waardeering voor de Duitsche letterkunde in ons land beperkt zich dus hoofdzakelijk tot het werk van vóór de „Sturm und Drang"; van de Sturm-und-Dranglitteratuur apprecieert men slechts één factor: het sentimenteele. En al dan niet sentimenteel, het moraliseerende element overweegt. Dit laat zich verklaren uit verschillende oorzaken: ten eerste doordat het heerschende zedenbederf de zedelijke litteratuur als behoefte doet voelen. Maar bovendien is het een gevolg van de ontwikkeling van philosophie en theologie: met het doordringen van de natuurlijke en redelijke godsdienst wordt de nadruk in plaats van op het dogma op de moraal gelegd.

Dat men zich in beide landen, Duitschland en Nederland, van Frankrijk af gaat wenden naar Engeland toe, is een gevolg van de versterking van het Germaansche ras-besef. Reeds Langendijk gelooft niet meer aan 't alleenzaligmakende van de Fransche geest. De voornaamste tegenstander van de Fransche invloed is Van Effen [1]). Het gaat samen met de belangstelling voor het eigen volksverleden en voor de eigen oude letterkunde [2]), die bij ons begint te ontwaken sedert het begin van de 18e eeuw. Dit zijn nieuwe elementen in ons land, die zonder invloed van buiten zijn ontstaan.

Over de invloed van de Duitsche litteratuur op de onze is een verhandeling geschreven door Kaakebeen in 1887 [3]), als antwoord

1) Kalff V, 566.

2) Zie Kalff V, 565 vlg. Hij wijst op de ontwakende belangstelling voor ruïnes en oude kasteelen. De Rotterdamsche verzamelaar en oudheidkenner Van Alkemade geeft boeken uit over 't kamprecht en over oude plechtigheden en gebruiken. Lambert ten Kate laat zijn landgenooten voor 't eerst een blik slaan in de diepten van het taalverleden. Huydecoper had Vondels vertaling van de *Metamorphosen* behandeld met de zorg en de eerbied, die tot dusver slechts aan klassieke auteurs waren ten deel gevallen, en was bezig met een voor zijn tijd voortreffelijke uitgave van de *Rijmkroniek* van Melis Stoke. Ook in onze periode is er die belangstelling voor de eigen oude litteratuur: bij de Geldersche oudheidkenner en historicus Mr. Gerard van Hasselt, bij Van Goens en Betje Wolff; vooral voor Bredero, nog niet voor de Middeleeuwen en de 16e eeuw.

3) C. G. Kaakebeen: *De Invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche.*

op een door de redactie van *Noord en Zuid* uitgeschreven prijsvraag naar de Duitsche invloed in alle tijdvakken van onze letterkunde. Het spreekt vanzelf dat dit onderwerp veel te uitgebreid is, zoodat een studie als de bedoelde uit den aard der zaak oppervlakkig moest worden, temeer daar er in 1887 nog weinig of geen monografieën over bestonden. Daar er later echter verscheidene speciaalstudies over de 18e eeuw in het algemeen en de Duitsche invloed in het bijzonder zijn verschenen [1]), is het tegenwoordig mogelijk bij een beantwoording van de vraag, welke de invloed van de Duitsche letterkunde op de onze is geweest, veel dieper door te dringen.

Een ander bezwaar van Kaakebeen's verhandeling is, dat hij niet genoeg de litteratuur in verband heeft gebracht met de algemeene cultureele denkbeelden van de tijd. Daar echter een dieper gaande beschouwing onmogelijk is zonder deze cultureele denkbeelden te belichten, zal ik, hoewel schematisch, een algemeenere beschouwing over de godsdienst, wijsbegeerte, opvoeding en vrouwenemancipatie aan die der letterkunde laten voorafgaan, hoewel deze laatste mijn hoofddoel blijft.

Het piëtisme is de schakel die de Duitsche invloed van de Middeleeuwen met die uit de tweede helft van de 18e eeuw verbindt; als ons land op elk ander gebied Duitschland uit het oog heeft verloren, blijven piëtische invloeden bestaan [2]). En als tegen 1760 opnieuw de belangstelling voor onze Oostelijke naburen begint te ontwaken, is het de godsdienstige litteratuur, die 't eerst de aandacht trekt. Ook de bekendheid met de Duitsche philosophie gaat aan de litteraire vooraf, maar ze is niet diepgaand en beperkt zich vrijwel tot theologenkringen.

Van litteraire invloed op ons land is geen sprake, zoolang in Duitschland met Gottsched het Fransch-klassicisme de heerschappij voerde. Eerst als men zich daar naar Engeland gaat wenden, wat gepaard gaat met een verzet tegen het Fransch-klassicisme, ont-

1) De verschillende monografieën worden in de tekst herhaaldelijk geciteerd.

2) 16e en 17e eeuw: Sebastian Franck von Wörd; 17e eeuw tot diep in de 18e: Jac. Boehme; vanaf 1700 de kring van Spener (1701 vertaling van Gottfr. Arnold's *Kirchen- und Ketzerhistorie*); vanaf 1735 de Hernhutterbeweging.

waakt in ons land opnieuw de belangstelling voor de letterkunde onzer Oostelijke naburen, wat een nieuwere strooming in onze litteratuur doet ontstaan. Voor die tijd waren de Engelsche schrijvers zelf bij ons bekend geworden, zoodat de Engelsche invloed de Duitsche voorbereidt.

De Fransch-klassieke strooming blijft echter naast de nieuwere, die niet de navolging van de gestyleerde natuur, maar van de natuur zelf eischt, bestaan. Daarbij moeten we niet vergeten dat het verzet tegen het oude voor een groot deel uit Frankrijk zelf komt en dat door Frankrijk in dit opzicht weer een groote invloed op Duitschland is uitgeoefend (Rousseau; de comédie larmoyante en het burgerlijk drama), terwijl bovendien, àls de aandacht eenmaal op Duitschland is gevestigd, àlles bij ons wordt vertaald, zoowel Fransch-klassicistische als nieuwere werken. We kunnen dus onmogelijk een strenge afscheiding maken in die zin, dat we zeggen: het oude komt uit Frankrijk, het nieuwe uit Duitschland en Engeland, daar het nieuwe tot ons komt uit alle richtingen, al is de beslissende stoot tot de nieuwe ontwikkeling bij ons gegeven door het bekend worden van de Duitsche litteratuur.

Tot het werk van de oude richting, dat dus van absoluut geen belang is voor de ontwikkeling van de ideeën hier te lande, behooren o.a. eenige vertalingen van Gottsched zelf en verder vele tooneelstukken, die op Fransch-klassicistische leest waren geschoeid.

Met de kennis van de Hoogduitsche taal was het bij ons in de 18e eeuw slecht gesteld. Fransch las en schreef de Nederlander die eenigszins op beschaving aanspraak wilde maken, beter dan Nederlandsch; Engelsch kenden sommigen; Duitsch vrijwel niemand. Zelfs Betje Wolff las Haller, Hagedorn en Geszner alleen in vertaling, en nog in 1776 bekent ze, dat ze niet in staat is Jerusalem's werken in het origineel te lezen[1]). In de patricische families is deze toestand nog lang blijven bestaan.

De bekendheid met de Duitsche litteratuur verwierf men dan ook in het begin hoofdzakelijk door bemiddeling van Frankrijk. Zoo werd o.a. in Den Haag bij Gosse en Pinet een driemaandelijksch tijdschrift uitgegeven, de *Bibliothèque des Sciences et des Beaux Arts*,

1) Dyserinck: *Brieven*, p. 186.

waarin vanaf ongeveer 1760 aankondigingen, soms zeer uitvoerig, van werken van Abbt, Gellert, Geszner, Lessing, Rabener.

Een ander voorbeeld van bemiddeling door de Fransche taal vinden we in *Progrès des Allemands, dans les Sciences, les Belles-Lettres et les Arts, particulièrement dans la Poésie, l'Eloquence et le Théâtre* van J. Fr. baron von Bielefeld (Berlijn 1752), waarvan in 1767 te Leiden een derde druk verscheen. Hij bespreekt in de eerste druk o.a. Opitz, Canitz, Günther, Haller, Hagedorn, Gellert, Gleim, e.a. (niet de *Messias*, waarvan de eerste drie zangen reeds waren verschenen). Wat het tooneel betreft staat hij nog geheel op het standpunt van het Fransch-klassicisme, maar in de genoemde derde druk bespreekt hij tenminste eenige nieuwere stukken, o.a. *Miss Sara Sampson* [1]).

Tegen 1770 schijnt er echter eenige verandering te komen. In 1768 verschijnt een nieuwe bewerking van M. Kramer's *Woordenboek der Nederlandsche en Hoogduitsche talen*, in 1769 zijn *Nieuwe Hoogduitsche Grammatica*, en, terwijl Frans van Lelyveld bij zijn ijverige pogingen om de kennis van het Hoogduitsch te bemachtigen, zich nog moest behelpen met Gottsched's grammatica in het oorspronkelijk, verscheen hiervan in 1772 een Nederlandsche bewerking: *De Hoogduitsche Spraakmeester*, door Ernst Zeydelaar [2]).

Daarbij komt dan persoonlijke bemiddeling. Tusschen 1750 en 1770 kwamen vier Duitschers als hoogleeraar naar Utrecht: Sebald Rau, de vader van Bellamy's vriend, in 1750, C. Saxe in 1752, J. D. Hahn in 1753 en J. F. Hennert in 1764. Rau's invloed heeft zeker niet weinig bijgedragen tot de groote bekendheid met de Duitsche litteratuur in de kring van Bellamy, terwijl Hennert, die onder Sulzer en Euler te Berlijn had gestudeerd, een bemiddelaar was tusschen de Duitsche philosophie en Nederland. Bovendien waren er vele Duitsche en Hongaarsche studenten aan de Utrechtsche universiteit.

Ook te Leiden werd Duitsch gestudeerd: na 1755 werden elf Duitsche taalleeraars ingeschreven en nog vier andere die ook Duitsche lessen gaven [3]).

1) Balk: *Lessing auf der Niederl. Bühne*. Nijmegen 1927, p. 51 vlg.

2) De 2e uitg. van 1786 werd bewerkt door A. A. van Moerbeek, die ook de nieuwe uitgave van Kramer's woordenboek had bezorgd.

3) Noordhoek: *Gellert und Holland*. Amst. 1928, p. 17.

Een ander bemiddelaar is Joan Christian Cuno, een Duitscher die van 1739 tot 1765 te Amsterdam woonde en behoorde tot de kring van Lucas Pater. Uit deze kring komen vertalingen voort van fabels van Gellert, drama's van Von Cronegk, Joh. El. Schlegel en Brandes. Asschenbergh werd door Cuno gewezen op een gedicht van Gellert, waaraan hij later de stof ontleende voor zijn larmoyante comedie *De deugdzame Zoon* (1792). Dezelfde Asschenbergh vertaalde oden van Klopstock.

Maar er waren ook Nederlanders die in persoonlijk contact met Duitschland stonden. In de eerste plaats dient hier Van Goens genoemd te worden, die correspondeerde met Geszner, Wieland en Riedel, en later, nadat hij 't land had verlaten, in aanraking kwam met Lavater, Jacobi, Gleim en Jung-Stilling. Doordat hij velen, waaronder Frans van Lelyveld, de medeoprichter van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, en Van Alphen, op de Duitsche litteratuur heeft gewezen, is hij van groot belang voor 't bekend worden daarvan in ons land. Van Goens zelf loopt vooral hoog met Wieland, houdt ook veel van Gellert en Geszner; hij kent en waardeert echter ook de overige Duitsche litteratuur, is een man met een ruime blik, maar had het te druk met andere dingen, om zich veel met de Nederlandsche letterkunde te bemoeien. Lelyveld blijft staan bij Gellert en Geszner, maar Van Alphen heeft Van Goens',, Anregung" gebracht tot een zelfstandig verder onderzoeken.

Andere Nederlanders van beteekenis, die in persoonlijke aanraking met Duitschland waren en daardoor bemiddelaars zijn geworden tusschen ons land en de Duitsche litteratuur, zijn Laurens van Santen[1]), Joh. Meerman[2]), Feith[3]), Kleyn, Hinlopen[4]), Wiselius[5]), Staring[6]).

1) Kort voor 1766 maakte hij voor zijn gezondheid een reis door Duitschland. Op deze en volgende reizen maakte hij kennis met Ernesti, Heyne, Sulzer, Mendelssohn, Ramler, Kaestner, Klopstock, Lessing, Zachariä en Gleim. (Kalff VI, p. 160 en 161).

2) Hij studeerde te Leipzig en Göttingen, bezocht later Duitschland nog meermalen, leerde het hof van Frederik de Groote kennen en kwam in aanraking met Ramler, Kant en Klopstock (Kalff VI, p. 12 vlg.).

3) Feith ontmoette Klopstock.

4) Kleyn en Hinlopen kennen Jung-Stilling persoonlijk.

5) Hij bezoekt Göttingen, Hamburg, Frankfort, Berlijn (Kalff. t. a. p.).

6) Staring studeert te Göttingen.

Zoo wies de bekendheid met Duitschland gestadig aan. In enkele jaren komt het zelfs zoo ver, dat terwijl eerst Frankrijk alles had geleverd wat navolgens- en bewonderenswaard was, nu Duitschland een even aanzienlijke plaats had veroverd. Wolff en Deken spreken zelfs in 't voorbericht van de *Economische Liedjes* (2e deel) van de Duitscher als van „l'homme du goût in de litteratuur" („en", voegen ze er spottend aan toe, „hij werkt met ijver"). *Het Deutsche Museum* van 1776 bericht, dat het te Amsterdam vrijwel mode was Duitsch te verstaan en te lezen[1]). Ook in de opvoeding komt Duitsche invloed naast Fransche: „Een Duitsche gouverneur, een Zwitsersche gouvernante", klaagt de *Arke Noachs*, „zie daar het rustpunt eener fatzoenlijke opvoeding"[2]). Zulk soort berichten zijn er vele. Ze getuigen er alle van, dat er in weinige jaren veel was veranderd.

1) Deutsches Museum: *Briefe aus Holland an Herrn B. in H.*, gedateerd 5 May 1776.

2) *Arke Noachs*, no. 11 (1799).

I — GODSDIENST EN ONDERWIJS. WIJSBEGEERTE

GODSDIENST

De tendens van de 18e eeuw is, gelijk gezegd, de algemeene zedelijke strekking te stellen in de plaats van het dogmatisch geloof. Onze regeering had steeds, hoezeer de gereformeerde kerk op de handhaving van de rechtzinnigheid stond, aan allerlei gezindten de hand boven 't hoofd gehouden. De tolerantie-idee werd niet weinig bevorderd door het doordringen van de leer van de verschillende groote philosophen: Descartes, Bayle, vooral echter de Engelsche vrijdenkers. Tegen 1760 komen daar nu de Duitsche invloeden bij. Leibniz was er steeds op uit geweest om door de philosophie iedere afzonderlijke geloofsstelling te bewijzen. Wolff laat dit aan de theologie over en vindt het genoeg, dat wat hij van God bewezen heeft, ook in Zijn woord staat, terwijl dan verder maar aangenomen moet worden, dat wat niet bewezen kan worden boven ons begrip gaat, maar daarom nog niet met de rede zal strijden. Hij is reeds volbloed rationalist, met een absoluut vertrouwen op de almacht der rede.

Op de bekendheid van Leibniz en Wolff in ons land kom ik nog terug [1]), daar ze aan het beginpunt van het Duitsche rationalisme, en ten deele van het onze, staan en als zoodanig een aparte bespreking verdienen.

De Duitsche theologen, uitgaande van de leer van Leibniz en Wolff, maar onder invloed van de Engelsche philosophie en philologie, slaan een weg in, die steeds verder afvoert van het dogmatisch geloof.

't Minst ver gaan zij, die vasthouden aan de kerkleer, maar bij de studie van de Bijbel dezelfde grammatische methode willen gevolgd zien als bij de profane philologie. Vooral Ernesti heeft

---

1) Zie: Wijsbegeerte.

zich bekend gemaakt door zijn studie van het Nieuwe, Michaelis door die van het Oude Testament, terwijl deze vrijere handhaving van de Bijbelsche theologie Semler tot het begin van de historische Bijbelkritiek brengt.

Een stap verder gaan de aanhangers van de zoogenaamde natuurlijke godsdienst in de zin van de Engelsche vrijdenkers, die wel aan de openbaring vasthouden, maar de kerkleer verwerpen. Voor hen stemt de openbaring geheel met de resultaten van het redelijk onderzoek overeen. Hier hooren o.a. Sack, Spalding en Jerusalem.

Nog een stap verder gaan zij, die de mogelijkheid van een openbaring zelf loochenen. Hier staat Reimarus, de man van de beruchte *Wolfenbüttler Fragmente* [1]).

Ten nauwste hangt met dit alles samen het streven van de Duitsche „Moralphilosophen" [2]), die zich ten doel stellen de onafhankelijkheid der deugd van de kerkleer te bewijzen (o.a. Eberhard, Garve, J. J. Engel, Steinbart), terwijl ook de „Popularphilosophen", die de philosophische denkbeelden van Leibniz-Wolff en van de Engelsche wijsgeeren meer algemeen bekend hebben gemaakt bij de groote massa, daardoor de tolerantie-idee sterk hebben bevorderd [3]).

Van al deze stroomingen neemt men in ons land kennis. De meeste werken van deze Duitsche schrijvers en van nog vele andere worden vertaald [4]).

Een zelfde streven als van Ernesti en Michaelis vindt men bij de Schultensen [5]) voor het Oude, bij de Leidsche hoogleeraar Alberti voor het Nieuwe Testament. De aanhangers van de natuurlijke godsdienst vinden we bij ons hoofdzakelijk in de kring der spectatoriale schrijvers, d.i. dus van de dissenters [6]). Ook Betje Wolff toont een groote voorliefde voor theologische werken van rationa-

1) Hettner: *Geschichte der deutschen Literatur im XVIIIen Jahrhundert*, III_2.

2) T. a. p., 249.

3) T. a. p., 176.

4) Men zie de verschillende naamlijsten.

5) Bij Albert Schultens vóór Michaelis' werken in die richting.

6) Als zij ijveren tegen de „deïsterij" bedoelen ze daarmee onverschilligheid tegenover de Christelijke godsdienst.

listisch karakter. „Jerusalem heeft de eerste plaats in haar hart" [1]). In 1789 vertaalt ze Garve's *Over de Plichten*. Verder voelt ze zich vooral aangetrokken tot Niemeyer's *Karakterkunde van den Bijbel*, waarvan de tendens is, materiaal voor menschenkennis uit de Bijbel te putten, zonder de Goddelijkheid ervan aan te tasten. Hoeveel zij zelf hiervoor voelt, blijkt uit haar gedichten over Bijbelsche personen (*Jacobs klagt bij het lijk van Rachel* e. a. [2])).

Van de „Popularphilosophen" is Mendelssohn, de geestdriftige en werkzame verbreider van het Deïsme in Duitschland, bij ons in dissenterkringen zeer gezien. Veel van zijn werk werd vertaald [3]), en men vindt er meestal gunstige, hoewel niet diepgaande recensies van.

Belangstelling voor de vragen op theologisch gebied in Duitschland vindt men ook in de prijsverhandelingen van de verschillende genootschappen. Dat de orthodoxe predikanten echter niet veel van dit alles moesten hebben, blijkt uit de brief van Ds. Heftig aan Prof. Maatig in de *Willem Leevend* [4]), waarin hij waarschuwt toch vooral die Hoogduitsche werken niet door de studenten te laten lezen: „Niet alleen de Steinbarts, de Semlers, de Eberards; maar ook de Hessen, ja de Jeruzalems, de Niemeyers zijn gevaarlijk: het vergif is er zo keurig in toebereid, zo smaaklijk in voorgediend. De bedorve reden vergast zich dus gaarn". Steinbart 's *Samenstel der zuivere wijsbegeerte of de leer der gelukzaligheid volgens het Christendom* (1781) leidde zelfs tot de oprichting van het *Haagsch genootschap ter verdediging van de voornaamste waarheden van den Christelijken Godsdienst* (1785). Op de theologische wetenschap schijnen deze geschriften dan ook weinig invloed te hebben uitgeoefend. Van belang is echter, dat — aangezien er steeds weer in alle populaire tijdschriften op die onderzoekingen werd gewezen — het niet kon uitblijven dat ze in wijdere kring bekend werden, zoodat er een vrijere geest moest gaan heerschen.

Voor het rationalisme in zijn meest krasse vorm schrok men echter terug. Van Reimarus' werken zijn alleen die vertaald, waarin

1) *Brieven over versch. Ond.* II, Br. XV, p. 134.

2) H. C. M. Ghijsen: *Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd*, p. 215 en 217.

3) Wat van hem vertaald is vindt men in de Bijlage A.

4) *Willem Leevend*, II, 31.

hij zich toelegt op het opbouwen van een natuurlijke of redelijke godsdienst, onafhankelijk van alle openbaring. Voor het afbrekende deel van zijn werk had men hier, evenals in Duitschland, veel afkeuring en men heeft het Lessing zeer kwalijk genomen dat hij de *Wolfenbüttler Fragmente* heeft uitgegeven.

Voor de ontwikkeling van de tolerantie-idee in Duitschland is Lessing zeker een van de belangrijkste figuren geweest. Voor de onze niet, want men had een heilige schrik voor zijn denkbeelden en kroop al bij voorbaat in zijn schulp. Degene, die het ondernomen heeft Nederland beter met Lessing en zijn werk bekend te maken, was G. Brender à Brandis, de man die zooveel heeft gedaan als bemiddelaar tusschen Duitschland en Nederland. Hij nam in 1782 in zijn *Taal-, Dicht- en Letterkundig Kabinet* een *Levensschetse van den beroemden Hoogduitschen Dichter G. E. Lessing* over uit Wieland's *Teutscher Merkur*. Hierin worden zijn voornaamste werken besproken en een goede karakteristiek ervan gegeven. In een noot verklaart zich Brender echter beslist tegen de uitgave van de *Fragmenten*. Vooral het vijfde, *Over Jesu opstanding*, schokt hem hevig. Er volgt dan een opsomming van ongeveer veertig geschriften ervoor of ertegen, en hij eindigt met een gedeelte uit de *Erziehung*, waarmee hij het ook niet geheel eens is.

Een ander oordeel over Lessing vinden we bij een theoloog. A. Ypey had reeds in 1792 J. G. Rosenmüller's *Geschiedkundige verhandelingen over den trapsgewijzen voortgang der goddelijke openbaringen*, met de aanmerkingen op de *Erziehung des Menschengeschlechts* vertaald. Uitvoerig neemt hij nu zelf over Lessing het woord in zijn *Geschiedenis van de Kristelijke kerk in de 18e eeuw*, 2e deel (1799), waarin hij de voortgang van het deïsme in Holland en Duitschland behandelt. Hij onderscheidt „minst buitensporige" en „grove" Deïsten. Lessing geniet de eer in Duitschland aan het hoofd van beiden te staan, van de laatsten met zijn *Fragmente*, van de eersten met de *Erziehung*. Hij wijdt acht en twintig bladzijden aan de *Fragmente* en later nog eens twintig aan de *Erziehung*, om dan vervolgens bij het vermelden van Jacobi's mededeeling dat Lessing Spinozist was, los te barsten in een hartstochtelijke tirade, waarin hij Spinozisten en Atheïsten gelijk stelt[1]).

1) Dit was trouwens de gewone opvatting in de 18e eeuw.

Tegenover hem staat een ander theoloog, Willem Anthony van Vloten, die in zijn *Praktijk des Bijbels of het zedekundig onderwijs der gewijde Schriften* (1796—1803) de zedekundige inhoud van de Bijbel blootlegt, als een bewijs van het gansch Godwaardige der leiding of „der opvoeding van het menschdom", en het denkbeeld van openbaring in de zin van opvoeding wel aanlokkelijk vindt, waarvoor hij zich dan op Lessing beroept [1]).

Invloed van Lessing is verder aan te wijzen bij Kinker, Van Hemert, en misschien bij Pieter van Woensel in zijn meeningen over tolerantie en vrijheid van gedachten [2]). Ook Bilderdijk heeft zich voor Lessing de wijsgeer zeer geïnteresseerd; in zijn aanteekeningen vindt men o.a. een groot aantal citaten uit *Zur Geschichte und Literatur* en uit de briefwisseling met Mendelssohn [3]). Hoewel hij hem geheel verkeerd begreep — hij meende n.l. dat Lessing de orthodoxe partij was toegedaan — heeft hij toch geprobeerd in zijn geest door te dringen.

Vooral echter Van Hemert. Evenals Lessing gelooft hij aan „een godlijke opvoeding — onder welke het menschelijke geslacht, niet alleen ten aanzien der cultuur, maar ook der zedelijkheid, vorderingen maakt" [4]). De *Nathan* citeert hij in 't IVe deel van zijn *Lectuur bij Ontbijt- en Thétafel* [5]) met instemming, om te bewijzen dat Lessing evenals hij gelooft, dat alle godsdienst berust op mythologievorming. Over 't algemeen hebben Lessing's ideeën echter weinig ingang gevonden. Wolff en Deken zien in hem slechts een profaneerend spotter, een gevaarlijk materialist van de oude school [6]).

Invloed van Duitschland is verder aan te wijzen, waar men in ons land, evenals dat door Wolff's school gebeurt, de heerlijkheid en almacht van God uit de onvergelijkelijkheid en goddelijkheid van de schepping wil bewijzen. Dit doet o.a. Martinet, predikant

1) Sepp: *Proeve eener Pragmatische Geschiedenis der Theologie in Nederland.*

2) Vooral uitgesproken in zijn tijdschrift: *De Lantaarn*, 1792—1801.

3) Kollewijn: *Bilderdijk*. Amst., 1891.

4) Voorrede van de *Proeve ter beantwoording der vrage, betreffende het bestaan van beginzelen ener belangloze goedwilligheid in het menschelijk hart*, 1798.

5) p. 86.

6) Zie H. C. M. Ghijsen: *Betje W lff enz.* Oordeel over Lessing in de *W.llem Leev nd* IV, p. 109 en *Corn. Wildschut* I. p. 24 en 176.

te Zutfen in zijn *Catechismus der Natuur* en W. E. de Perponcher in *De Wijsgeer der Natuur en der Openbaring* (1797). We hoeven er echter niet voor naar deze speciale werken te verwijzen. Het is een algemeene trek van de tijd, die we in vele der achttiende eeuwsche schrijvers terugvinden [1]) (bij E. M. Post b.v.).

Dit hebben al deze richtingen met elkaar gemeen, dat ze in plaats van zonder meer te gelooven, de waarheid van de godsdienst bewezen willen hebben [2]).

Een reactie tegen dit alles vinden we bij Lavater, die tegenover dit „Christusleere Christenthum" stelt 't geloof aan de verlossing door Jezus Christus „unser Alles und Einziges". Hij is hier zeer veel vertaald, vooral zijn kleinere stichtelijke geschriften, o.a. door Margriet van Essen. Tot zijn Hollandsche correspondenten behooren o.a. R. M. van Goens, Van Alphen, Tydeman, J. Hinlopen. Bellamy heeft een groote vereering voor hem [3]); het oordeel van Wolff en Deken is niet altijd hetzelfde; Betje stelt hem echter onder Jerusalem. Invloed heeft hij o.a. uitgeoefend op W. Emmery de Perponcher [4]) en El. M. Post, in *Het Land*, vooral met de *Worte des Herzens* [5]).

De reactie van Lavater tegen 't rationalisme ontaardt echter al spoedig in een soort piëtistische „Schwärmerei". Oneindig veel

---

1) Men vergelijke: Bonnet's *Beschouwing der Natuur*, vert. in 1774—'77 d. H. Coopmans; de *Bijbel der Natuur, ontworpen door de beroemde geleerden J. J. Scheuchzer en M. S. G. Donat, vermeerderd en uitgeg. d. Dr. A. F. Busching.* In 't Ned. vert. en met aanvullende toegiften en aanmerkingen voorzien d. L. Meyer. 1784—'92, 12 dlen; Sulzer: *Voortreffelijkheid en Schoonheid der Natuur*, vert. d. H. v. Elvervelt, 1773, en Sulzer: *Proeve van eenige bespiegelingen over de werken der Natuur.*

2) Ik noem hier nog enkele namen: J. F. Jacobi: *Bewijs van de Waarheid van den Chr. Godsd. voor ongeleerden*, 1790; C. Bonnet: *Philosophische navorsching van de bewijzen voor 't Christendom.* Zeer geliefd was Mosheim, o.a.: *Verdeediging der Waarheid van den Chr. Godsdienst door Origines tegen Celsus*, 1777. Ook als kerkhistoricus was hij hier bekend en reeds in 1766 verscheen een Ned. vert. van het uittreksel uit Mosheim's *Sittenlehre* van J. P. Miller. Daarnaast vonden P. J. Zollikofer's Leerredenen vele lezers.

3) Zie b.v. het gedicht *Aan Lavater* en de brief aan Mens van 2 Nov. '85 in Van Vloten: *Uit Bellamy's Nagelaten Brieven en Papieren*, p. 152.

4) *Het Lijden van den Messias naar de profeten en evangelisten.*

5) Noordhoek: *Lavater und Holland* (Neophilologus X). De *Nadenking over mijzelven* verscheen in 1774; in 1779 *Uitzichten in de Eeuwigheid.*

poëtischer is die van Herder. Een groote verdienste is, dat hij zijn van geniaal inzicht getuigende ideeën omtrent de poëzie van de natuurvolkeren heeft toegepast op de Bijbel. Aan de eene kant richt hij zich tegen de dor-verstandelijke verklaring van de Bijbel, zooals die door het rationalisme in zwang was gekomen, maar aan de andere kant verzet hij zich eveneens tegen de opvatting, dat ook de dichterlijke zijde van de Bijbel slechts aan een onmiddellijk goddelijke inwerking zou zijn toe te schrijven, alsook tegen de mystische verklaringswijze, die de orthodoxie zoo graag (vooral bij het Hooglied [1])) toepaste. Voor hem is de Hebreeuwsche poëzie, zooals we die vinden in het Oude Testament, de oudste, eenvoudigste, hartelijkste poëzie der wereld, vol natuurgevoel; de natuurlijke en uit het diepste innerlijk geboren taal van een volk, welks geheele zijn en wezen van het innigste en krachtigste Godsbewustzijn doorgloeid en vervuld is [2]).

Het spreekt vanzelf, dat Herder's werken in orthodoxe kringen met reserve ontvangen werden [3]). Echter hebben ze hier veel invloed uitgeoefend op de aesthetische Bijbelbeschouwing. Het meest heeft Feith, de vriend van Schultens, propaganda voor hem gemaakt. Herhaaldelijk verwijst hij naar hem in zijn *Brieven*, voornamelijk naar de *Geest der Hebreeuwsche Poëzie* en de *Lieder der Liebe*. Het Hooglied durft hij telkens te stellen naast Ossian's liefdesliederen. Soms vindt hij 't noodig, zich in een noot te excuseeren, maar dit excuus is dan niets dan een sofisme [4]).

Verder dan Feith gaat Kantelaar in zijn opstel *Over het Invoeren van Engelen en Duivelen in Dichtstukken*, in het eerste deel van de *Bijdragen* van Feith en Kantelaar, die zich, wat betreft de mythologische opvatting van het Oude Testament, bij Herder aansluit.

Zonder invloed van buiten af, vinden we de aesthetische waar-

1) Over het Hooglied schrijft Herder de kleine verhandeling: *Salomon's Lieder der Liebe* (1778), misschien het fijnste wat hij over de Bijbel geschreven heeft.

2) Wat er van Herder vertaald is, in de Bijlage onder letter B.

3) *Nieuwe Ned. Bibl.* VIII, in de recensie van 't 4e st. van de *Geest der Hebreeuwsche Poëzie*: „God bewaare ons, dat men door het overal naar den Oosterschen smaak te poëtiseeren, de grondwaarheden van het Christendom niet weg poëtiseere!"

4) Feith: *Werken* IV, p. 11 vlg., geeft een Ned. vert. van Herder: *Hooglied*, 2 : 8—14 en voegt er diens uitleg bij. Zie de noot.

deering van de Bijbel bij Betje Wolff[1]). Belangstelling voor de Oostersche letterkunde hebben ook Van der Palm en S. F. J. Rau. Voor de eerste getuigt daarvan o.a. *Eenige liederen van David* (1791). Als Rau in 1795 wegens zijn bekende stadhoudersgezindheid het hoogleeraarsambt in de Oostersche talen en oudheden te Leiden moet neerleggen, wordt Van der Palm in zijn plaats benoemd. Ook na 1800 is hij als Bijbeluitlegger werkzaam. Rau wordt echter in 1799 opnieuw benoemd en aanvaardt zijn ambt met de rede: *Over de Voortreffelijkheid en Volmaaktheid van het Dichtvermogen, beschouwd in de drie voornaamste dichters Job, Homerus en Ossian.*

Herder heeft ook invloed uitgeoefend op W. A. van Vloten, die in zijn *De Bijbel Vertaald*, waarin hij voornamelijk op Michaelis steunt, zich bij de vertaling van het Hooglied[2]) voor een groot deel houdt aan de *Lieder der Liebe.*

Dat men echter een werk over de geest der Hebreeuwsche poëzie in het Nederlandsch kon overbrengen, zonder zelf iets van die geest aan te voelen, blijkt uit Van Engelen's vertaling van *Vom Geist der hebräischen Poesie*[3]). De eenige maal dat hij van zijn origineel afwijkt, is waar hij een vrije bewerking geeft van een anonym gedicht, dat Herder achter de elfde verhandeling invoegt,[4]) en dat hij beschouwt als „eine wahre Anthologie aus Propheten und Psalmen". Van Engelen werkt het om tot een soort patriottische partijzang, waarin hij zorgvuldig het oorspronkelijke „Fürst" door „overheden" en „regenten" vervangt, waardoor hij in het vrij lange gedicht leelijk in de knel komt. Echter is zijn „bewerking" ook daar, waar hij zich aan de tekst had kunnen houden, in hooge mate onpoëtisch.

Tegen de orthodoxe opvatting van de goddelijke oorsprong der taal, maar ook tegen de rationalistische, die haar verklaart als ontstaan door uitdrukkelijke overeenkomst der menschen, en tegen de sensualistische theorie van het Fransch materialisme, richt zich Herder in zijn belangrijke prijsverhandeling *Ueber den Ursprung der Sprache,* die van grondleggende beteekenis voor de philoso-

1) Ghijsen, a. w.

2) Deel VII, p. 259 vlg.

3) Ook hij is, evenals waarschijnlijk Feith, door Prof. H. A. Schultens tot Herder gebracht.

4) *Herder's Werke*, Suphan, XII, p. 278 vlg.

phische taalwetenschap is geworden. Voor deze verhandeling heeft men in ons land blijkbaar groote belangstelling gehad. Eerst verscheen in het IVe deel van de *Rhapsodist*[1]) een *Onderzoek waarom de dieren niet spreken en hoe de menschen begonnen hebben te spreken* van C. V. E. (Corn. van Engelen?), naar aanleiding van een uittreksel van Herder's prijsverhandeling in de *Journal Encyclopédique*. Dan in het Ve deel van Hennert's *Uitgeleezene Verhandelingen*[2]) de *Schets der Prijsverhandeling, enz.* door Merian, en vervolgens in 1790 de vertaling van de volledige verhandeling[3]).

Zoo werd van alle kanten de starre vasthoudendheid aan overgeleverde begrippen ten opzichte van Bijbel en kerkleer ondergraven, zoodat er ook in ons land een frisschere wind ging waaien. Want hoewel we 't doordringen van die ideeën niet moeten overschatten, toch moeten we het ook niet onderschatten, als we bedenken dat de Spectatoriale geschriften en Feith, die beiden veel gelezen werden, de propagandisten waren. Kaakebeen gaat zelfs zoo ver dat hij Mosheim, Jerusalem en Zollikofer de vaders van het „Reveil" noemt[4]).

DE OPVOEDING

Tegenover de pessimistisch-orthodoxe opvatting, dat men het kind zoo vroeg mogelijk van het besef der verdorvenheid van de menschelijke ziel moest doordringen, komt in de 18e eeuw, onder invloed van Locke de optimistisch-rationalistische opvatting op, die een absoluut vertrouwen stelt in de macht van de opvoeding[5]). Naast invloed van Locke komt die van Rousseau. Hij is het niet met zijn Engelsche voorganger eens, waar deze een groote waarde hecht aan de methode om het kind door redeneering te overtuigen, wèl waar hij zich stelt tegenover de leer van de erfzonde en wijst op het gewicht van de lichamelijke opvoeding (die was voor dien

1) 1775, p. 181—239.

2) *Uitgeleezene Verhandelingen over de Wijsgeerte en fraaie Letteren, getrokken uit de Werken der Kon. Ac. der Weetenschappen te Berlijn.*

3) Bilderdijk moet van deze theorie natuurlijk niets hebben: *Dichtw.* V, p. 491 en VI, p. 510. Waarschijnlijk kende hij van Herder alleen deze verhandeling.

4) Kaakebeen, a. w., blz. 101.

5) 1693 Locke: *Some thoughts concerning Education.*

geheel verwaarloosd). Ten opzichte van de geestelijke ontwikkeling gaat hij veel verder dan Locke. Waar deze zich slechts verzet tegen 't overladen van 't kinderlijk geheugen met kennis die 't nog niet bevatten kan, en het „spelende leeren" stelt tegenover geestdoodende schoolvosserij, wil Rousseau tot het twaalfde jaar alleen maar een negatieve opvoeding: houdt schadelijke invloeden weg en laat verder alles aan de natuur over; geen woordelijke lessen, maar ervaring.

In Duitschland was al veel over het onderwerp gedacht en geschreven. De *Emile* maakt dan echter zoo'n indruk, dat Basedow besluit de hierin verkondigde ideeën in practijk te brengen. Hij richt te Dessau een Philanthropinum op, dat spoedig door enkele andere gevolgd wordt. Door de rationalistische opvattingen van de Philanthropijnen komen zij echter tot vele afwijkingen van Rousseau's leer: o.a. beginnen ze al heel vroeg met het onderwijs in de (natuurlijke) godsdienst. In verschillende opzichten gaan ze meer op Locke terug. Zoo wat betreft het „spelende leeren", dat echter bij hun veelal op dressuur neerkomt. Ook op het gebied van de zedelijke opvoeding wijken ze af van Rousseau en zijn, in aansluiting bij Locke, sterk intellectualistisch („kennis is deugd"). Het is het begin van de zedelijke vertelling voor kinderen. Salzmann, Campe, Weisze, Von Rochow schrijven ze.

Eberhard von Rochow heeft de ideeën van de Philanthropijnen over burgeropvoeding (Locke, Rousseau en de Philanthropijnen bemoeien zich alleen met de opvoeding van kinderen uit adellijke kringen of uit de gegoede stand) overgebracht op het plattelandsvolk. Hij stichtte een dorpsschool, schreef een volksschoolleesboek, handleidingen voor onderwijzers, enz. Hij is de schakel die de Philanthropijnen met Pestalozzi verbindt.

Zoowel de opvoeding van Locke en Rousseau, als die van de Philanthropijnen was individualistisch; het ging er slechts om, het kind te leeren, wat het als mensch voor zichzelf alleen noodig zou hebben. In Duitschland openbaart zich dit individualisme, mede door de uitsluiting van de burger van elke politieke actie, op ieder gebied al heel sterk. Slechts zeer langzaam ontwikkelt zich het gevoel van saamhoorigheid, het besef van sociale plicht. En het is een Duitsch wijsgeer, die het eerst dit sociale bewustzijn formuleert: Kant („Handle so, dasz die Maxime deines Handelns jeder-

zeit als Princip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten kann"), terwijl Fichte tegenover Rousseau's menschenrècht 't begrip menschenplìcht stelt. Tot deze nieuwe idealen is men gekomen door de druk van de staatkundige gebeurtenissen, maar reeds voor die tijd, ongeveer 1780, schiep Pestalozzi de sociale opvoedings-idee: de verbetering van de volksopvoeding moet niet alleen van onderen op, maar ook vooral van binnen uit komen. Tegenover het „spelende leeren" legt hij de nadruk op de plicht: door plichtsbetrachting ontwikkeling van eigen kracht bij het kind.

Ongeveer 1760 beginnen de nieuwere ideeën ook in Nederland tot uiting te komen [1]). De invloed van Locke is groot [2]), van Rousseau merkt men niet veel. Zijn algemeene ideeën maakten meer indruk dan de *Emile*. Wel is er groote invloed van de Philanthropijnen op de denkbeelden bij ons, wat zich vooral openbaart in de verschillende prijsverhandelingen en in de Spectatoriale tijdschriften. Ook hier een aandringen op een betere lichamelijke opvoeding; een sterke voorliefde voor het „spelende leeren"; een groote belangstelling voor de sexueele opvoeding; een ageeren tegen de wijze waarop het godsdienstonderwijs werd gegeven: in plaats van het uit het hoofd leeren van catechismus en geloofsartikelen, willen ze dat men het kind alleen in de natuurlijke godsdienst onderwijst. Voor het werk van Salzmann, Campe, Weisze had men groote belangstelling: het meeste werd hier vertaald [3]). Het zedelijk verhaal voor kinderen werd ook hier beoefend: het werk van Petronella Moens is er hèt voorbeeld van. Een zelfde verschijnsel zijn de kinderversjes: ook hier wordt het goede voorbeeld aan de kinderen voorgehouden (vandaar het bijna geheel ontbreken van ondeugende kinderen, wat mèt de ouwelijkheid, waartoe het 18e-eeuwsche kind al vroeg was opgevoed, Van Alphen's „brave Hendrikjes" verklaart). Van Alphen's *Kleine Gedigten voor kinderen* verschijnen 1778. Zijn „Anreger" zijn Chr. Fel. Weisze en Gottlob Wilh. Burmann, vooral de eerste. Le Francq van Berkhey schrijft reeds vóór onze

1) 1753 Nieuwe vertaling van Locke: *Over de Opvoeding der Kinderen* (De eerste vert. is van 1697/98).

2) Zie H. Pomes: *Van Alphen als Kinderdichter*. Leiden, 1908.

3) Voor de vertalingen verwijs ik naar de verschillende naamlijsten. Men zie ook de Inleiding van Prof. Gunning bij de Nederlandsche uitgave van Salzmann's *Mierenboekje*, in de Wereldbibliotheek.

Hieronymus een *Nieuwjaars-Kinderzang voor de lieve kinderen van N. N.* Door de verbazende opgang van Van Alphen's bundel opgewekt, gaat hij op deze weg voort. Van 1779 is een reeks kindergedichten, getiteld *De vaderlandsche kindervreugd*, en van hetzelfde jaar eenige *Zinspelende Gedigjes op printjes*, die ook tot de kinderpoëzie behooren. Het groote succes van Van Alphen bracht ook Pieter 't Hoen tot navolging; zijn *Nieuwe Proeve van kleine Gedigten voor kinderen* verscheen nog in 1778. Verder geeft H. Riemsnijder in 1781 een vrije navolging van Weisze's *Lieder für Kinder*. Van de Kasteele schrijft eveneens een enkel kindergedicht. In 1783 verschijnt een bloemlezing van een achttal nieuwere kinderdichters, waaronder Van Alphen.

De ontwikkeling van de ideeën in ons land loopt vrijwel evenwijdig met die in Duitschland, al kan men, vooral later, dikwijls niet van invloed spreken. Uit Duitschland stamt het aandringen op een betere opleiding van schoolmeesters, evenals de grootere belangstelling voor volks- en armenonderwijs. De „Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" interesseert zich hier vooral voor. Swildens, een van de geestelijke vaders van het „Nut" en van de volksopvoeding, heeft zich in Duitschland persoonlijk van de ontwikkeling van het onderwijs op de hoogte gesteld. Het „Nut" zorgt ook voor 't uitgeven van volksboeken en van liedjes, die speciaal voor het volk zijn geschreven [1]). Langzamerhand verdwijnt echter ook in ons land het optimistische geloof aan de almacht van de opvoeding en komt er verzet tegen het voortdurende moraliseeren, het probeeren in te werken op de moreele opvoeding van buiten af, en het intellectualistische. Zooals Pestalozzi heeft aangedrongen op het zèlf doen, het zelf oplossen van een probleem, als heel wat nuttiger voor de zedelijke opvoeding dan moraliseerende lectuur,

1) Volks- en kindergeschriften hooren in de 18e eeuw bij elkaar: het volk, dat zijn de groote kinderen, en de kinderen zag men als kleine volwassen menschjes. Dit soort geschriften kent men uit de kring der Philanthropijnen. Voorbeelden voor ons zijn b.v. Salzmann's weekblad *Der Bote aus Thüringen* (vertaald 1792—'95 in 5 dln.), d.z. allerlei volksvertellingen met nuttige strekking, en de paedagogische roman *Conrad Kiefer* (vert. 1797). Men vergelijke ook Pestalozzi's *Lienhard und Gertrud* (vert. 1786; 2e dr. 1804). Voor de volksliedjes denke men b.v. aan Wolff en Deken's *Economische Liedjes* en aan die van A. Loosjes. Men zie vooral Gunning's Inleiding van het *Mierenboekje*.

zoo begint men ook hier steeds meer aan te dringen op de ontwikkeling van de in de mensch aanwezige krachten, wat dan samengaat met een verzet tegen het spelende leeren, waarvoor in de plaats komt een ontwikkeling van het plichtsgevoel. Rechtstreeksche invloed van Pestalozzi of Kant is hier niet, hoewel wel enkelen hun ideeën blijken te kennen[1]). Pas in het begin van de 19e eeuw dringt de invloed van Pestalozzi hier meer door[2]).

DE VROUWENEMANCIPATIE

In nauw verband met het onderwijs staat de vrouwenemancipatie. In hoeverre past het de vrouw zich geestelijk te ontwikkelen; in hoeverre mag de moeder een aandeel hebben in de opvoeding harer kinderen; in hoeverre is de vrouw verplicht zich in alles naar de wenschen van haar man te schikken?

Dit zijn de vragen waar men in de 18e eeuw de aandacht aan gaat wijden. Het zijn hoofdzakelijk de spectatoriale vertoogen die zich met de kwestie bezighouden. Maar als maatschappelijk probleem werd de toestand der vrouw nog niet beschouwd. Men volstond met verhandelingen van moraliseerend-paedagogische aard, en als algemeene opvatting gold nog, dat de vrouw absoluut onderworpen was aan de wil van de man, overeenkomstig het Bijbelsch standpunt. Wat de opvoeding betreft, voor die van de meisjes was ze goed genoeg, maar bij de jongensopvoeding kon ze toekijken.

Duitschland staat ten opzichte van de vrouwenemancipatie achter bij Frankrijk en Engeland. Wel is er in de roman een langzame wijziging van het vrouwenideaal te constateeren. Hermes staat in *Sophiens Reise* nog geheel op het oude standpunt. Bij Wieland draait in *Don Sylvio* weliswaar het leven der vrouw nog geheel om de liefde en is schoonheid nog onontbeerlijk voor haar,

1) Belangrijk in dit opzicht zijn: *De Menschenvriend*, 1793, VI, 217; geheel in de geest van Pestalozzi verscheidene artikelen in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*; ook de *Arke Noachs*. Vooral echter de *Nieuwe Bijdragen* van 1797; in deel II verwijzen ze niet alleen in hun opvoedkundige artikels naar Kant, maar ze zijn geheel van zijn geest doortrokken. Het is dus voornamelijk de kring van Van Hemert en Kinker, die er zich voorspant.

2) Belangrijk voor de 18e-eeuwsche onderwijsideeën is het werk van Wolff en Deken. Men zie hiervoor, en voor de heele toestand van het onderwijs, de dissertatie van A. de Vletter: *De Opvoedkundige Denkbeelden van Wolff en Deken*. Groningen, 1915.

maar er moet toch geest, verstand en energie mee verbonden zijn. In zijn later werk gaat hij veel verder en eischt hij van de vrouw dat ze geest en gevoel ontwikkelt. Hij staat echter nog in zooverre op het oude standpunt, dat hij dit alleen maar wil, omdat ze dan pas de ware helpster, vriendin en raadgeefster van de man kan zijn [1]).

Alleen de „Sturm und Drang" heeft een voorliefde voor geëmancipeerde vrouwen van sterke geest, die reeds verwantschap toonen met de vrouwenkarakters van de Fransche romantiek en de zoogenaamde „jung-deutsche Schule".

Dit brengt echter geen practische verandering. Terwijl Frankrijk al het optreden van Condorcet en van de vrouwen zelf voor gelijke rechten voor de beide geslachten had beleefd, en in Engeland Mary Wollstonecraft haar *Vindication of the Rights of Women* had uitgegeven (1792), beperkte men zich in Duitschland nog tot oppervlakkige beschouwingen over opvoeding en onderwijs voor de vrouw, regels hoe ze zich behoorde te gedragen, voorschriften voor 't huwelijk, kinderopvoeding, enz. Wel was in 1792 Hippel met zijn boek over *Die bürgerliche Verbesserung der Weiber* sterk voor de vrouwenrechten opgetreden, maar hij deed het zoo, dat men niet geloofde dat hij 't ernstig meende [2]).

Mary Wollstonecraft wil gelijk en gemeenschappelijk onderwijs voor beide seksen in openbare scholen; opvoeding tot staatsburgers van jongens èn meisjes; niet meer opvoeding van de vrouw tot het huwelijk alleen, waardoor de ongehuwde vrouw een „social failure " is.

Reeds in 1793 verschijnt een Duitsche vertaling door Salzmann, met een voorrede. Hij staat geheel op het 18-eeuwsche standpunt, beschouwt het als een zuiver paedagogisch werk en hoopt dat 't veel tot de ontwikkeling der vrouw zal bijdragen, is echter overtuigd, dat 't bestaan van de vrouw is ten dienste van de man (overeenkomstig Rousseau's theorie). Een andere Philanthropijn, J. H. Campe, verkondigt deze theorieën over de vrouw o.a. in zijn *Väterlicher Rat für meine Tochter,* hoewel hij Rousseau wel wat te ver vond

1) Voorrede van de *Allgemeine Damenbibliothek.* Voor de weerspiegeling der moderne denkbeelden in de roman zie men de belangrijke studie van Christine Touaillon: *Der deutsche Frauenroman des 18^en Jahrh.,* 1919.

2) Christine Touaillon, a. w.

gaan in zijn schildering van het vrouwelijk karakter. Het werd in het Nederlandsch vertaald in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* [1]).

Van Hamelsveld vertaalde Mary Wollstonecraft in 1796; zoowel hij, als de beoordeelaar in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* vinden dat ze te ver gaat. Reeds voor dien waren er bij ons stemmen voor de vrouw opgegaan: b.v. in de *Philanthrope* van 1761 [2]) en in de *Denker* van 1765 [3]), die de vrouwen als gelijkwaardig aan de man beschouwen [4]). Als echter een lezeres van de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* in verzet komt tegen Campe's *Vaderlijke raad*, wordt ze hooghartig op haar plaats gezet.

Van beteekenis voor de vrouwenemancipatie is Betje Wolff's *Proeve over de Opvoeding* (1779), omdat ze hierin voor de moeder het recht eischt, om de jongens op te voeden tot ze groot genoeg zijn om naar school te gaan, de meisjes geheel. Dat het werk als zeer revolutionair werd beschouwd, blijkt uit de Voorrede van de tweede druk (1780), waarin ze de beschuldigingen tegen haar weerlegt [5]).

In hun vrouwenideaal nemen de beide schrijfsters een middenpositie in. Ze eischen van de vrouw verstand en ontwikkeling, maar in het huwelijk een zich geheel schikken naar de man. Het theoretisch ideaal is Mevrouw van Oldenburg, waarvan eenige malen wordt verzekerd, dat ze „zoo geheel vrouw is". Hun volle liefde heeft echter Daatje Leevend en zij is veel moderner. Wel is haar moeder het voorbeeld, waarnaar ze moet trachten zich te ontwikkelen, en wel wordt ze in haar huwelijk oogenblikkelijk door Bram getemd, maar haar guitige plaagzucht, die ze tot het einde toe houdt, past toch niet in het oude ideaal, waarin de vrouw een soort Griseldisallure diende aan te nemen.

DE WIJSBEGEERTE

Sterker dan op ander gebied komt misschien hier de tegenstelling uit tusschen oud en nieuw. Worden in godsdienst en kunst tegenover de rechten van het verstand die van het gevoel geplaatst, hier wordt de rede zelf aan een critiek onderworpen en de macht van het verstand dus van een geheel andere kant uit ondermijnd. Leibniz en Wolff zijn de vertegenwoordigers van het oude, Kant

1) I, 612. 2) V, 309. 3) III, 280.

4) Hetzelfde had Justus van Effen al gedaan.

5) Zie A. de Vletter: *De Opvoedkundige denkbeelden van Wolff en Deken*, waaraan ik dit overzicht gedeeltelijk ontleen.

van het nieuwe. Daarom zal ik bij mijn overzicht van de bekendheid van Kant hier te lande, iets uitvoeriger zijn dan ik tot nu toe ben geweest.

LEIBNIZ EN WOLFF

Bij 't beantwoorden van de vraag, in hoeverre de philosophie van Leibniz-Wolff in ons land is doorgedrongen, kan ik voor een deel verwijzen naar het gezegde over de Duitsche theologische geschriften, daar de rationalistische Bijbelstudie en rationalistische theologie gedeeltelijk uit de leer van Leibniz-Wolff voortkomen. Bij de veel meer godsdienstig-moraliseerende dan philosophische aanleg van ons volk, ligt bemiddeling van deze theologische geschriften voor de hand. Hoe het zij, we komen meestal in laatste instantie bij Leibniz-Wolff terecht. Zoo b.v. waar Gods bestaan wordt bewezen uit de doelmatigheid van de natuur ('t zoogenaamde physikotheologische bewijs), wat samengaat met een stichtelijke natuurbeschouwing, en dikwijls met de natuurlijke godsdienst.

De bekendheid met Leibniz en Wolff bleef in het begin beperkt tot theologenkringen.

Cornelis van Houten, die sedert 1702 te Harderwijk wijsbegeerte doceerde, schijnt Leibniziaan te zijn geweest. In Groningen had men van 1728—'65 Prof. Nic. Engelhard, die dicht tot Leibniz naderde[1]). Wolffiaan waren Samuel Koenig, van 1746—'48 hoogleeraar te Franeker, en Heinr. Wilh. Bernsau, ook te Franeker, sinds 1749. Koenig was evenals Engelhard geboortig uit Bern, leerling van Wolff zelf te Marburg, en werd, evenals later Bernsau, naar Franeker geroepen door de Friesche stadhouder, de latere Willem IV, die hoopte door de nieuwe wijsbegeerte studenten naar de Friesche academie te trekken. Wolff's stelsel wilde er echter in Franeker niet in. Zijn voornaamste werken verschenen hier in vertaling tusschen 1738 en '44. De aandacht was toen blijkbaar op hem gevestigd. Men heeft zelfs geprobeerd hem als hoogleeraar in Utrecht te krijgen[2]).

Leibniz begon eerst tegen 1760 meer algemeen de aandacht

1) L. Knappert: *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk.*

2) J. Wille: *De literator R. M. van Goens en zijn kring*, Leiden, 1924, wijdt eenige bladzijden aan de bekendheid van Leibniz en Wolff hier te lande (p. 61 vlg.), waarnaar ik gedeeltelijk verwijs.

te trekken: de voorganger, juist omdat deze zoo oneindig veel dieper denker was, het laatst. Een bestrijder van het Leibniziaansche optimisme was Allard Hulshoff, die onder het pseudonym Aletophilus Fileusebius in 1758 een geschrift uitgaf, waardoor hij zelfs in Duitschland bekendheid verwierf [1]). Als verdediger en propagandist van Leibniz treedt op Johannes Petsch, de voorganger van de Hernhutters te Zeist. Zijn *Wijsgeerige en godgeleerde verdediging der beste wereld* (1760) was tegen Hulshoff's *Beschouwing*, maar het geschrift beteekende niet veel, hoe goed hij het ook bedoelde. Een andermaal verdedigt hij Leibniz en Wolff tegen een zekere heer Scheurleer uit den Haag, die zijn bezwaren tegen genoemde philosophie uitte in een brief aan de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, waarin hij ze welkom heette, omdat hij door haar invloed een klimmend en krachtig verzet verwachtte tegen „de dwalingen van Leibnitz en Wolff". De *Vaderlandsche Letteroefeningen* schijnen het aanvankelijk volkomen met hem eens te zijn en blijven zelfs bij hun meening als Petsch het voor zijn philosophen opneemt in zijn *Redding der Eere en Leere van Leibniz en Wolff, aanmerkingen op een brief van den Heer Scheurleer* (1761). Ze veranderen echter spoedig van oordeel, en als Petsch, onverstoorbaar doorgaande met het bekend maken van de leer van zijn geliefde wijsgeeren, de *Essai de Théodicée* vertaalt, krijgt hij een gunstige recensie en ze nemen hem zelfs tegen zijn aanvallers in bescherming [2]). Petsch geeft n.l. in 1763 in het licht: *Proef eener Nederduitsche vertaling van de Essai de Théodicée van den wijdberoemden Heer van Leibnitz, behelzende de voorafgaande verhandeling over de overeenkomst van het geloof met de reden; als mede de Voorreden van den Heer van Leibnitz.* Daarop volgt in 1764 de *Proeve van Gods Goedheid, 's Menschen Vrijheid en den Oorspronk van het kwaad*, 2 deelen, d.i. dus de vertaling van de *Théodicée* zelf. Het is voorzien van aanteekeningen van Petsch, ter opheldering van „duistere plaatsen". In

1) *De beschouwing der beste wereld of Philosophische beschouwing over Gods goedheit, wijsheit, de vrijheid der menschen en hunnen staat in dit en het toekomende leven, waarin men tracht te bewijzen, dat het stelsel van Leibnitz aanleiding geeft tot het ondermijnen van den natuurlijken en geopenbaarden Godsdienst.*

2) Zoo verdedigen ze ook Wolff in 1775 tegen het geschrift *De waarheid van zijn luister beroofd door de Philosophie van Wolff in zijn werktuigelijke wereld.*

1765 komt dan nog een derde deel uit, behelzende het leven van Leibniz en de lotgevallen van de *Théodicée*. De *Letteroefeningen* vinden het in 1763 niet noodig „van het beroemde werk een nauwkeurig verslag te geven, daar het te wel bekend is bij alle liefhebbers der wijsbegeerte en beredeneerde Godgeleerdheid" [1]). Ik weet niet in hoeverre ze hier te optimistisch oordeelden, maar het komt me voor dat Wolff bekender was dan Leibniz.

In elk geval treffen we verschillende Wolffianen onder de bekende personen van na 1760 aan. Betje Wolff toonde reeds in Vlissingen belangstelling voor de Duitsche philosophie en theologie, mee onder invloed van de geleerde Middelburgsche dichteres Petronella Johanna de Timmermans (in tweede huwelijk getrouwd met Prof. Hennert te Utrecht). Dit is een volbloed Wolffiaansche, die zelfs haar huishouden bestuurde met een wiskundige geest en haar kleeren en overschotten ordende volgens beginselen aangegeven in Wolff's *Zedekunde* [2]). Na haar huwelijk wordt Wolff's invloed bij Betje versterkt door haar eene zwager, Dr. Engelman. Verder de wijsgeerige dichteres De Neufville, voor wie Betje aanvankelijk een groote bewondering heeft. In haar eerste philosophische en zedekundige gedichten is zij dan ook eenigszins Wolffiaansch. Zij weet zich echter door haar goede smaak voor uitersten te bewaren, zoodat ze zich in haar bewondering voor het nut der schepping, anders dan De Neufville, meestal tot het groote bepaalt. Ook blijft bij haar, ten spijt van haar rationalisme, haar geloof steeds gevoelsbehoefte. Langzamerhand komt zij sceptischer te staan tegenover de Wolffianen, en tegenover alle philosophische stelsels in het algemeen. Onder invloed van Rousseau, vooral van de *Julie*, dringt zich dan meer dan te voren het gevoel op de voorgrond [3]).

Bilderdijk was reeds vroeg met de Duitsche philosophie in aanraking gekomen. In zijn jeugd had zijn vader hem vooral het wijsgeerig stelsel van Leibniz verklaard [4]) en hij gaf hem ook een Fransche vertaling van de *Logica* van Wolff te lezen.

Bilderdijk's eigen philosophie is vaak willekeurig en fantastisch,

1) *Vad. Lett.* 1763, p. 380.

2) Ghijsen: *Betje Wolff, enz.* p. 28.

3) Ghijsen, a. w.

4) Reeds voor dien had hij, volgens zijn eigen bewering, de harmonia praestabilita zelf uitgevonden (*Dw.* XII, 466).

en hij zag er geen been in, zijn eigen meening in een wijsgeerig stelsel „hinein zu interpretieren". Door zijn hevige afkeer van het rationalisme bevond hij zich echter niet in 't gevaar, zich met een oppervlakkig optimisme en verstandelijke Godsbewijzen te vergenoegen. Leibniz houdt hem dan ook bezig en niet Wolff. Hij stelde Leibniz zeer hoog, noemde hem zelfs „meer dan enkel Sterveling" [1]). Met zijn monadentheorie kon hij zich niet vereenigen, hoewel hij haar „zeer schoon en schrander" vond [2]), wèl met de leer, dat het „onlichaamlijke het beginsel van 't lichaam moet zijn" [3]). Ook met die van de aangeboren ideeën, die weliswaar niet altijd bewust in de geest voorhanden zijn, maar die zonder invloed van buiten, door de geest zelf kunnen worden voortgebracht of opgewekt. In zijn eigen philosophie vinden we ook „Anklänge" aan Leibniz, met name daar, waar hij in de eerste plaats in al het bestaande de éénheid voelt [4]).

Voor de populariseering van de leer van Leibniz-Wolff probeerde een enkel spectatoriaal geschrift te zorgen [5]). De schrijvers beperken zich echter tot 't vastknoopen van oppervlakkig-zedelijke bespiegelingen aan de gegeven stof. Bij 't nagaan van de invloed der theologische geschriften uit Duitschland werd reeds gewezen op 't voordeel van het rationalisme, dat het de tolerantie-idee hielp bevorderen. Ik moet hier echter ook op de keerzijde van de medaille wijzen: op de wanhopig-oppervlakkige kwasi-philosophische redeneeringen, die men de menschen in de plaats trachtte te geven voor eenvoudig-vroom geloof, en de loonmoraal, die de „redelijke" theologen, met hun pleiten voor een „welbegrepen eigenliefde" als grondslag voor moraal en godsdienst, maar al te vaak in de

1) *Aan Leibniz. Dw.* XIV, 53.

2) *Briefw. Tydeman* I, 151. 3) T. a. p.

4) Zie b.v. *Dw.* VI, 139; XIII, 207; XI, 315; VII, 70. Voor Bilderdijk's philosophische denkbeelden zie Kollewijn: *Bilderdijk* II, 113 vlg. en vooral Dr. H. Bavinck: *Bilderdijk als Denker en Dichter*, voornl. de hoofdstukken II en V.

5) Zoo wordt b.v. in de *Onderzoeker* en in de *Opmerker* de leer van de beste wereld den volke verkondigd. Hoe „wijsgeerig" men het aanlegde om de menschheid op te voeden, blijkt uit de in 1773 uitgekomen: *Uitgezochte Fabelen of Leerzame verdichtzelen der Spreekende dieren*, d. H. Th. Terkamp, waarin men een slak de leer van de beste wereld hoort verkondigen (*De wijsgeerige slak en de honingbije*, p. 145).

plaats stelden voor echte Gods-vereering. Eerst Kant heeft, zoowel aan dit door elkaar halen van gelooven en weten, als aan het eudaemonisme een einde probeeren te maken, maar dat is bij ons in de 18e eeuw niet gelukt. Leibniz en Wolff hebben hun invloed doen gelden tot lang na het optreden van Kant, deels door hun eigen werk, deels door hun volgelingen, deels doordat er over of tegen hen geschreven is. Zoo gaf Prof. Hennert van 1780—'95 uit zes deelen *Uitgeleezene Verhandelingen over de Wijsgeerte en fraaie Letteren getrokken uit de Werken der Kon. Acad. der Weetensch. te Berlijn*, waar in vele verhandelingen van Sulzer, Formey, e.a. De Wolffiaan Formey was een van de meest besliste aanhangers van de eigenliefde-leer: hij werd hier te lande ijverig gelezen en vertaald [1]). De kring van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* vertegenwoordigde vooral zijn standpunt; verschillende van zijn werken werden dan ook met instemming door hen besproken.

KANT

Kant's *Kritik der reinen Vernunft,* in 1781 uitgekomen, was weliswaar in Duitschland ook een paar jaar onopgemerkt gebleven, maar had daarna de algemeene aandacht getrokken en de heele philosophische wereld voor of tegen zich doen stelling nemen. Bij ons philosopheerden de verschillende genootschappen [2]) er nog lustig op los op de oude manier, de hoogleeraren gaven colleges over philosophie, maar leerden hun toehoorders niet philosophisch denken, en Kant werd genegeerd.

Het eerst hooren we van hem in de antwoorden op de vraag voor 1788 van de *Hollandsche Maatschappij van Weetenschappen* te Haarlem, naar een beoordeeling van het Scientifisch bewijs voor

1) *Zijn Philosophe Chrétien, de Christen Wijsgeer,* in 1765.

2) De voornaamste van deze genootschappen waren: 1e Het zoog. *Stolpiaansch Legaat* (vanaf 1756), 2e *Teylers Godgeleerd Genootschap* (vanaf 1778) en 3e *het Haagsch Genootschap ter verdediging van de voornaamste waarheden van de Chr. Godsdienst.* Dit laatste was voorloopig behoudend van karakter; *Teyler* was meer vooruitstrevend en stond, evenmin als het *Stolpiaansch Legaat* in eenige betrekking tot een kerk; wel het *Haagsch. Gen.*, dat zijn geschriften aan het visum van de kerkelijke goedkeuring onderwierp, voor zoover ze tenminste door leden van de Hervormde kerk vervaardigd waren. Stukken van leden van andere kerkgenootschappen verschenen zonder kerkelijke approbatie (Sepp, a. w.).

Gods aanwezen uit de onvolmaaktheid onzer zelfskennis, voorgedragen in Moses Mendelssohn's *Morgenstunden;* terwijl ze daar tevens een oordeel wenschen over het onderzoek dat Dr. Jakob over dit bewijs gegeven heeft in *Prüfung der Mendelssohnsche Morgenstunden,* Leipzig 1786, p. 226—262.

Ludwig Heinr. von Jakob nu was in woord en schrift een geestdriftig vertegenwoordiger van de philosophie van Kant, die hij deels door formeele plagiaten onophoudelijk herhaalde, deels in populaire vorm tot gemeengoed trachtte te maken. Dit laatste o.a. in zijn *Prüfung der Mendelssohn'sche Morgenstunden* (1786) [1]).

Beide bekroonden, Mr. Gerrit van der Voort en Allard Hulshoff, verwijten aan Mendelssohn het verwarren van een objectieve en subjectieve mogelijkheid. De eerste houdt zich hoofdzakelijk aan de redeneering van Jakob, terwijl hij in het tweede gedeelte nog eens een soort overzicht van die redeneering geeft. Het verschil met de oude philosophie wordt door Jakob geformuleerd in § 15 [2]). Hij beperkt de waarheid van Mendelssohn's redeneering: „al het mogelijke moet als mogelijk en al het wezenlijke als wezenlijk gedacht worden" tot binnen de grenzen van de verschijnselen. Maar (§ 18) „worden er *Dingen op zigzelven* door verstaan, zo moeten zij noodzaaklijk als buiten het verstand en buiten ons denkend Ik aangenomen worden".

Van der Voort heeft met het beantwoorden van de vraag van de Maatschappij niet de minste zelfstandige arbeid geleverd. Hij onderschrijft alleen met vreugde Jakob's (Kant's) conclusie (§ 23): „(Maar) ik zoek geene zekerheid, waar dezelve niet te vinden is. Ik berisp, dat men *weeten* wil, waar men alleen *gelooven* moet. Ik meen dat in dit stuk geene zekerheid voor ons bereikbaar, en derhalven al het zoeken daarna dwaasheid is", met des te meer vreugde natuurlijk, omdat daardoor de godsdienst evengoed tegen elke aanval van de philosophie gevrijwaard is — daar hij eigenlijk met die philosophie weinig op heeft. Immers: „Wij wandelen door geloof en niet door aanschouwen" (zijn motto).

Veel zelfstandiger is Hulshoff. Hij bemoeit zich zelfs volstrekt niet met Jakob, voor hij heelemaal met Mendelssohn klaar is, om

1) *Allgemeine Deutsche Biografie.*
2) *Verhandelingen van de Holl. Mij.* dl. 27, p. 70 vlg.

daarna in een naschrift van twee bladzijden te zeggen, dat hij niets met die verhandeling van Jakob op heeft, daar hij vindt dat diens Kantiaansche uitweidingen niets of weinig met de zaak te maken hebben. Het blijkt echter dat hij de strijd in Duitschland, zij 't dan ook uit de verte, heeft gadegeslagen, en hij eindigt met de raad aan de Maatschappij „sommige Bedenkingen voor te (laten) draagen, betrekkelijk tot de Kantiaansche wijsbegeerte in het gemeen, en wel bijzonderlijk over de nieuwste geschillen, raakende de Bewijzen van Gods aanweezen". Dan zal hij, „indien dit Opstel eenige goedkeuring mocht wegdragen, waarschijnlijk opgewekt worden, om zig ook daartoe te verledigen".

De Maatschappij volgde zijn raad op in de vraag voor 1790[1]). Of Hulshoff inderdaad gedongen heeft naar de prijs weet ik niet. In elk geval kreeg de Maatschappij weliswaar „verscheijde" antwoorden, doch kon in 1791 het bewijs van haar goedkeuring alleen geven aan J. C. Schwab[2]) te Stuttgart en T. D. Behn te Lübeck, die beiden het bewijs verwierpen, terwijl ze een derde beantwoording bij de bekroonde voegden, „omdat daarin het gevoelen van den Heer Kant allerduidelijkst (was) voorgesteld en de nauwkeurige kennismaking met dit gevoelen door de Maatschappij alleszins wenschelijk geacht werd". Deze was van Ludw. Heinr. Jakob.

Voor 1791 volgt dan nogmaals een vraag met betrekking tot Kant[3]), maar de antwoorden zijn voor ons van niet veel belang. De gouden eereprijs krijgt Henr. Const. Cras, die volgens de lijkrede van J. M. Kemper eclecticus is en een bijzondere voorliefde

1) „Wat men te denken hebbe van het Moreele bewijs van Gods Aanwezen, en wel zooals het zelve door den Heer Kant is opgegeeven, als ware dit het eenige?" Beantwoording in dl 28.

2) Joh. Christoph Schwab, sinds 1778 hoogleeraar in de Logica en Metaphysica te Stuttgart, aanhanger van de richting van Leibniz—Wolff tot zijn dood (1821) toe, bestreed in talrijke boeken en verhandelingen de beteekenis van het nieuwe systeem. (*Allg. Deutsche Biogr.*)

3) „Sedert lange zoekt men naar den Eersten en Algemenen Grond van Zedelijke Verpligting, uit welken men alle meer bijzondere hoofdsoorten van Pligten zou kunnen afleiden: De schrijvers over het Zedelijk Gevoel schijnen zig hier omtrend in enige verlegenheid te bevinden; en de Heer Kant heeft ene Grondstelling aangewezen welke zommigen duister, anderen onzeker of onvrugtbaar voorkomt. Hierop wordt gevraagd: „Is het redelijk, nodig of nuttig naar zulk ene Eerste en Algemene Grondstelling te zoeken? Zo ja; welke is dezelve?""

voor Cicero heeft, wat uit deze verhandeling blijkt. Hij vindt Kant eenigszins duister en spreekt slechts en passant van hem [1]). Om hem te weerleggen voert hij niet al te scherpzinnige bewijzen aan.

Uit deze prijsvragen merken we, dat men weliswaar van Kant gehoord had, maar zich niet bewust was van de beteekenis van de critische philosophie. De vragen worden òf door het genootschap zijdelings gesteld (zooals bij de *Morgenstunden*), òf door de deelnemers zijdelings beantwoord. Men werpt wel een schuin oogje op Kant, maar philosopheert er overigens kalm op zijn eigen manier op door. Dàt men hier de strijd in Duitschland vóór of tégen volgde, spreekt vanzelf. Er werden hier verscheidene Duitsche tijdschriften gelezen [2]). Velen bestelden dus zijn werk, maar meestal begreep men er niets van: bij de moeilijkheid van Kant's taal speciaal [3]), komt nog de onvoldoende kennis van het Duitsch in het algemeen . Verder werd onze belangstelling veel te veel op politiek terrein beziggehouden, terwijl bovendien de theologen nog steeds niet bar veel met de philosophie ophadden. Zoo komt het, dat de kennis van de Kantiaansche wijsbegeerte hier eigenlijk tot Van Hemert en zijn kring is beperkt gebleven.

Paulus van Hemert, geb. 1756, begint zijn predikantsloopbaan als trouw aanhanger van de Gereformeerde religie. Voor 1784 is er niets van verandering in zijn denkwijze te bespeuren. Pas daarna komt hij met zijn bezwaren. Hij treedt af, daar hij een „redelijke" godsdienst wil, vestigt zich te Rotterdam, waar hij zich aansluit bij de Remonstranten, maar vertrekt 1789 naar Amsterdam, waar hij in 1790 door de curatoren van het Seminarium der Remonstranten tot Hoogleeraar in de fraaie letteren en wijsbegeerte wordt benoemd, wat hij blijft tot 1796, als hij zich geheel aan de studie van de nieuwe wijsbegeerte gaat wijden [4]).

Van de eerste indruk van de kennismaking met Kant getuigt een

1) De beantwoording in deel XXX van de *Verhandelingen van de Holl. Maatsch.* (1793). Over Kant: p. 87—92.

2) Bv.: *Die Allg. Lit. Zeitung.*

3) „Zelfs" Kinker heeft Kant drie maal moeten lezen, voor hij hem begreep, vertelt zijn biograaf M. C. van Hall, die er eerlijk voor uitkomt dat het voor hemzelf véél te hoog gaat.

4) Voor Van Hemert zie men: H. IJ. Groenewegen: *P. v. Hemert als godgeleerde en als wijsgeer.* Diss. Amst. 1889.

in 1792 geschreven opstel: *Kort verslag aangaande den inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer I. Kant*, benevens *Vrijmoedige gedachten over de zedenleer van den Heer Kant*[1]). In het eerste schetst hij de hoofdlijnen van Kant's systeem, in het tweede oppert hij aarzelend eenige bedenkingen, maar alleen tegen de zedeleer.

Van even later dateert de derde van zijn door *Teyler* (ditmaal aarzelend) bekroonde verhandelingen, het antwoord op de in 1794 uitgeschreven vraag: „Zijn er goede gronden om Gode hartstochten (of aandoeningen) toe te schrijven? Zoo ja, is het dan mogelijk de werking dier hartstochten in dier voege te verklaren, dat deze werking geen invloed hebbe op Gods gelukzaligheid?"(!) Van Hemert[2]) verdedigt Kant tegen de beschuldiging dat met zijn leer de beschouwende Godgeleerdheid alle waarde verliest; integendeel wordt door hem het begrip van het op practische gronden erkende Hoogste Wezen nauwkeuriger bepaald en gezuiverd. Zijn philosophie maakt dus alleen onderscheid tusschen subjectief- en objectiefgeldig, maar sluit daarom het recht en de mogelijkheid om over God te redeneeren niet uit. Hij trekt dus hier nog niet de volledige consequentie van Kant's stellingen. Later echter[3]) veroordeelt hij deze verhandeling, daar al dit gephilosopheer over God „nonsens" is.

Kort daarna treedt hij zonder voorbehoud als Kantiaan op. Zijn streven zal nu voortaan zijn, deze wijsbegeerte bij zijn volk bekend te maken. Daartoe bewerkt hij eerst zelfstandig een boek van de destijds beroemde Kantiaan F. G. Born: *Beginzels der Kantiaansche wijsgeerte, naar het Hoogduitsch vrijelijk gevolgd en met aanteekeningen en eene voorrede uitgegeven door P. van Hemert* (4 dln, 1796—'99). Groenewegen noemt dit boek als verklaring van Kant's systeem van blijvende waarde.

Vooral hierom heeft Van Hemert Kant's wijsbegeerte lief, omdat hij in haar het middel ziet tot uitbreiding en versterking van het godsdienstig geloof. Waar de rede in haar beschouwende werking noch voor, noch tegen het ongeloof iets vermag, zal zij naar Van Hemert's overtuiging in haar practische werking de blijvende grond-

1) Deze anonyme opstellen zijn opgenomen in de *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, dl. I_1.

2) Zijn antwoord in dl. XIV van *Teyler's Werken* (1795).

3) *Magazijn van Critische Wijsbeg.* III, 3e st., p. 54 vlg.

slag van de godsdienst zijn [1]). Vandaar dat hij de meeste waarde hecht aan Kant's Moraltheologie.

In 1798 stelt *Teyler's Godgeleerd Genootschap* de vraag: „of er in den mensch een beginsel was van zuivere belangelooze goedwilligheid". Nu bindt Van Hemert de strijd aan met het zoo algemeen heerschende eudaemonisme zijner dagen. Zijn antwoord, *Proeve ter beantwoording van de vraag betreffende het bestaan van beginselen eener belangelooze goedwilligheid in het menschenhart,* werd niet bekroond, maar Van Hemert is zeker van zijn zaak en geeft het dus zelf uit. Daardoor heeft de afwijzing van het Genootschap meer voor- dan nadeel aan de nieuwe philosophie gedaan, vooral toen er direct daarna een Duitsche vertaling van het geschrift verscheen [2]).

Ondertusschen had zich in 1793 Kinker in Amsterdam gevestigd, die ook reeds Kant's wijsbegeerte had bestudeerd en liefgekregen. Toen dus Van Hemert plannen maakte om tot verbreiding van de nieuwe philosophie het *Magazijn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van dezelve* op te richten, vond hij bij Kinker dadelijk steun. In de jaren dat het *Magazijn* bestaan heeft (1799—1803), is Kinker een van de ijverigste medewerkers geweest. Het eerste deel is bijna geheel Van Hemert's werk. Hoewel hij, zooals uit het voorbericht blijkt, wel aanmoediging en belangstelling heeft, zijn de eenige medewerkers aan dit eerste deel J. H. Heumann, Phil. Doctor te Amsterdam, en W. Servaas, Med. Doct. te Delfshaven, die eenige korte aanmerkingen instuurt. In het tweede deel echter is Van Hemert al heel blijmoedig gestemd [3]) .Verschillende jongelui leggen zich op het bestudeeren van de critische wijsbegeerte, met een gewenscht gevolg, ernstig toe. „Vermaarde Hoogleeraren zetten hunne studenten tot het onderzoek van dezelve aan, en maken hun, door onderwijs, den weg gemaklijk: b.v. onze Amsterdamsche Cras, Hennert en Heringa te Utrecht, Nieuwhof te Harderwijk,

1) Groenewegen, a. w., p. 122.

2) *Ueber die Existenz der Prinzipien eines reinen uneigennützigen Wohlwollens im Menschen, von P. v. Hemert. Aus dem Holländischen, nebst einer Vorrede und kurzen Geschichte der Schicksale der Kantischen Philosophie in Holland von F. W. Dethmar, Dortmund, 1799.* Ik ontleen enkele bijzonderheden aan deze voorrede, die echter niet volledig is. Zie verder Groenewegen, a. w.

3) *Brief aan een vriend in Italië over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte, enz. Mag.* II, p. 2 (1799).

Chaudoir en de Crane te Franeker. De schrandere Heumann, wiens *Principes moraux de la Philosophie critique* (Amst. 1799) ik niet twijfele of gij reeds zult gelezen . . . hebben, vervolgt zijne lessen, over de *Critiek* hier te stede, met den besten uitslag" (privatim). Een proponent bij de Luthersche Kerk (Schroeder) publiceert studiën over allerlei deelen der philosophie. Weliswaar zijn er vele napraters, die alleen maar Kantianen zijn, „omdat het thands de mode begint te worden, en er aan dezen naam, in de verlichte wereld tegenwoordig eenige eer verstrengeld is" [1]). Velen ook begrijpen er niets van en verwijten Kant zijn duisterheid [2]). Verder noemt hij nog eenige bestrijders, maar over 't algemeen genomen is hij best tevreden.

Toch is hij veel te optimistisch. De door hem geprezen Heringa moest niets van die lof hebben en zorgde ervoor dat achter de dissertatie van zijn leerling H. Nieubuur Ferf (gepromoveerd 18 Dec. 1799) een stelling geplaatst werd, over het onvereenigbare van de Kantiaansche wijsbegeerte met de Christelijke godsdienst. Later spreekt hij zich nog duidelijker uit.

En wat Nieuhoff betreft, deze meende het wel goed, maar begreep niet veel van Kant. Hij zou het dan ook spoedig met Kinker aan de stok krijgen over zijn *Iets over Eudaemonisme* [3]).

Hennert maakte zijn studenten inderdaad opmerkzaam op de nieuwe philosophie, en had zelfs reeds in 1795 het voornemen opgevat om een schets van de Kantiaansche Wijsbegeerte te vervaardigen; maar waarschijnlijk door de staatkundige gebeurtenissen, en ook doordat Van Hemert hem voor was, heeft hij dit plan laten varen. Hij was echter geen Kantiaan, evenmin als blijkbaar Cras [4]), hoewel deze laatste dus naar het schijnt na zijn verhandeling *Over de eerste Grondstellingen der Zedeleer*, wat meer van Kant is gaan begrijpen.

Toch krijgt de nieuwe philosophie meer aanhangers: Chaudoir, hoogleeraar in de philosophie te Franeker, had zich voor Kant verklaard met een academische rede: *de momentis philosophiae Kantianae*; A. R. Falck noemt zich een vriend en medestrijder van Van Hemert, en Jeronimo de Bosch bezingt Kant's ethiek in Latijnsche

1) T. a. p., p. 5. 2) T. a. p., p. 10.
3) B. H. C. K. van der Wyck: Mr. Joh. Kinker.
4) *Lijkrede op Mr. H. C. Cras* door J. M. Kemper.

verzen[1]). De meeste steun heeft Van Hemert echter aan Kinker, die o.a. in het IIe deel van het *Magazijn*, in zijn *Proeve eener opheldering van de kritiek der zuivere rede*, Kant's *Kritik der reinen Vernunft* aan de lezers uiteenzet, en in het IIIe deel zijn wijsgeerig gedicht *God en Vrijheid* publiceert[2]), dat hij voor dien had voorgedragen in *Felix Meritis* en in *Concordia et Libertate*. *Concordia* werd gedurende eenige tijd het verzamelpunt der Kantianen. Reeds in het tweede deel van het *Magazijn* had Van Hemert de aandacht op Fichte gevestigd in: *Kant en Fichte, beiden Priesters der Waarheid*, en in deel III gaat hij hiermee door.

Verdere medewerkers aan het *Magazijn* waren J. R. Deiman, Med. Doct. te Amsterdam, en een enkele maal J. Le Fevre te Amsterdam, H. Ewijk te Delft, Dr. Meinardus Siderius (in deel II) en H. J. Matthes, proponent te Hoorn.

Eenige artikels gewijd aan Kant en Fichte vindt men ook in de *Arke Noachs* en in *Sem, Cham en Japhet*[3]).

Naast zijn schriftelijke arbeid staan Van Hemert's mondelinge pogingen om de wijsbegeerte van Kant bekend te maken. Herhaaldelijk heeft hij zijn denkbeelden verkondigd in de Maatschappij *Felix Meritis*, in de *Bataafsche Maatschappij van Taal- en Digtkunde* en later in het *Koninklijk Instituut*. De meeste van deze redevoeringen zijn ook in het *Magazijn* opgenomen.

Nadat het *Magazijn* opgehouden had te bestaan, heeft Van Hemert zijn denkbeelden nog probeeren populair te maken in *Lectuur bij Ontbijt- en Thétafel*. Dit, zoowel als de philosophische gedichten van Kinker, waarin hij trouwens al spoedig blijk geeft, niet bij Kant te blijven staan, maar de verdere ontwikkeling van de philosophie met belangstelling te volgen, valt buiten ons tijdvak.

Een geestverwant van Van Hemert en de zijnen toont zich Pieter van Woensel in zijn tijdschrift *De Lantaarn*, waar hij zich richt tegen 't gephilosopheer van de Godgeleerde genootschappen

1) *Mag.* II, p. 259 vlg. 2) IIIe dl., 2e st., p. 1 (1800).

3) In de *Arke* n.l. de no.'s 3, 12 en 19. Zijn ze van Falck? Ze behooren tenminste niet tot degene die Kalff (VI, p. 345 vlg.) opgeeft als geschreven door Kinker. Daar Falck niet meer meedoet aan de uitgave van *Sem, Cham en Japhet*, zullen de opmerkingen daarin van Kinker zijn. De andere twee uitgevers hiervan zijn waarschijnlijk Helmers en Loots (Kalff a. w., p. 346).

over dingen die geheel buiten de ervaring liggen [1]). Echter kent hij Kant niet [2]). Dit is wel 't geval met A. Fokke Simonsz, zooals blijkt uit zijn *Catechismus der Weetenschappen, Schoone Kunsten en fraaie Letteren* [3]). Zijn kennis is echter wel buitengewoon veelzijdig en uitgebreid, maar niet diep.

Het verzet tegen de Kantiaansche philosophie ging uit van de streng dogmatische, of angstig conservatieve orthodoxie [4]). Van Alphen had in zijn *Predikt het Evangelium allen creaturen* en in zijn *Christelijke Spectator* Kant zijdelings aangevallen. Het geeft aanleiding tot eenig geschrijf in het *Magazijn*. Wat Bilderdijk over de Kantiaansche wijsbegeerte heeft opgemerkt valt na 1800, evenals Feith's strijd tegen Kant. Alleen de eerste aanval van deze laatste in de verhandeling *Betoog van de kracht van 't bewijs van de waarheid en goddelijkheid der Evangelieleer, ontleend uit de wonderwerken van Jezus Christus en der Apostelen*, met zilver bekroond door het *Haagsch Genootschap* [5]), is van 1799. Een zeer speciale aanval leverde hij in de door *Teyler's Genootschap* bekroonde verhandeling *Over de noodzakelijkheid van Godsdienstige begrippen tot bevordering van deugd en goede zeden* [6]) en in de *Brieven aan Sophie* (1806).

Wat de tijdschriften betreft, noem ik o.a. de schermutseling in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, waar zich Y. van Hamelsveld aan het hoofd van de anti-Kantianen had gesteld. Verder een enkele aanval in de *Konst- en Letterbode* [7]), die echter een zeer gematigde houding aannam en ook in een recensie van het IIe stuk van het *Magazijn* [8]) de vorige aanvaller terecht wees.

De *Vaderlandsche Bibliotheek* wacht in het begin af. In 1795, bij de aankondiging van de *Brieven aan Emma over de Philosophie van Kant*, uit het Hoogd. van J. L. Ewald, die volgens de *Bibliotheek* dienen om Kant's leer in wat populairder vorm te gieten, zoodat ook leeken en vrouwen hem zullen begrijpen, constateeren ze alleen dat 't nòg erg moeilijk is; maar in 't Mengelwerk van datzelfde jaar

1) *De Lantaarn voor 1792 door Amurath Effendi*, p. 108 vlg.
2) *De Lantaarn voor 1800*, p. 126.
3) Dl. X (1794).
4) Groenewegen, a. w.
5) *Verh. Haagsch Gen.* 1800.
6) *Verh. van Teyler's Gen.* dl. XX, 1802.
7) No. 262. 8) No. 265.

nemen ze een stukje op van J. C. Doederlein [1]), waarin deze veel heil van de nieuwe wijsbegeerte verwacht, al is ook Kant nog niet waar hij wezen moet, en al begrijpt hij best dat sommigen er misbruik van zullen maken. In 1798 wijden ze in het Mengelwerk een artikel aan Kant's manier van (allegorische) Bijbelverklaring. Weliswaar zien ze in, dat 't wat anders is dan ze gewoon zijn, maar „deze zaak is echter te gewichtig, dan dat dezelve niet van meer zijden verdiende beschouwd te worden". Daarom vertalen ze eenige opmerkingen van een ongenoemd „schrander Hoogduitsch Godgeleerde", die eigenlijk alleen maar zegt, dat hij maar zal afwachten, wat hij ervan zeggen zal. Eerst in het Mengelwerk van 1799, waarin ze een artikel van J. F. Flatt over Kant opnemen, wordt de hoop op de eeuwige zaligheid op de voorgrond geschoven en verzet aangeteekend tegen Kant's moraalleer. De Hollandsche vertaler legt er in zijn noten nog een schepje boven op; erg snugger zijn die aanmerkingen niet.

Wat de ernstige Kantianen hier zoo ontmoedigde, was dat de meesten beoordeelden, wat ze niet begrepen; dat de tegenstanders meenden dat men hier te doen had met een of andere nieuwe „Sectephilosophie", zooals de stelsels van Leibniz en Wolff waren geweest, zoodat men „de eene met de andere meten, of de eene door de andere zou kunnen verklaren" [2]). Dat men niet wilde begrijpen dat de spil waarom alles draaide, was: „zijn de bovenzinnelijke dingen voor ons, menschen, in onzen tegenwoordigen staat, op deze aarde al of niet *kenbaar*?" [3]) „Zij, derhalve", zegt Van Hemert [4]), „die Kant wederleggen willen, doen vergeefsche moeite, zoolang zij niet, eensgelijks, door eene *critiek* der zuivere Rede, aantoonen, dat de menschelijke Rede, daadlijk een vermogen van bovenzinlijke kennis bezitte".

Vandaar dat hij reeds in ditzelfde IIe deel (*Over de populariteit in de Wijsbegeerte*) zijn illusie, de critische wijsbegeerte tot een bron van algemeen geluk te maken, opgeeft, en tot een resultaat komt, recht tegenover de verwachtingen waarmee hij begon [5]). Groenewegen, in zijn studie over Van Hemert, komt dan ook tot de con-

1) *Iets over de Kantsche wijsbegeerte en derzelver gebruik in de Godgeleerdheid.*

2) *Mag.* II, p. 11. 3) *Mag.* II, p. 18. 4) T. a. p., p. 20.

5) Groenewegen, a. w.

clusie: Van Hemert zal later merken, dat nooit Kant's geest, werk en richting zelve warme belangstelling hadden gewekt, behalve bij een kleine groep ontwikkelde geestverwanten; dat evenzoo Kant's afgetrokken denkleven slechts door zeer weinigen werd meegeleefd; en dat de sympathie waarmee hij werd begroet meestal niet die denkbeelden zelve, maar bijna uitsluitend de door haar opgewekte beweging en allerlei bijkomstig getwist had gegolden[1]). De belangstelling van ons volk werd dan ook veel te veel door nieuwe politieke idealen in beslag genomen, dan dat het zich nog met de diepere stroomingen kon bezig houden. Eén succes hadden onze Kantianen echter toch te boeken: dat door hun optreden althans een begin werd gemaakt met de strijd tegen het zoo algemeen geldende eudaemonisme.

1) A. w., p. 217 en 218.

II — DE AESTHETIEK

In hoeverre de Duitsche kunstleer van invloed is geweest op de ontwikkeling van onze aesthetische ideeën, zal hier moeten worden nagegaan. In ons land bloeide omstreeks 1760 nog de genootschapskritiek, die zich voor een groot deel beperkte tot taalkundige aanmerkingen, terwijl het wezen van de poëzie gezocht werd in zoetvloeiendheid en conventioneele beeldspraak. Het voldoen aan de regel was de eerste vereischte; de Fransch-klassieke litteratuur het hoogste voorbeeld. Het doel van de kunst achtte men bovendien onderwijzing en stichting. De eenige die een zelfstandige plaats inneemt in de Nederlandsche aesthetiek van deze tijd, is François Hemsterhuis met zijn *Lettre sur la sculpture*, 1760[1]).

De kunstleer van het Fransche klassicisme, waarvan Boileau's *De l'art poétique* de voornaamste vertegenwoordiger was, is absoluut rationalistisch. Ze handhaaft weliswaar het klassieke principe van de navolging van de natuur, maar van de natuur die gekend moet worden door het verstand. Deze opvatting schakelt de fantasie geheel uit, propageert „le bon sens", de geleerde vorming van de dichter, de waarschijnlijkheid, en verbiedt alles wat tegen dat gezonde verstand strijdt, zooals engelen, duivelen en wonderen. Het schoone wordt het doelmatige. Het verstand is het zekere geleide van de smaak. Motiveering van de regel is niet noodzakelijk: *De l'art poétique* houdt zich alleen bezig met technische vragen van geheel uiterlijke aard.

Het voorbeeld tot een nieuwere beoefening der aesthetiek werd gegeven door Engeland, waar onder invloed van de empirische psychologie de rationalistische methode vervangen werd door de psychologische, en door Frankrijk zelf (Batteux; in Du Bos zitten

1) Later: *Lettre sur une pierre antique*, 1779; *Sur les désirs*; *Simon ou des facultés de l'âme*; *Aristée ou de la Divinité*, 1779, waarin verscheidene aesthetische opmerkingen.

trouwens al nieuwere elementen. De doeltreffendste bestrijders van het Fransche klassicisme zijn later Diderot en Mercier). Dan wordt in Duitschland door Baumgarten de aesthetiek als wetenschap gevestigd. Hier was de vertegenwoordiger van het Fransche klassicisme, Gottsched, bestreden door de Zwitsers Bodmer en Breitinger, die van de Engelschen uitgingen. In plaats van algemeene regels te stellen, zoeken ook zij naar de psychologische oorsprong van de kunst en de kunstwetten. Zij scheiden echter de scheppende verbeelding nog niet scherp af van het oordeelend verstand. Dit doet eerst Baumgarten. Voor hem is de aesthetiek een „Theorie der Empfindungen" en als zoodanig een aanvulling van Wolff's Logica, die zich alleen met het hoogere kenvermogen bezighoudt, terwijl de „Empfindungen", als „dunkle Vorstellungen", behooren tot het lagere kenvermogen. Door zijn definitie van de schoonheid als „das Vollkommne der sinnlichen Erkenntnis" maakt hij een strenge scheiding tusschen het schoone aan de eene kant, en het ware, als „das Vollkommne der Verstandeserkenntnis", en het goede, als „das Vollkommne des sittlichen Willens", aan de andere. Dit is een stap vooruit. Van belang is ook, dat door zijn definitie van de schoonheid de nadruk wordt gelegd op de „zinnelijkheid", de gevoelsfactor, tegenover de verstandelijkheid van het voorgaande tijdperk.

Van de „Popularaesthetici", die zich bij Baumgarten aansluiten zijn vooral, ook voor ons land, van belang Sulzer en Moses Mendelssohn. Doordat zij het hoofddoel van de schoone kunsten in „de opwekking van een levendig gevoel voor het ware en goede" stellen, heeft het aesthetiseeren door hun een humanistisch-ethische tendens, waardoor de door Baumgarten getrokken grenslijn tusschen de schoonheid aan de eene kant, en het ware en goede aan de andere, weer vervaagt; bij Mendelssohn trouwens minder dan bij Sulzer. Beiden huldigen reeds een subjectivistisch-psychologische opvatting der aesthetiek. Voor Mendelssohn, Sulzer en Lessing ligt het wezen en doel der kunst in een „Erhöhung der Vorstellungstätigkeit" (evenals voor Du Bos). De kunst wordt verklaard uit het verlangen van de ziel om geroerd te worden, zelfs al zou deze ontroering door onaangename voorstellingen bewerkt worden. Hierop baseert Mendelssohn zijn theorie van de „Vermischte Empfindungen".

Voor Sulzer is van beteekenis, dat hij in Duitschland het eerst,

na Diderot in Frankrijk, het genie als een scheppende kracht erkende [1]).

Van minder belang voor de Duitsche aesthetiek is de compilator Fr. J. Riedel, die zich ook gedeeltelijk bij Baumgarten aansluit. Hij is voor ons van beteekenis geworden, doordat de vertaling van zijn *Theorie der schönen Künste und Wissenschaften* Van Alphen de stoot heeft gegeven tot eigen ontwikkeling.

Tegelijk met het bekend worden van Baumgarten's aesthetiek is Batteux' kunstleer in Duitschland ingevoerd in de bewerkingen van Ramler en van J. A. Schlegel, die tevens zijn stelsel critiseerden. Vooral Schlegel's bewerking is van belang, ook voor ons land [2]). Batteux had de verschillende regels afgeleid uit het principe van de navolging van de schoone natuur. Behalve dat Schlegel hem verwijt dat hij niet voldoende uitlegt, wat hij onder „schoone natuur" verstond, wat ook Diderot reeds had gedaan, komt in zijn verhandeling *Von dem höchsten und allgemeinsten Grundsatze der Poesie*, die hij aan zijn Batteux-vertaling toevoegt, hoewel verward en onbeholpen, toch onmiskenbaar de gedachte naar voren, dat de kunst niet, zooals Batteux het uitdrukt, navolging en idealiseering van de natuur moet zijn, maar de zinnelijke uitdrukking van het innerlijk beleefde, vrije schepping van de fantasie. De nabootsing van de schoone natuur is voor hem ook de eerste wet der kunst, echter niet als doel, maar als middel [3]).

Een verzet tegen het nabootsingsprincipe vinden we dan verder bij Klopstock en bij Mendelssohn, welke laatste zijn bovengenoemd principe van de „Erhöhung der Vorstellungstätigkeit" voor dat van Batteux in de plaats stelt.

In zekere zin een reactie op de aesthetische theorieën van Baumgarten en zijn school, zij 't niet bewust, wordt gevormd door het optreden van Winckelmann en Lessing. Terwijl de school van Baumgarten zich bepaalt tot het vaststellen van algemeene categorieën, b.v. wat het schoone als gevoelsobject is, hoe het zich tot het goede verhoudt, enz., zonder dat naar de inhoud gevraagd wordt, gaan Winckelmann en Lessing juist van deze inhoud, d.i.

1) Prinsen: *De Roman in W. Europa*, p. 130.

2) Van Batteux' *Traité des beaux arts, réduits à un même principe* werd in ons land een vertaling bezorgd door W. E. de Perponcher in 1770.

3) Hettner, III_2, 91 en 92.

de kunstschoonheid als onmiddellijk object van de kritiek, uit en leiden daar hun algemeene principes uit af [1]). Het spreekt vanzelf, dat deze laatste methode van veel meer belang voor de kunst is, zoodat, terwijl Baumgarten en zijn school met hun abstracte redeneeringen slechts voor een algemeenere belangstelling in kunstvragen hebben gezorgd, Winckelmann en Lessing een levend begrip van kunstschoonheid hebben bevorderd. Terwijl echter bij de „Popularaesthetiek" het moraliseerende element overwoog, vinden we bij Winckelmann en Lessing het andere uiterste, dat zij, uitgaande van de Grieksche plastiek, het wezen der schoonheid voornamelijk stellen in de vormenschoonheid. Voor de lyriek toont Lessing weinig ontvankelijkheid. Zijn groote beteekenis ligt in het overbrengen van Winckelmann's kritiek op het gebied van de dichtkunst, en wel zeer speciaal in zijn bemoeiïngen met het drama.

Bij Winckelmann sluit zich Raphael Mengs aan, die van weinig beteekenis is, maar hier genoemd wordt omdat Feith hem goed blijkt te kennen. Evenals Mengs verklaart hij de grootere schoonheid van de kunstwerken der klassieken daaruit, dat deze de natuur zelf tot voorbeeld namen, terwijl de modernen zich tevreden stellen met de navolging der Ouden. Ook Feith's definitie der schoonheid als „in de zinnen vallende, of zichtbare, volmaaktheid", waarbij hij echter met volmaaktheid niet anders bedoelt dan doelmatigheid van gestalte of vorm, heeft hij van Mengs geleerd [2]). Bovendien wordt *Het Leven en de Werken van Correggio* van Mengs opgenomen in de *Bijdragen* van Feith en Kantelaar [3]).

Een gewichtig moment in de reactie tegen het Fransche klassicisme is de belangstelling voor de volkspoëzie. In 1753 geeft Lowth uit *De sacra poesi Hebraeorum*; Wood schrijft over Homerus (1769); de meeste invloed heeft echter Percy's uitgave van de *Reliques of ancient poetry* (1765). Door hen „angeregt", is Herder de groote profeet van de natuurpoëzie geworden.

De verdere ontwikkeling van de Duitsche aesthetiek komt voor onze periode voor Nederland niet in aanmerking.

---

1) Max Schasler: *Kritische Geschichte der Aesthetik*, Ie Abth., p. 378.

2) Feith: *Brieven*, II_3 (*Over den Smaak, deszelfs waardij, en de Schoonheid*).

3) *Bijdragen ter bevordering der schoone Kunsten en Wetenschappen*, II. In 1772 verschijnt: R. Mengs: *Gedachten over de Smaak*, vert. d. Harmannus Numan.

De vernieuwing van onze litterair-aesthetische ideeën begint in Leiden. De *Tael- en Dichtkundige Bijdragen* (1759 en '60) zijn nog vrij ouderwetsch. Minder is dit reeds het geval met de *Nieuwe Bijdragen* (1763—'66). Frans van Lelyveld en Van Goens vertegenwoordigen er het nieuwe element in, Van Goens als leider, Lelyveld als ijverige leerling. Behoudens een alleenstaande zwakke klacht in de *Bijdragen*, die bewees dat men toch, zij 't heel flauw, begon in te zien dat het met de Nederlandsche poëzie niet zoo rooskleurig er uit zag, als de vele lofdichters beweerden [1]), was het voor 't eerst door Van Goens dat scherp werd gewezen op de vervallen toestand van de Nederlandsche litteratuur. In zijn *Bedenkingen van den Philosophe sans Fard over den Staet der Letteren in Nederland* [2]) wijst hij met nadruk op de groote vorderingen van de Duitschers. En wij! „De Dichtkunde bestaat bijna geheel in vertalen en navolgen; weinigen, zeer weinigen hebben de gave der eigen vinding en dat noch in een schrale mate". Scherp wijst hij op de eisch van oorspronkelijkheid. Zijn letterkundige ideeën kunnen we verder leeren kennen uit het voorwoord en de aanteekeningen bij zijn vertaling van Mendelssohn's verhandeling *Ueber das Erhabene und Naïve* en van Volkmann's *Reisboek door Italien* [3]). Een afgerond systeem vinden we bij hem niet. Hij staat nog hoofdzakelijk op het standpunt van Batteux. Zijn groote verdienste is echter het wijzen op het buitenland, en op de natuur: niet de Ouden moet men navolgen, maar de natuur zelf. Verder verwacht hij veel van een psychologische aesthetica, waarbij hij zich beroept op Mendelssohn. Als hij, mede door de onaangenaamheden met de rechtzinnige *Nederlandsche Bibliotheek* naar aanleiding van de tweede uitgave van *Over het Verhevene en Naïve* (1774, ditmaal met zijn naam; de eerste uitgave was anonym), ontslag heeft genomen als hoogleeraar

1) In dl. II van de *Bijdragen*, no. XLI worden door Lelyveld als oorzaak van het verval der dichtkunst opgenoemd: „de *Rijmklanken*, de *opgeblazenheid van woorden* en teffens de groote *kieschheid omtrent uiterlijke kleinigheden* welke thands zoo algemeen plaats hebben, dat zij bij velen, zoo niet de meesten, als het wezenlijk deel der Dichtkunst worden aengezien, daer zij ondertusschen banden zijn om de ware verhevenheid van gedachten of rijkheid van vindingen, waarin waerlijk de Dichtkunst bestaet, geheel, en ten grootsten Deele, te beteugelen". Voor Van Goens en zijn kring, zie men Wille, a.w.

2) *Nieuwe Bijdr.* II, p. 455 vlg., 1766. 3) 1773 en '74, 6 deelen.

en dan door invloed van Willem V tot lid van de Utrechtsche vroedschap wordt benoemd, is het uit met zijn letterkundige werkzaamheid.

Zijn taak wordt overgenomen door Van Alphen, die in 1778 't eerste deel van zijn vertaling van F. J. Riedel's *Theorie der schoone Kunsten en Weetenschappen*, waar Van Goens hem waarschijnlijk op heeft gewezen, het licht doet zien, in 1780 het tweede deel. Reeds vóór zijn Riedelvertaling had hij de nieuwere aesthetiek bestudeerd, maar tóch zegt hij zelf, dat hij pas al vertalende zich oefende in de wijsgeerige theorie. Van deze wijsgeerige theorie verwacht hij alle heil voor de Nederlandsche dichtkunst, van welks minderwaardigheid hij even diep overtuigd is als Van Goens. Dit laat hij in zijn meer dan negentig bladzijden lange inleiding dan ook zeer goed aan zijn landgenooten voelen. Evenals Riedel voelt hij 't meest voor de psychologische methode en hierin vindt hij de Duitschers bovenaan staan, zelfs nog boven de Engelschen, tot wie hij zich echter ook sterk aangetrokken voelt. Zijn keuze, voor zoover we van een keuze kunnen spreken bij iemand die nog zoo weinig in de „wijsgeerige theorie" is ingewerkt, is echter niet zeer gelukkig. Riedel is een compilator, die dikwijls zonder onderscheid allerlei meeningen naast elkaar zet, zonder zijn stof tot één geheel te verwerken. Van Alphen schrijft er een lange inleiding vóór en in de vertaling zelf geeft hij tusschen haakjes of in noten vele aanvullingen en opmerkingen van nóg andere schrijvers of van hemzelf. Door deze methode van Riedel èn van Van Alphen is het werk bijna onleesbaar. Het aantal geciteerde schrijvers is legio: Sulzer, Mendelssohn, Winckelmann, Herder, Lessing, Batteux, Batteux-Ramler, Batteux-Schlegel, Schlegel, Baumgarten, Meier, Eberhard[1]), Bodmer, de Engelschen, Du Bos, enz. enz. Van Alphen zelf sluit zich meestal bij Sulzer aan als hij partij moet kiezen; dikwijls drukt hij zich in diens eigen woorden uit. Hij staat trouwens in zijn waardeering van de kunst geheel op het ethische standpunt der „Popularaesthetici", tegenover de opvatting die het doel van de kunst

1) Meier en Eberhard zijn twee aesthetici uit de school van Baumgarten. Het hoofdstuk over de Bevalligheid (*Theorie*, II, p. 205 vlg.) staat geheel onder invloed van Winckelmann: *Geschichte der Kunst*. Door zijn belangstelling voor de Duitsche tijdschriften bleef hij op de hoogte van de geschriften van Lessing, Nicolai, Mendelssohn, Garve, e.a.

niet meer stelde in nut en vermaak, maar in 't vermaak alleen, welke opvatting voortkwam uit de genoemde scheiding tusschen schoonheid en het goede en ware, en die soms eenigszins ontaardde in de meening, dat „kunst dient tot amusement". Practisch komt het er echter bij Sulzer en Van Alphen beiden op neer, dat de deugd aantrekkelijk, en de ondeugd afschrikwekkend moet worden voorgesteld.

Van Alphen heeft de *Theorie* voor Nederland pasklaar gemaakt. Zooveel mogelijk haalt hij zijn voorbeelden uit Nederlandsche schrijvers; maar al te dikwijls echter kan hij juist voorbeelden van goede poëzie niet in het Nederlandsch vinden. Voor 't verhevene is meestal Klopstock zijn bron, soms in 't oorspronkelijk, soms vertaald. Hij past telkens in zijn aanteekeningen zijn theorie toe op de practijk der Hollandsche dichters.

Wat het overige theoretisch werk van Van Alphen betreft, zijn prijsverhandeling over *Het Verband van de Dichtkunst en Welsprekendheid met de Wijsbegeerte* [1]) (bekroond in 1779) staat nog geheel op het oude standpunt. Ook de tweede prijsverhandeling, *Over de kenmerken van het waar en valsch vernuft* (1784), staat achter bij zijn ander werk. Het beste is hij in de *Digtkundige Verhandelingen*, die hij in 1782 uitgaf als aanvulling van zijn *Theorie* [2]).

Ondanks de groote verontwaardiging die de *Theorie* wekte, omdat Van Alphen de Duitsche dichters boven de Nederlandsche durfde stellen, heeft hij veel invloed uitgeoefend, niet op de groote massa — het werk beleefde geen tweede druk [3]) — maar op de jonge dichters, vooral de Utrechtsche kring, waar zijn ideeën, gedeeltelijk door persoonlijke omgang, werkelijk doordrongen. In de *Proeven voor het Verstand, den Smaak en het Hart* [4]) probeeren zij Van Alphen's raad te volgen en oorspronkelijke poëzie te geven. De

1) *Werken van de Mij. van Ned. Letterk. te Leyden*, dl. VI.

2) Zie voor Van Alphen: A. C. S. de Koe: *Van Alphen's Litterair-aesthetische Theorieën*, 1910.

3) Ook Van Kampen: *Geschiedenis der Ned. Lett. en Wetenschappen*, II, 375, beweert, dat de *Theorie* minder invloed heeft gehad dan de verhandeling van Jer. de Bosch *Over de regelen der Dichtkunde*, waarin deze weer de plaats aan de Ouden toekent, die Van Alphen aan de beoefening der theorie wilde toewijzen. Toch heeft ook De Bosch veel van de nieuwere aesthetici geleerd (De Koe, a. w.).

4) 1784 twee stukjes, een derde na Bellamy's dood in 1794.

Poëtische Spectator[1]), waarin Bellamy het grootste aandeel heeft, toont vele aanrakingspunten met de *Theorie*. De toon erin is echter al veel vaster, wat gedeeltelijk hieraan is toe te schrijven, dat Bellamy minder abstract redeneert, meer direct van de practijk uitgaat, waarbij hij zich door zijn goede smaak en zuiver gevoel kon laten leiden. Naast de theorie willen zij n.l. een goede recensie. Een rechtstreeksche uiting over Van Alphen's werk vinden we in de brief van Bellamy aan hem in 1783, waarin hij hem van gebrek aan oorspronkelijkheid beschuldigt in zijn gedichten, maar toegeeft dat door de *Theorie* ongetwijfeld de smaak is verbeterd. Persoonlijk stelde hij echter Sulzer hooger.

Het werk van Bellamy wordt later voortgezet door Kinker, die in zijn *Post van den Helicon* (1788) evenals deze te velde trekt tegen dichtgenootschappers, rijmelaars, rhetoriek en sentimentaliteit. In hetzelfde jaar levert Hoffham, de bewonderaar van Bellamy, zijn *Proeve eener Theorie der Nederduitsche poëzie*, een satire op de dichtgenootschappers.

Ook op Kleyn, Hinlopen en Ockerse is invloed van de *Theorie* onmiskenbaar. Evenzoo op Feith, die zich in zijn zes deelen *Brieven over verscheidene Onderwerpen* (1784—1793) ten doel stelde, de gangbare aesthetische ideeën te populariseeren, wat hij, samen met Kantelaar, voortzet in de twee deelen *Bijdragen ter Bevordering der Schoone Kunsten en Wetenschappen* (1793—1796). Bij dit laatste werk wijst hij op 't voorbeeld van Wieland's *Teutscher Merkur*; hij had ook op de *Poëtische Spectator* kunnen wijzen. De *Bijdragen* maakten blijkbaar niet veel opgang [2]).

Na 1780 verschenen verscheidene geschriften onder Duitsche invloed. Ongeveer gelijktijdig met de *Theorie*, 1780, gaf A. Fokke Simonsz de vertaling van Aristoteles' *Poetica* uit, waarbij eenige verhandelingen waren gevoegd van M. C. Curtius, die geheel op Baumgarten's systeem berustten. Het is bovendien van belang, omdat hierdoor de aandacht werd gevestigd op de echte Aristoteles, in plaats van de verfranschte.

Tot de nieuweren behoort ook Corn. van Engelen. In zijn prijs-

1) 1784 en 1786.

2) Zie de recensie van het tijdschrift *Prometheus* van W. Kamp in de *Vaderl. Bibl.* van 1796, VIII_1, p. 473.

verhandeling voor de *Maatsch. van Ned. Letterkunde* van 1779[1]) is Duitsche invloed onmiskenbaar, zelfs al invloed van Herder, vooral in het eerste gedeelte, waar hij 't heeft over de oorsprong der poëzie, de toestand der poëzie bij de natuurvolken en haar ontwikkeling in een maatschappij; de „uitmuntende verhandeling" over de oorsprong der talen wordt trouwens uitdrukkelijk door hem genoemd. Hij is vooral vooruitstrevend op het gebied van het drama, wat blijkt uit de inleiding voor zijn *Spectatoriale Schouwburg* (1775—1793), waarin men merkt dat hij o.a. de *Hamburgische Dramaturgie* heeft bestudeerd.

Gerrit Brender à Brandis schrijft verscheidene verhandelingen voor *Kunst wordt door Arbeid verkregen* (welk genootschap zich eveneens ten doel stelde theoretische kennis te bevorderen), waarin hij blijk geeft de Duitsche aesthetici goed bestudeerd te hebben. In zijn *Tael-, Dicht- en Letterkundig Kabinet* (1781—'84) en *Tael-Dicht- en Letterkundig Magazijn* (1785—1790) komen vele theoretische artikelen voor[2]). Bovendien richt hij samen met B. Bosch in 1784 te Amsterdam het *Dicht- en Letteroefenend Genootschap* op, waarvan weliswaar de prijsverzen en de mengelpoëzie zich niet wezenlijk onderscheiden van die van de andere genootschappen, maar in de vergaderingen en uit de werken blijkt toch bekendheid met buitenlandsche schrijvers[3]). Brender was er de toonaangever.

En Bilderdijk? Reeds in zijn verhandeling *Over het verband van de Wijsbegeerte met Dichtkunst en Welsprekendheid*[4]) toont hij zich

1) *Welke zijn de algemeene oogmerken die een dichter moet bedoelen.* (*Werken v. d. Mij. v. Ned. Lett.* IV, p. 63 vlg.)

2) In dl. I van het *Kabinet* de verhandeling over *De Heilige Dichtkunst*, die Klopstock voor zijn *Messias* had geplaatst; in dl. III de verh. *Over het Fabeldicht* van Lessing; in dl. IV een verh. *Over de Liederen der oude Grieken*, die als aanhangsel bij Hagedorn's *Oden en Liederen* was uitgegeven (een vertaling n. h. Fransch van De la Nause); in dl. V een verh. *Over de leerdichten*, naar het ontwerp van Batteux-Ramler, en de verh. *Over de oorsprong der schoone kunsten* van Schlegel. In dl. IV van het *Magazijn* (1790) *Over de waarde van het rijm* (naar het Hoogd. van Denis), waar beslist tegen te velde wordt getrokken. Van Alphen's *Digtkundige Verhandelingen*, die overigens weinig werden gelezen, worden er uitdrukkelijk in aanbevolen (*Kab.* III, p. 252, noot c.). Ook vertalingen van Priestley en Marmontel; Kaimes, Montesquieu en Sulzer worden telkens aangehaald.

3) Hoeksma: *Jacobus Bellamy*, p. 29, 43 en 44.

4) *Werken v. d. Mij. v. Ned. Lett.* dl. VI (1779).

afkeerig van een al te diepzinnige theorie [1]). 't Eenige beginsel dat hij wil toelaten, is de „trek tot vermaak". Dit beginsel is in de natuur gegrondvest. En theorie is eigenlijk niets anders dan „een regelmaat, volgens welke de geest zich in 't voortbrengen der kunstwerken of in het beoordeelen derzelven geleiden laat". De beste theoreticus is dus hij, die 't eenvoudigst is, en daarom vindt hij Batteux tot nog toe 't meest bruikbaar, hoewel wat oppervlakkig. En reeds hier zegt hij: „Het is zeker opmerkenswaardig, dat alle de Theoretische Leerstelsels met elkander nog nimmer één Dichter gevormd hebben die hen, welke vóór alle leerstellingen schreven, ik zeg niet overtrof; maar konde opwegen". Waarop Van Alphen een hak krijgt [2]). Uit deze verhandeling en voornamelijk uit de bijlagen [3]) blijkt echter, dat hij zich in deze tijd ijverig op het bestudeeren van de theorie had toegelegd. Behalve de klassieken worden talrijke nieuweren aangehaald en besproken; van de Duitschers o.a. Mendelssohn, en Lessing's *Hamburgische Dramaturgie.*

Dàt de Duitsche aesthetici hier gekend worden is dus een feit, hòe men ze kent is een andere vraag. Wat de verschillende dichters eigenlijk als het wezen der kunst beschouwen, zien we veelal weerspiegeld in hun verhouding tegenover Batteux' principe van de navolging der schoone natuur. Van Alphen-Riedel staan eerst op het standpunt van het eclectisch verfraaien van de natuur: in de schepping moet het schoone dikwijls voor het nuttige wijken; de kunstenaar echter moet in een klein bestek zooveel mogelijk schoonheden aanbrengen en hoeft zich aan het nut niet te storen. Later echter verwerpen zij het principe van de natuurnabootsing. De ware kunstenaar onderscheidt zich van de nabootser door het „scheppen". Wat echter dit scheppen is, is hun nog niet recht duidelijk. Van Alphen (niet Riedel) verwijst in zijn weerlegging van Batteux naar Klopstock, Schlegel en Mendelssohn. Hijzelf sluit zich echter geheel bij Sulzer aan [4]), als hij de nabootsing beperkt wil

1) Zie de 8e Bijlage, opgesteld tusschen 1779 en 1781.

2) A. w., p. 172 en 173. Zijn uitval tegen Van Alphen's *Theorie* in de *Najaarsbladen* (II, 112, 113) is bekend.

3) De bijlagen werden met toestemming van de Maatschappij als aanvulling erachter gedrukt; de verhandeling gaat tot p. 78, de bijlagen vervolgens tot p. 200!

4) *Theorie* I, 251 vlg.

zien tot de afbeeldende kunsten, maar het ontstaan van welsprekendheid, poëzie, muziek en danskunst wil verklaren als uitdrukking van de gewaarwordingen van de kunstenaar. Geheel zijn eigen meening vinden we in de Inleiding voor 't tweede deel ('t antwoord op de brief van De Perponcher), waar hij 't scheppen beperkt tot de poëzie, waarin de dichter spontaan zijn emotie uit. Hij steunt hierbij vooral op Schlegel's bestrijding van het nabootsingsprincipe, maar het is zijn eigen dichterervaring die hem doet spreken.

In zijn *Digtkundige Verhandelingen* staat Van Alphen losser van zijn Duitsche voorbeelden; de vreemde theorie is hem eigen geworden. In de eerste, de *Inleidende Verhandeling*, behandelt hij de poëtische uitdrukking. Hoofdzaak is, dat de kunst „zinnelijk" moet zijn. Een gedicht moet tot de verbeelding spreken, en de beelden moeten gezien zijn. Bij zijn opvatting van de harmonie tusschen de klank van het vers en de uit te drukken emotie (de „voorgestelde zaken") staat hij sterk onder invloed van Schlegel (ook van Diderot's *Lettres sur les Sourds et les Muets*, en van Priestley). Duidelijker dan zijn voorgangers in Nederland beseft hij de schoonheid van 't plastische en muzikale element der poëzie. Hij stelt hoogere eischen dan alleen een belangrijke inhoud en zuivere berijming: 't verband tusschen inhoud en vorm komt al meer op de voorgrond [1]).

Dezelfde gedachten vinden we bij Gerrit Brender à Brandis in zijn prijsverhandeling over *Het Lierdicht* voor *Kunst wordt door Arbeid verkregen*, die in 1784 werd bekroond. Hij neemt hier met Schlegel uitdrukkelijk tegen Batteux' principe van de natuurnabootsing stelling. Evenals voor Van Alphen is voor hem de „zinnelijkheid" de eerste vereischte van een gedicht. Ook Sulzer en Ramler worden aangehaald, maar Schlegel staat voor hem 't hoogst.

Kalff wijst op de sterke invloed van Winckelmann, die blijkt uit Van Alphen's *Verhandeling over het aangeborene in de Poëzy*, want eerst door de *Geschichte der Kunst des Alterthums* heeft men geleerd de kunst in haar groei waar te nemen en voor te stellen. In deze verhandeling van Van Alphen vinden we dan ook belangstelling voor de „egte gedenkschriften der Digters, anecdoten, levensbeschrijvingen, enz.". Zelfs wordt in de *Inleidende Verhande-*

1) De Koe, a. w.

ling reeds gesproken over „eene letterkundige geschiedenis van de theorie der poëzy", een denkbeeld dat eerst een eeuw later verwezenlijkt zal worden [1]).

Voor Bellamy en zijn kring bestaat, evenals voor Van Alphen, de roeping van de kunst in „algemeen nuttig en vermakelijk" te zijn. Bellamy maakt echter in de brief aan Van Alphen een scheiding tusschen „het schoone in de kunst en het zedelijk schoone in de werken der kunst". Overigens is voor hem de navolging van de schoone natuur het principe, maar zijn heele kunstleer is op de practijk gericht en bestaat eigenlijk slechts uit de eisch van natuurlijkheid en oorspronkelijkheid. Herhaaldelijk wijst hij ook op het gebruik van juiste beeldspraak: „de wijsgeerige verkiezing der woorden, waardoor de denkbeelden met de meeste waarheid worden uitgedrukt" [2]).

Bilderdijk moet na zijn verhandeling over het *Verband van de Wijsbegeerte met Dichtkunst en Welsprekendheid* steeds minder van een schoonheidsleer hebben. Wel acht hij ze niet onmogelijk, maar nutteloos. Het onderwijs in de aesthetica maakte op hem de indruk alsof men aan de schoonheid en de kunst wetten wilde stellen, door het menschelijk verstand uitgedacht. Zijn verschillende aesthetische opmerkingen vinden we door zijn heele werk verspreid. Theoretiseeren is uit den booze. Natuur en oorspronkelijkheid is het eenige:

„Ach, zingen we als Natuur gebiedt!
Geen kunstzang ooit is schooner" [3]).

Hiermee geeft hij uitdrukkelijk alleen aan de eigen dichternatuur het recht, zichzelf de regel te stellen, en wijst de intuïtie aan als de eenige zuivere bron. In de practijk komt er echter helaas dikwijls weinig van terecht.

1) Kalff VI, 576, 577. Een lofrede van Heyne op Winckelmann vinden we in het *Alg. Mag. v. Wetensch., Konst en Smaak* II, 1787, p. 881—900.

Deze invloed van Winckelmann blijkt ook bij Simon Styl, als hij in het *Leven van Jan Punt* over beeldhouwers en standbeelden spreekt (Kalff VI, 164, 165).

2) Hoeksma: *Jac. Bellamy*. Dr. J. A. Nijland: *Bellamy als criticus*. (Gids, 1901, IV).

3) *Dw.* VIII, 320. Zie over Bilderdijks gedachten over de schoonheid in het algemeen en over de poëzie: Bavinck, a. w., hoofdst. X.

Feith staat in het begin geheel op het standpunt van Batteux [1]). De kunst is voor hem navolging van de schoone natuur [2]). Kenmerkend voor deze opvatting is de vierde brief van het Ie deel der *Brieven* [3]), waar hij zijn wijsheid put uit dat gedeelte van Van Alphen's *Theorie*, waar deze zich bij Mendelssohn aansluit. Kenmerkend ook daarom, omdat er uit blijkt hoe hij die wijsheid meestal niet eens uit de tweede, maar uit de derde of vierde hand heeft. Noordhoek geeft in zijn dissertatie *Gellert und Holland* een uitvoerige bespreking van de groote overeenkomst, die er tusschen de aesthetische opvattingen van Feith (en ook van Van Alphen) en die van Gellert bestaat. Inderdaad staat hij geheel op Gellert's standpunt met zijn oordeel over 't moreele nut der schoone kunsten. Voor beiden is „de goede smaak — niet alleen een gids tot het vermaak, (maar) hij vloeit ook op de Deugd in". De definitie van „de smaak" neemt hij van Gellert over [4]). Ook in zijn beantwoording van de vraag, in hoeverre de regels in de kunst nuttig (en noodig) zijn, in zijn bespreking van de ware en verkeerde navolging der Ouden en zijn opvatting van „de genie", sluit hij zich geheel bij Gellert aan. Dit alles is waar. We moeten echter niet vergeten dat Gellert een aestheticus is van de zooveelste rang, die alleen maar de algemeen geldende ideeën zoo populair mogelijk en zeer breedsprakig heeft geformuleerd, met het doel ze in zoo groot mogelijke kring bekend te maken. Feith's streven komt dus geheel met dat van de Duitscher overeen; vandaar dat hij veelal ook zijn woorden maar gebruikt [5]).

Worden dus Feith's eerste geschriften geheel beheerscht door

1) *Brieven over versch. Onderw.*, de eerste deelen.

2) In één opzicht, zegt Prinsen terecht, is Feith's practijk beter dan zijn theorie. Kenmerkend voor de tweede Renaissance is n.l. het doordringen van het besef, dat er geen schoone of leelijke natuur is, maar dat de natuur steeds is, zooals de kunstenaar die waarneemt, dus een „état d'âme". Hiermee komt bij Feith de practijk (tegenover de theorie) geheel overeen, want bij hem is natuurschildering steeds schildering van eigen gemoedsstaten (Prinsen: *Het Sentimenteele bij Feith, Wolff en Deken en Post*; *Gids*, 1915, I). Een flauw aanvoelen hiervan ook in de theorie, hebben we reeds bij Van Alphen.

3) *Over de navolging der natuur en der schoone natuur.*

4) N.l.: „eine richtige, geschwinde Empfindung, vom Verstand gebildet".

5) Op deze gelijkheid van streven wijst ook Noordhoek. Bij Van Alphen komt het onmiddellijk overnemen van Gellert's ideeën veel minder vaak voor.

een moraliseerend-verstandelijke opvatting, later veranderen zijn ideeën eenigermate, vooral onder invloed van Herder; vanaf deel IV der *Brieven* (1789) interesseert hij zich sterk voor het volkslied. Ik kom hier later op terug.

Bij het tot nu toe gegeven overzicht heb ik al herhaaldelijk op invloed van een speciale Duitsche schrijver moeten wijzen. Ik zal nu nog even de bekendheid van de voornaamste van deze schrijvers hier te lande bespreken.

De geliefdheid van Sulzer blijkt uit het bovengezegde genoeg. Hij is de lievelingsschrijver van Van Alphen en zijn „school" (waaronder Feith en Brender à Brandis); Bellamy stelt hem hoog [1]). Terwijl men zich meestal zonder voorbehoud bij zijn uitspraken aansluit, is dit niet altijd het geval met die andere „Popular-aestheticus", Mendelssohn. Op hem is het eerst de aandacht gevestigd door Van Goens, die in 1769 de Verhandeling *Ueber das Erhabene und Naive* vertaalde. Deze verhandeling wordt zeer veel gelezen en aangehaald, en beleefde trouwens in 1774 al een tweede druk. Van Alphen zegt in het IIe deel der *Theorie*, dus vóór 1780, dat hij 't niet noodig vindt de voorbeelden eruit aan te halen, daar ze „thands in elks handen is" [2]). In hetzelfde jaar als de verhandeling *Over het Verhevene en Naive* komt de vertaling van de *Rhapsodie, oder Zusätze zu den Briefen über die Empfindungen* door Joh. Petsch uit. Het was Petsch echter niet om het aesthetische gedeelte te doen; hij wilde ze alleen gebruiken als wapen in de strijd om het zedelijk gevoel.

Daarna is zijn naam hier gevestigd [3]).

Riedel sluit zich dikwijls bij Mendelssohn aan, veelal zelfs met diens eigen woorden. De theorie van de gemengde gevoelens wordt uit de *Rhapsodie* overgenomen, de verhandeling *Ueber das Erhabene und Naive* dikwijls geciteerd, voorbeelden eraan ontleend.

---

1) Van hem is hier o.a. vertaald: *Bedenking der Heeren Formey en Sulzer over de Schouwtooneelen* (1769); *Theorie der aangename en onaangename bevindingen*; *Wijsgeerige Verhandelingen over de Wetenschappen en schoone Kunsten* (uit het Fransch, met aanteekeningen verrijkt door M. F. Hoffman, 1789).

2) *Theorie*, dl. II, p. 82, noot t.

3) De Nederl. vertalingen van Mendelssohn in de Bijlage, letter A.

Op voorgang van de *Theorie* gaat Feith zich dan ook met hem bezighouden, maar hij begrijpt hem niet; hij vindt dat Mendelssohn „te fijn spint". Alweer teekenend voor Feith is, dat hij 't niettemin onderneemt, de niet begrepen theorie aan zijn publiek uit te leggen en tevens te weerleggen. We zijn hier meteen bij het „betwiste punt". Daar de schoonheid „zinnelijk waargenomen volmaaktheid" is en dus berust op een „dunkle Vorstellung", volgt daar voor Mendelssohn uit, dat voor God, die alleen duidelijke voorstellingen heeft, geen schoonheid bestaat, maar alleen volmaaktheid. Ik noem deze kwestie alleen maar, omdat het kenmerkend is voor de 18e-eeuwsche manier van aesthetiseeren, dat men zelfs in zijn kunstleer verviel in de liefhebberij om over God te theoretiseeren, zoodat b.v. De Perponcher zijn bezwaren tegen dit punt oogenblikkelijk zet naast die tegen Van Alphen's aanval op Batteux' navolgingsprincipe [1]).

Van veel grooter draagkracht is de scheiding die Mendelssohn in de *Hauptgrundsätze* maakt tusschen de verschillende kunsten, welke scheiding hij wil laten berusten op een tegenstelling tusschen natuurlijke en willekeurige teekens. Hij is hiermee de directe voorlooper van Lessing's *Laocoon*, terwijl ook Herder in het eerste *Kritische Wäldchen*, waarin hij de *Laocoon* weerlegt, deze scheiding overneemt. In hoever de indeeling juist is, kunnen we in het midden laten; voor de practijk was ze belangrijk doordat er paal en perk werd gesteld aan de beschrijvende dichtkunst, die onder invloed van Engeland (Thomson's *Seasons*) zoo overmatig in de mode was gekomen. (In Duitschland o.a. bij Brockes, Haller, Kleist, Geszner).

1) De Perponcher: *Brief aan Van Alphen*, gedrukt achter 't IIe deel van de *Theorie*. Hij begrijpt de redeneering geheel verkeerd. Daar ze berust op Wolff's philosophie, blijkt er uit, dat hij daarin niet erg thuis was. Ditzelfde is 't geval met Feith. Ook Bilderdijk houdt zich met de kwestie bezig (4e bijlage van de *Verhandeling over het verband van Dichtkunst en Welsprekendheid met de Wijsbegeerte*); zijn „oneens zijn" berust echter op een woordverwisseling, waaraan Mendelssohn zelf door zijn onduidelijkheid wel eenigszins schuld heeft. Overigens merkt men uit deze verhandeling, dat Bilderdijk de geschriften van Mendelssohn goed verwerkt heeft. Men leze b.v. de 7e Bijlage met de goed doordachte opmerkingen over de gemengde aandoeningen (Mendelssohn, *Rhapsodie*) en zijn verdere, hier en daar verspreid voorkomende uitbreidingen op Mendelssohn, die van een beheerschen van de bestudeerde stof blijk geven.

De *Laocoon* is niet in het Nederlandsch vertaald. In plaats daarvan verschijnt in 1778 een vertaling van een Fransch werk van soortgelijke inhoud: *Vergelijking tusschen de Muzyk, de Schilderkunst en de Poezy* [1]). Wel vertaalde Brender à Brandis in 1786 Mendelssohn's *Hauptgrundsätze*. Zoowel dit werk als de *Laocoon* worden herhaaldelijk door Riedel geciteerd. Het blijkt echter uit zijn verdere Theorie niet, dat de *Laocoon*-leer hem erg eigen is geworden.

Van Alphen staat er wel wat zelfstandiger tegenover. Hij onderzoekt de bezwaren, door Herder in zijn eerste *Kritische Wäldchen* tegen Lessing's stellingen ingebracht. Hij is het tenslotte meer met Lessing eens, maar niet dan na beiden goed bestudeerd te hebben [2]). Dat echter de beeldende kunst geen voorbijgaande bewegingen mag weergeven, vindt hij te kras. Tot de kern van Lessing's redeneering is hij niet doorgedrongen, want tot een veroordeeling van „Stroom- en Hofdichten" komt hij niet [3]).

De Laocoon-onderscheiding vindt men ook in zijn *Digtkundige verhandelingen*. Van Alphen heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen, Lessing's werk in Nederland meer bekend te maken. Gerrit Brender à Brandis wijst er in de *Levensschets van Lessing* in het *Tael-, Dicht- en Letterkundig Kabinet* (dl. II, 1782) op, dat een vertaling van de *Laocoon* zeer wenschelijk zou zijn, „alzo de dicht- en schilderkunstbeoefenaaren daer veel nut uit zouden kunnen haalen omtrend de grenzen van beide kunsten". Zijn verhandeling *Over het Verband tusschen de Dicht- en Schilderkunstige Naarvolging* voor *Kunst wordt door arbeid verkregen* [4]) steunt op Mendelssohn's *Hauptgrundsätze* en op de *Laocoon*.

Ook Kasteleyn wenscht in zijn verhandeling over de *Vereischten en Kenmerken van den stijl der Poezy in onderscheiding van dien der Welsprekendheid* voor hetzelfde genootschap [5]), bij zijn stelling: „de dichter is door schilderen dichter", Lessing's uitspraken omtrent dat schilderen in de dichtkunst gehandhaafd te zien.

Bilderdijk, die 't later over 't algemeen erg op de Duitsche aesthetici begrepen heeft, spreekt over Mendelssohn en Lessing

1) *Discours sur la Musique, la Peinture et la Poésie.*
2) Deel I, 46.
3) De Koe, a. w.
4) *Prijsverhandelingen van Kunst w. d. arb. verkr.*, deel III, 1788.
5) T. a. p., dl. IV.

altijd op een waardeerende toon. Hij ageert hevig tegen de beschrijvende dichtkunst (vooral der Engelschen). De *Laocoon*-redeneering vindt men o.a. in zijn aanteekeningen op de *Treurzang van Ibn Doreid* (1795) [1]).

De *Hamburgische Dramaturgie* was ook reeds bekend geworden. In de *Spectatoriale Schouwburg* van Corn. van Engelen werd achter de *Emilia Galotti* een vertaling van de brief van Chr. Heinr. Schmid's *Ueber einige Schönheiten der Emilia Galotti, enz.* afgedrukt [2]), waarin het belangrijkste uit de *Hamburgische Dramaturgie* aan de hand van de *Emilia* wordt besproken [3]).

Dat de *Vaderlandsche Letteroefeningen* de *Dramaturgie* kenden, hoewel niet apprecieerden, zou men kunnen opmaken uit een recensie van Nomsz' *Zaïre*-vertaling [4]). Dan heeft in elk geval Nomsz zelf ze een wenk gegeven [5]).

Ook Arend Fokke Simonsz' vertaling van Aristoteles' *Poetica* getuigt van bekendheid met de *Dramaturgie* [6]).

De *Nederlandsche Dicht- en Tooneelkundige Werken* van het genootschap *Door natuur en kunst* (1786) noemen Lessing „een der gestrengste doch tevens kundigste critici van het tooneel" [7]). Wel nemen ze het Fransch-klassieke treurspel tegen Diderot in bescherming (ze nemen hier dezelfde plaats uit de *Bijoux indiscrets* over als Lessing in de *Dramaturgie*), maar hun besprekingen, die zeer gunstig afsteken tegen het gekibbel en gescheld van de meeste andere tooneeltijdschriften uit die tijd, staan toch sterk onder Lessing's invloed. Ze stellen o.a. als doel van het treurspel het opwekken van „vrees en medelijden" (dus niet schrik en medelijden), terwijl ze het „schriklijke" beperkt willen zien tot het Tooneelspel [8]); bovendien verzetten ze zich tegen het onnatuurlijke gebruik

1) *Dw.* IV, 465, aant. bij p. 372.

2) *Aanwijzing van eenige fraaiheden uit een brief aan den Heer Frederik Gotter, Archivaris te Gotha; Spect. Schwb.* V.

3) F. Balk: *Lessing auf der Niederländischen Bühne*, p. 67.

4) *V. L.* 1779: „de uitvoering, hoe Lessing zich elders (Hamb. Dram.) vermoeie met op de minnestijl die er in heerscht los te gaan, is allergelukkigst en de naam van Voltaire waardig".

5) J. Nomsz: *Aanteekeningen op al zijn tooneelstukken*, in het *Bericht* voor de aant. op *Zaïre* (p. 215 vlg.).

6) Balk, a. w. 7) p. 6.

8) Bespreking van het treurspel *Gaston en Bayard.*

van de „terzijdespraaken" op het tooneel. Hoewel ze zelf waarschijnlijk het meest voor het Fransch-klassieke treurspel voelen, veroordeelen ze daarom het tooneelspel nog niet. Ze schrijven dan ook een prijs uit voor het beste treurspel, blijspel èn tooneelspel.

Tot G. Brender à Brandis schijnt de beteekenis van de *Hamburgische Dramaturgie* niet te zijn doorgedrongen; in elk geval wijdt hij er in de *Levensschets* van Lessing in het *Kabinet* geen woord aan[1]). P. J. Kasteleyn kent Lessing in 't voorwoord van zijn bewerking van Cronegk's *Codrus* (1784) een „fijne beoordeelingskracht" en groote kennis van de dramatische theorie toe, maar hij vindt dat hij „met een verstandig mistrouwen" moet gelezen worden. De beoordeeling van *Codrus* in de *Dramaturgie* vindt hij te oppervlakkig om er bij stil te staan. In het voorwoord bij zijn bewerking van Cronegk's *Olint und Sophronia* (1786) neemt hij 't Lessing zeer kwalijk, dat deze dat stuk zoo heeft afgemaakt. Hij houdt zich echter aan hem bij 't opnoemen van de fouten, die hij er in vindt[2]).

Dat Bilderdijk in 1779 de *Hamburgische Dramaturgie* al kende, blijkt uit de *Voorafspraak* bij zijn *Edipus*[3]). In de aanteekeningen op dit stuk spreekt hij echter van het doel van het treurspel als „zuivering der driften door den schrik of het afgrijzen"[4]), waarin hij dus niet met Lessing meegaat. In de eerste bijlage bij zijn verhandeling over 't *Verband van Dichtkunst en Welsprekendheid met de Wijsbegeerte* verwijst hij naar Lessing's meening in de *Dramaturgie* over het nut van het blijspel. Men vergelijke ook zijn aanmerkingen over de episode[5]), waarin hij op Lessing's standpunt staat. Belangrijk zijn de door Kossmann in zijn „Antrittsrede" *Holland und Deutschland* meegedeelde aanteekeningen van Bilderdijk bij zijn handexemplaar van de *Dramaturgie*. Hij heeft een eeuwige haat gezworen aan het burgerlijk treurspel en staat veel meer op het standpunt van het Fransch-klassicisme. Wat betreft de onnatuurlijkheid van de Fransche liefde is hij het echter geheel met Lessing

1) 1782, dl. II.

2) Balk, a. w.

3) *Dw.* XV, 3—26. Zie ook de *Voorafspraak* bij de *Dood van Edipus*, 1789 (*Dw.* XV, p. 39 vlg.).

4) *Dw.* III, 478.

5) B. v. in de aanteekeningen op *Assenede*, *Dw.* I, 484 en 486.

eens [1]), en over 't geheel genomen heeft Lessing als aestheticus en wijsgeer zijn sympathie (met de dichter bemoeide hij zich niet, alleen met de fabels): „hij is van alle de Duitschers de eenige, die, van Grieksche Letterkunde en Wijsgeerte doordrongen, bij klare en duilijke denkbeelden, met die waarheid gevoeld en erkend heeft wat Dichtkunst zij" [2]). Op zijn *Verhandeling over de Fabel* beroept hij zich in de voorrede voor de *Mengelingen* [3]), waarin hij in het IIIe deel twaalf fabels uitgeeft, blijkbaar onder invloed van Lessing geschreven [4]). Deze verhandeling was al vertaald verschenen in het IIIe stuk van het *Taal-, Dicht- en Letterkundig Kabinet* (1782).

Van Herder noemt Riedel alleen de verhandeling over *Die Ursachen des Gesunknen Geschmacks bei den verschiedenen Völkern da er geblühet* [5]), en Van Alphen verwijst er zelfstandig nog op meer plaatsen naar. Van invloed kan men evenwel niet spreken. Evenals elders legt Herder de nadruk op de nauwe samenhang die er bestaat tusschen de dichtkunst aan de eene en de door volksgeloof en volksgeest bepaalde cultuurverhoudingen aan de andere kant, tusschen de litteratuur en het geestes- en gevoelsleven van het volk, van de tijd en van het land [6]). Waar dus Herder nadrukkelijk zegt: „Traurig ist die Bemerkung, aber wahr, dasz sobald der Geschmack sein lebendiges Element verloren hat, ihn auch einzelne Regeln und gute Bemühungen nicht herstellen können" [7]), doet het wel wat eigenaardig aan, Van Alphen met zooveel enthousiasme naar hem te zien verwijzen. Immers, als zoowel de bloei van de smaak als haar verval, zooals Herder beweert „Naturphänomenon" is, kan Van Alphen met zijn „gute Bemühungen", d.i. in dit geval zijn *Theorie*, wel naar huis gaan. Dit is dan ook de fout van al die theoretici, dat ze de samenhang tusschen de bloei van de kunst en van de maatschappij niet hebben gezien.

Ook als hij Herder's redeneering in het eerste *Kritische Wäldchen* tegen die van Lessing in de *Laocoon* afweegt [8]), komt het me voor

1) Zie voor dit laatste de aant. op *Assenede* (*Dw.* I, p. 483).
2) T. a. p., 486.
3) *Dw.* XV, p. 99.
4) *Dw.* I, 412 vlg. Verg. Lessing's *Dertig Fabelen.*
5) Vertalingen van Herder in Bijlage, letter B.
6) Formuleering van Hettner III_{3a}, p. 33.
7) Herder: *Werke* (Hempel-ed.) XXI, 257.
8) *Theorie* I, p. 45.

dat het kernpunt van die redeneering („die Poesie musz energisch wirken") door hem niet geraakt wordt.

Uit zijn *Digtkundige Verhandelingen* blijkt, dat hij ook Herder's werken over het volkslied nog niet kende.

Over de invloed van Herder op Rau sprak ik reeds in het eerste hoofdstuk, evenals over die op Van der Palm.

Bilderdijk kent Herder waarschijnlijk alleen uit zijn verhandeling *Over de oorsprong van de Taal.* In elk geval staat hij heel anders tegenover de Oostersche poëzie, en toont hij zich in zijn vertalingen heel wat „kiescher" van smaak dan de Oostersche volken [1]).

Het meest wordt Herder echter aangehaald door Feith. In de eerste drie deelen van zijn *Brieven* schijnt hij alleen *Vom Geist der Ebräischen Poesie* te kennen en de invloed blijft beperkt tot de aesthetische Bijbelbeschouwing [2]). Vanaf deel IV echter blijkt, dat hij de *Lieder der Liebe* gelezen heeft, en vooral in deel V, in zijn brieven over 't minnedicht. Zijn definitie van het minnedicht heeft hij aan Herder ontleend: „Wat is het minnedicht? — Een zucht! Inderdaad, deze korte warme definitie van Herder is en blijft nog de beste, die ik weet" [3]). En het is geheel in de geest van Herder als hij eischt, dat in een minnedicht niet de liefde *beschreven wordt,* maar *zelf spreekt;* „dat het gevoel (in mij) uitbarst en zichzelven daarstelt" [4]).

Maar nu de toepassing. Al dadelijk begint hij met eenige voorbeelden te geven van oude minnedichten (immers vooral de oude hebben de zoo zeer vereischte eenvoud — we zijn in de tijd van de voorliefde voor de romance), die volgens zijn eigen definitie uit deze klasse zouden moeten vervallen, daar er „wel schilderingen van de liefde (in) voorkomen — maar de liefde zelve echter niet spreekt" — of zelfs niet eens schilderingen. Welke liefde spreekt b.v. uit de door Feith zoo zeer beminde *Infortunes Inouies de la Comtesse de Saulx*? In de derde brief geeft hij dan een kritiek op Wieland's verdeeling van de liefde (*Agathon,* 1 Th. 5 B. 2 Kap.) en een eigen indeeling van het minnedicht. Bij de „zachte minnezang"

1) Zie bijv. de aant. op de *Treurzang van Ibn Doreid* (*Dw.* IV, p. 470).

2) Zie hoofdst. I. Die aesthetische Bijbelbeschouwing vinden we trouwens ook al in Van Alphen's *Theorie.*

3) *Werken* (1824) IV, 28.

4) T. a. p., 29 en 30.

staat hem als lichtend voorbeeld Klopstock's ode *An die künftige Geliebte* voor de geest. De brief over *Het Minnedicht bij uitnemendheid* staat geheel onder invloed van Klopstock. Het is de „zucht der ware, onverdeelbare, zich zelve altijd gelijkblijvende liefde", die terstond „iets onsterfelijks in hare natuur vertoont" en haar hoogste uiting vindt waar ze samengaat met de godsdienst. Hier dus de liefde-godsdienst-onsterfelijkheid, de trilogie van Klopstock, die dan ook herhaaldelijk wordt aangehaald, evenals de *Nagelaten Schriften van Marg. Klopstock*. Hier vinden we de echtgenoote als „reisgezellinne voor de eeuwigheid" [1]). Zoo wordt dan het minnedicht bij uitnemendheid „uit zijne natuur immers dan wel een zededicht — en zelfs, daar de liefde toch de algemeenste hartstocht der menschen is, het meest algemeen nuttige zededicht, dat wij bezitten kunnen" [2]). Hoe ver is hij hier van Herder's definitie af! En zoo wordt voor hem hèt voorbeeld van deze klasse, het hoogste wat hierin te bereiken valt, Gleim's *An Doris*, bestaande uit een-en-twintig strofen van acht regels! Een lange zucht dus.

Zien we uit deze heele verhandeling al, hoe weinig van de geest die uit de *Lieder der Liebe* spreekt in Feith's werk is overgegaan, nog veel duidelijker blijkt dit uit de zesde en laatste brief van deze bundel, die hij eindigt met de raad: „Ja, vervaardig minnezangen mijn vriend! *dat* de jeugd onder ons op de ware liefde verlieve! dit zal het *middel* zijn, om het groot aantal dier ongelukkige ouderen te bestrijden die .... beweren, dat ze een bevel van den godsdienst aandringen, wanneer ze van hunne onervaren kinderen gehoorzaamheid vorderen, in de menigvuldige gevallen, waarin ze dezelve voor een hand vol gouds verkoopen, zonder op verstand, deugd en godsdienst te zien .... *opdat* onze jeugd van beide sexen den wellust leere schuwen en haten als de pest ....", enz. [3]). Zoo „vervaardigt" men dus minnezangen met het zelfde *doel* als Feith zijn beide romans vervaardigde. Maar hij vergeet, dat als men minnezangen *vervaardigt, opdat* .... dat men dan niet te doen heeft met „een gevoel, dat in mij uitbarst en zichzelven daarstelt", en dat dan de „vanzelfsheid" ver te zoeken is, en dit heeft hij al dadelijk vergeten, nadat hij met behulp van Herder de definitie had opgesteld.

1) Zie Feith: *Werken* III, 147 en 148.
2) *Werken* IV, p. 126, brief V.
3) *Werken* IV, p. 148. Cursiveering van mij.

Ook *Ueber Ossian und die Lieder alter Völker*[1]) wordt eenige malen door hem aangehaald in dit Ve deel over het Minnedicht. Van Herder's levendig aanvoelen van het volkslied bij Feith echter geen spoor; trouwens bij geen der Nederlanders in de 18e eeuw. Het volkslied was iets dat ver beneden hun waardigheid was; later, onder invloed van Percy, Herder en Goethe, praatte men er met waardeering over, maar liet de eigen volksliederen bij het volk. Het kwam niet eens in hun brein op, dat er misschien zoo iets in Nederland nog zou bestaan[2]).

Dus zou Herder eigenlijk alleen maar uiterlijke invloed op Feith hebben uitgeoefend? Ik geloof dat dit te pessimistisch gezien is, maar het duurde heel lang voor hij zich de vreemde ideeën eigen had gemaakt. In het VIe deel der *Brieven* (uitgegeven in 1793) zegt hij uitstekende dingen, vooral in de vierde[3]) en vijfde brief[4]). Terwijl hij in de vierde brief van het IIe deel[5]) de jonge dichter niet genoeg op het hart kan drukken zich zooveel mogelijk kundigheden te verzamelen, wijst hij er hier uitdrukkelijk op, dat datgene wat de dichter maakt, onafhankelijk is van verkregen kundigheden en dat het er alleen op aankomt, d o o r e i g e n o o g e n de natuur te zien. Tegenover de „navolging van de schoone natuur" van zijn eerste periode, komt hier sterk de voorliefde voor het „volkstümliche" naar voren, zoodat hij in de *Bijdragen* van 1796[6]) zelfs tot de niets aan duidelijkheid te wenschen overlatende uitspraak komt: „want ook ik ben van de geloofsbelijdenis van Bürger: alle darstellende Bildnerei kann und soll volksmäszig sein. Denn das ist das Siegel ihrer Vollkommenheit". En dan hebben we hier meteen een verwijzen naar de Hainbund (immers ook op hun werk was

1) Dit en Herder's *Shakespeare* worden door Feith aan Goethe toegeschreven.

2) En dat bestond er toch wel: volgens Kalff (VI, 500) krioelt het hier „van, telkens herdrukte, liederbundels vol minnedeuntjes, drinkliederen, bruiloftszangen en afscheidsliederen op allerlei „aangename voyzen"".

3) *Ware en valsche wijsbegeerte voor den Dichter. Gevoel voor en omgang met de natuur. Waarde van uit boeken verkregen Kundigheden.*

4) *Waarde der Zinnelijkheid in de Poëzie.*

5) *Middelen ter verbetering van de smaak, enz.*

6) *Bijdragen ter bevordering der Schoone Kunsten en Wetenschappen* van Feith en Kantelaar, dl. II: *Tweede samenspraak over de waarde van het rijm.* (uitg. 1825, p. 142)

Herder van groote invloed geweest), waarvan hij trouwens verscheidene dichters meer dan oppervlakkig blijkt te kennen, waarin hij verder gaat dan de meeste zijner tijdgenooten. Het is ook niet zonder belang dat dit citaat van Bürger voorkomt in een opstel vóór het rijm [1]).

Feith's *Brieven* zijn ongetwijfeld veel gelezen. Hij wordt echter niet zoo dikwijls aangehaald als Van Alphen. De oorzaak hiervan zal wel zijn, dat men, waar hij zijn wijsheid voor een deel uit de *Theorie* putte, liever naar de bron zelf verwees. De *Geest der Nederlandsche Dichters* (van M. Nieuwenhuizen en Bern. Bosch of van Bern. Bosch alleen) verwijst naar Van Alphen, Feith, Mendelssohn e.a. De anonyme verhandeling over *De Natuur-kennisse in de Dichtkunst* in het IIIe deel van de *Prijsverhandelingen* van *Kunst wordt door Arbeid verkregen* [2]) steunt bijna geheel op Feith's *Brieven* en verwijst daardoor ook naar Herder's *Samenspraken over de Hebreeuwsche Poëzie.* Bellamy is aanvankelijk over de *Brieven* niet te spreken [3]). Later echter erkent hij dat hij in het tweede deel veel goeds heeft gevonden [4]). En Staring heeft als aankomend dichter heel veel met Feith op en leest zijn *Brieven* met belangstelling [5]). Het groote publiek moet meer aan Feith's dan aan Van Alphen's theoretisch werk hebben gehad, daar het veel populairder is geschreven.

Zoodat we tot de conclusie komen: dat Van Alphen de stoot heeft gegeven, door met zijn *Theorie* niet alleen ons volk de waarheid over hun letterkunde te zeggen, maar ook de blik van Frankrijk àf naar Duitschland te richten, waarbij het bekend worden van de Duitsche geschriften (vooral de *Hamburgische Dramaturgie* is hier van belang) hem geholpen heeft; dat Bellamy deze theorie op de practijk heeft toegepast; en dat het voor een groot deel aan Feith is te danken, dat deze denkbeelden in ruimer kring zijn doorgedrongen, doordat hij de al te wijsgeerige gedachten in populaire vorm heeft gegoten, waarin hij tegelijkertijd de invloed van de ideeën uit de kring van Bellamy heeft verwerkt. En hoe bekrompen en

1) Op de rijmkwestie, ook de theoretische verhandelingen erover, kom ik terug in het hoofdstuk Poëzie.

2) P. 119 vlg.

3) Brief aan Mens. Van Vloten, 131.

4) Van Vloten, 153.

5) G. E. Opstelten: *Brieven van Mr. A. C. W. Staring.*

huisbakken òns zijn standpunt ook meestal schijnt, in zìjn tijd heeft hij er ongetwijfeld toe bijgedragen de blik te verruimen. Dat dit voor de practijk weinig heeft geholpen is ten slotte niet zijn schuld, maar is toe te schrijven aan het feit dat een theorie nu eenmaal niet kan helpen om een kunst voort te brengen, alleen maar een beter begrip van de kunst kan bevorderen.

III — DE LETTERKUNDE

EERSTE AFDEELING: HET PROZA

Op de ontwikkeling van de roman in Duitschland en Nederland hebben vrijwel dezelfde invloeden gewerkt, zoodat de geschiedenis ervan in beide landen veel overeenkomstigs vertoont[1]): de arcadische roman maakte al spoedig plaats voor de heroische, die, in Frankrijk ontstaan, zoowel in Duitschland als in Nederland veel succes had. Daarnaast staat de avonturiers- of picaroroman, ontstaan uit de Spaansche schelmenroman. Beide soorten zijn avontuurlijk; het verschil ligt in de stijl, de sóórt van avonturen en in het milieu van de held. Als dan de navolgingen van Robinson Crusoe in de mode komen, wordt wéér het avontuurlijke op de voorgrond geschoven. Karakterteekening, schildering van gemoedsbewegingen en schildering van milieu worden eerst een hoofdvereischte onder invloed van Richardson, welke invloed zoowel in Duitschland als in ons land wordt voorbereid door die van de spectatoriale weekbladen. De avonturenroman blijft evenwel bestaan, en daarnaast de topografische, die al dadelijk uit de arcadia's was ontstaan en voorkomt in verschillende schakeeringen, veelal zich aansluitend bij een der bovengenoemde groepen.

De invloed van het Engelsche proza doet zich in ons land veel eerder gelden dan die van het Duitsche, en daar de vernieuwing van de Duitsche letterkunde in het begin ook sterk Engelsch geörienteerd is, zal het alleen dan mogelijk zijn van beslist Duitsche invloed op ons proza te spreken, als er motieven zijn overgenomen

---

1) In hoofdlijnen is het de ontwikkeling van dè roman in West-Europa. Men zie b.v. Prinsen: *De Roman in W. Europa in de 18e E.* Verder verwijs ik naar Hettner: *Literaturgesch. des XVIIIen Jahrh.*; Staverman: *Robinson Crusoe in Nederland.* Gron. 1907; J. Vles: *Le Roman Picaresque Hollandais des XVIIe et XVIIIe Siècles, enz.* Amst. 1926.

(dit is dan zuiver uiterlijke navolging) of als, en hier komen we op een diepere inwerking, de Duitsche litteratuur, voortbouwend op de Engelsche „Anregungen", een geheel eigen weg is ingeslagen, die bij ons een verwante strooming doet ontstaan [1]).

Maar aan de roman gaan kleinere genres vooraf, en wel, zooals gezegd, onder invloed van de Engelsche spectatoriale geschriften: de goedaardige satire van Rabener, de brief, het vertoog. Eenige Duitsche spectatoriale geschriften worden hier vertaald: reeds in 1732, dus gelijk met de Engelsche, *De Patriot of Duitsche Zedemeester* (vertaald door de Duitscher Mattheus Ruusscher); in 1754 *De Vrije Metselaar*; in 1760 is de tweede druk van *De Berlijnsche Wijsgeer*. Een directe navolging van *De Patriot of Duitsche Zedemeester* is *De Hollandsche Patriot of bescheiden Zedemeester* (1736, 2 deelen [2])). Van later tijd zijn dan de vertalingen van *Der Freund* (van Von Cronegk), *Der Mensch*, *Der Eremit*. *De Gezellige*, „in ernstige, boertige en aangename vertogen", bevat bijdragen van Rabener, Haller, Gellert, e.a. [3]) en *Het Rijk der Natuur en der Zeden* is geschreven door Cronegk, Canitz, Dusch, Gellert, Geszner, Haller, Klopstock, Lange, Lavater, Lessing, Rabener, Wieland, Zimmermann, Zachariä", enz. [4]). Daar we zelf massa's van dergelijke geschriften hadden, zullen ze niet veel nieuws hebben gebracht.

Rabener vond hier groote bijval. Vier deelen van zijn hekelschriften verschijnen tusschen 1763 en '67; in '74 worden ze gevolgd door een vijfde deel en ze worden herhaaldelijk herdrukt. Onze Spectatoriale tijdschriften houden zich druk met hem bezig: in de *Philanthrope* b.v. verschijnen vertalingen van hem, en de *Rhapsodist* bekent zelf, dat hij hem navolgt en „op veelvuldige plaatsen bestoolen heeft" [5]). En rekent Bellamy hem niet mèt Sterne, Swift en Knaut tot zijn „voornaamste medicijnen, wanneer (zijne) ziel ongesteld is"? [6]) Eenige verwantschap met Rabener vertoont

1) Overname van motieven vinden we al een enkele maal in de Robinsonaden in het begin der XVIIIe eeuw (Staverman, a. w.).

2) J. Hartog: *De Spectat. Geschr. van 1741—1800.*

3) 4 dln, Amst. P. Conradi; vert. d. G. M. Nebe.

4) 2 dln, Amst. bij G. Bom, 1771 en '72. Zie de annonce in het Nov. nummer van de *Boekzaal der Geleerde Wereld* van 1780.

5) *De Rhapsodist*, deel I, 1771.

6) Brief aan J. v. d. Woordt, Dec. 1783 (Van Vloten, p. 92).

Hoffham in zijn hekeldichten [1]). En zeer zeker Betje Wolff, maar ze overtreft hem in fijnheid van opmerkingsgave en karakteristiek.

Van de tijdschriften bij ons, die zonder meer léven op de Duitsche kleinere litteratuur, moeten in de eerste plaats genoemd worden het *Algemeen Magazijn van Wetenschap, Konst en Smaak* (1785—1791) en het *Nieuw Algemeen Magazijn, enz.* (1792—1799), waarin de namen van Meissner, Eberhard, Garve, Wieland, Haller en Giseke in een niet bepaald bonte rij afwisselen. Tot het half en half Spectatoriale werk zijn vele van deze kleinere opstellen zeker wel te rekenen [2]). Onze heele moraliseerende litteratuur was trouwens in deze tijd minstens even sterk van Duitschland als van Engeland afhankelijk. Om te beginnen moeten we hier Gellert noemen, wiens ongehoorde populariteit in ons land telkens weer uitkomt. Van alle Duitsche letterkundigen is hij vrijwel de eenige, die niet alleen in alle kringen bekend is, maar die ook de algemeene achting bezit; er verheft zich niet één stem tegen hem, tenminste zoolang hij zich bij zijn leest, d.i. de moraal, houdt. En die moraal komt dan het meest direct aan de dag in zijn *Brieven*, in de *Moralische Vorlesungen*, de verschillende *Verhandelingen* en de *Fabels* [3]).

Gellert's bemoeiïngen tot verbetering van de briefstijl konden voor ons land even goed nut hebben. De omstandigheden in Nederland en Duitschland liepen op dit punt niet zoo heel ver uiteen. Hier zoowel als daar een omslachtige, zwaar-op-de-handsche manier van zich uit te drukken in de moedertaal, terwijl de hoogere kringen zich in beide landen van het Fransch bedienden. Reeds Van Goens had op de tekortkomingen in dezen gewezen [4]). Hij wilde onze boekenkast verrijken o.a. met een verhandeling over de briefstijl. Van de buitenlanders noemt hij hier als voorbeeld: „bij de Duitschers, behalven Rabeners hekelbrieven, die van den grooten Gellert", en als handleiding tot 't schrijven van brieven raadt hij een overzetting aan van „Gellert's verhandeling over den

1) B.v. *Over het Kerkgaan*; *Over de Degendragt*.

2) B.v. Haller's *Vertoog over de Vermaken* in de *Rhapsodist* III, 1773 en IV, 1775; een enkel artikel uit Wieland's *Teutscher Merkur* in de *Rhapsodist*, vele opstellen van Garve in het *Alg. Magazijn*.

3) Voor de vertalingen in het Nederlandsch zie Bijlage, letter C. De fabel behandel ik hierachter apart, omdat het meeste in versvorm is.

4) *Nieuwe Bijdragen*, dl. II, 1766: *Bedenkingen van den Philosophe sans Fard over den Staet der Letteren in Nederland.*

brievenstijl". Die kwam dan ook in Pieter Meyer's uitgave van C. F. Gellert's *Mengelschriften* (1775). Vele van de brieven waren al vertaald, en in 1776 verscheen bij Meyer's concurrente in Utrecht, de firma J. van Schoonhoven en Co, een andere vertaling van de verhandeling plus de brieven, die reeds in 1780 door een verbeterde druk gevolgd moest worden, terwijl ook andere uitgevers er hun geluk mee beproefden en blijkbaar vonden [1]). De eenvoudige, duidelijke stijl, de gemoedelijke, hartelijke toon hadden naar 't schijnt een groote aantrekkelijkheid voor onze landgenooten uit de eeuw van de vriendschapscultus en de roman in brieven, maar niet het minst werd men aangetrokken door de vele moraliseerende en religieuse ideeën, die er uit spraken. In elk geval moet de groote populariteit van Gellert's *Brieven* tot de vereenvoudiging van de Nederlandsche stijl veel hebben bijgedragen. Feith b.v. legt zich in zijn *Brieven over verscheidene Onderwerpen* er op toe, in Gellert's manier te schrijven: eenvoudig, zoodat een vrouw hem zal kunnen begrijpen, meer sprekend tot het hart dan tot het verstand [2]).

Daarnaast staat dan de vertaling van de *Moralische Vorlesungen*. „Hauptsache ist nicht die akademische Jugend über Moral zu belehren, sondern vielmehr sie zur Moral zu erziehen" [3]). Aanprijzing van de Christelijke deugden, in het bijzonder de deemoed, en de middelen om geestelijk „hooger op te komen"; wenken hoe men zich in gezelschap moest gedragen, gedachten over de gebruikelijke methoden van godsdienstonderwijs en over de opvoeding van kinderen. Wij kunnen geen bladzij van deze „Vorlesungen" doorkomen zonder een geeuw te slaken, maar het was juist de geschikte lectuur voor de groote massa van half- of niet-ontwikkelden — en ik bedoel hier in het bijzonder de vrouw, ook de beschaafde — om te lééren lezen. Gellert werd dan ook dè lectuur voor vrouwen geacht, in wier handen men liever geen romans zag, wijl die als wuft en zedenbedervend werden geminacht, wat ze ook nog veelal waren: immers pas langzaam verhief zich de roman van het peil van avonturenverhaal tot kunstgenre.

Daarmee wil ik niet zeggen dat Gellert alleen door vrouwen

1) Zie Bijlage.
2) Zie *Voorbericht*: 't gesprek tusschen Feith en de „kunstvriend".
3) Noordhoek, a. w., p. 128.

werd gelezen. Immers, als de man 's avonds moe van zijn werk thuis komt, leest hij niet graag iets, waarbij hij zijn hersens moet inspannen, zegt Feith; dus de man uit de middenklasse was zeer zeker ook een Gellert-lezer. Naast de spectatoriale vertoogen heeft de lectuur van Gellert het Nederlandsche publiek voorbereid tot het lezen van romans en meer philosophisch-getint werk.

Aan de andere kant hoeven we maar even op de liefde van Van Goens, Lelyveld [1]), Feith, Van Alphen, Bellamy [2]), om maar een paar namen te noemen, voor Gellert te wijzen, om aan te toonen, dat onontwikkeldheid geen vereischte was voor de appreciatie van het werk van de zoo populaire Duitsche schrijver. Dat hij ook in de hoogere kringen gelezen werd, bewijst verder een Fransche vertaling van de *Moralische Vorlesungen*, die bij J. van Schoonhoven, Utrecht, in 1772 verscheen. Uit dit alles blijkt wel dat hij in een behoefte van de tijd voorzag, en dit zeker niet het minst omdat hij, in overeenstemming met de tijdgeest, de moraal meer als een zaak van het hart dan van het verstand beschouwde. Hier trad dus een verdediger op van de Christelijke moraal tegenover de natuurlijke, in het algemeen van het Christendom tegen het veldwinnend deïsme, die toch in zoover met zijn tijd meeging, dat hij zich niet aan het dogma vastklemde.

Van de auteurs van de stroom van zedekundige werken die over ons land kwam, noem ik slechts enkele namen. De populairste waren wel Hirschfeld [3]) en Claudius, de Wandsbecker Bote.

---

1) W. H. de Beaufort: *Brieven aan R. M. van Goens*, passim.

2) Bellamy spreekt van „mijn dierbare Gellert" (Van Vloten, a.w., p. 56, in een brief aan Abr. Boone van Nov. 1782).

3) Van Hirschfeld (Chr. C. L.) werd hier vertaald:

1771: *Het Zomerbuitenleven, voorgesteld in achttien zedekundige vertoogen* (een vrije bewerking van *Das Landleben*, volgens de 2e uitg. van 1768).

1779: *Verdediging van het Menschdom of verhandeling over de gastvrijheid.* (*Von der Gastfreundschaft; eine Apologie für die Menschheit*, 1777).

1779: *De Winter; een zedelijke bespiegeling.* (*Der Winter, eine moralische Wochenschrift*, 1769).

Verder nog: 1779: *Over de Landhuizen en Tuinkunst*; 1794: *Verhandeling over den goeden smaak in de Philosophie.* Meusel's *Lexicon der von 1750—1800 verstorbenen Schriftsteller* zegt bovendien, dat de onder zijn leiding door V. A. Heinze uitgegeven *Bibliothek der Geschichte der Menschheit*, 1780 en 1782, in Amsterdam vertaald verscheen vanaf 1784.

Hirschfeld staat zoowel onder invloed van de Engelsche Spectatoriale Vertoogen, als van de Engelsche natuurdichters en van Haller's *Alpen*. Dat de bewondering voor de schoonheid van de natuur leidt tot deugd en tenslotte tot godsdienst, is de gewone 18e-eeuwsche beschouwing, die als zoodanig bij ons weerklank moet hebben gevonden. Directe invloed van zijn *Landleben* vinden we in *Het Land* van E. M. Post; ook hier diezelfde natuuropvatting, en evenals bij Hirschfeld een zeker realisme. Maar zij staat hier tevens onder invloed van Geszner, waardoor we telkens aan de arcadische litteratuur herinnerende schilderingen ertusschen krijgen [1]).

Claudius' populariteit berust vooral op het eerste deel van zijn werk, geschreven vóór de Fransche revolutie: dan n.l. gaat hij zich richten tegen de geest der eeuw en schrijft stichtelijke studiën over godsdienst en geschiedenis. Maar uit de eerste vijf deelen van zijn werk spreekt zijn rustige humor en zijn innig-vrome tevredenheid, zijn eenvoud, zijn liefde tot de natuur, kortom, geheel die beminnelijke persoonlijkheid, die aller harten veroverde en die ons nu nòg dikwijls een glimlach ontlokken kan.

Reeds in 1778 toont J. Hinlopen een groote vereering voor Claudius in zijn *Een woord op reis*, dat hij meegeeft aan zijn vriend Van der Pauw, op diens uitstapje naar Hamburg [2]). Met de vertaling van zijn proza begint R. Feith in het IIe deel van de *Brieven* (1785); de vijfde brief n.l. is getiteld: *Iets uit den Wandsbekker Bode*; het is een vertaling van *Ernst und Kurzweil* uit het IVe deel van Claudius' werk (1783). In de zesde brief (*Aanmerkingen op den vorigen. Hoe genie en smaak vereenigd werken*) sluit hij zich dan bij de vorige aan. Ongetwijfeld moet hij in veel opzichten met Claudius gesympathiseerd hebben. Door Feith zullen velen de *Wandsbecker Bote* hebben leeren kennen, o.a. Staring, waarvan we 't getuigenis hebben in een brief aan Feith van 't najaar van 1785 [3]). Staring was in zijn jeugd immers een groot Feith-bewonderaar.

Of Feith verder debet is aan een groot deel der in 1790 verschenen vertaling van Claudius, zooals Kaakebeen zegt, is niet na te gaan. In 1798 volgt nog een bloemlezing uit zijn werk, waarin

1) Zie A. G. v. Hamel: *E. M. Post en Hirschfeld* (*Leidsch Ts.* 1915).
2) Zie *Mnemosyne* V, p. 316.
3) G. E. Opstelten: *Brieven van Mr. A. C. W. Staring*, p. 106.

veel over de nieuwe staatkunde en stukken van godsdienstige strekking [1]).

Hoofdzakelijk zedekundig is ook het werk: *Ueber die Einsamkeit*, van J. G. Zimmermann. Als lofredenaar van de natuur herinnert hij aan Rousseau en als zoodanig is hij nog wel te waardeeren. Daarnaast staan fel polemische stukken: tegen het kloosterleven, de anachoreten, enz. Er worden verschillende uitgaven van vermeld [2]). Indien dit ook verschillende vertàlingen zijn, dan zou men het niet met Bellamy eens zijn geweest, die zijn oordeel over het werk in een brief aan zijn uitgever Mens aldus geeft: „Ik heb Zimmermann (over de Eenzaamheid) gelezen, maar ik kan u niet aanraden om hem te vertalen; het is geen boekje voor de nacie; 't zou bijvoorbeeld een goede verhandeling in een Algemeene Oefenschool of zoo iets zijn. Het interesseert niet. Het is een filozofische beschouwing van de reden, waarom de menschen en kluizenaars zich afzonderen. Het is dat niet dat gij en ik verwachtten" [3]).

Wordt Bellamy dus door het overwegend moraliseerend-didactische afgeschrikt, Feith voelde zich aan de andere kant aangetrokken door de dikwijls romantisch aandoende natuurbeschouwing en door de sentimenteele elementen erin, wat blijkt uit de

---

1) Van Claudius verscheen: *Asmus omnia secum portans of alle werken van de Wandsbecker Bode*, Amst. W. Holtrop. 1e st. 1789, 2e st. 1790. Het *Alphabetisch Naamregister van Boeken uitgekomen van 1790—1832* meldt verder een uitgave van 1791 bij de erven H. Gartman. E. G. Courrech Staal (*Matthias Claudius in Nederland, N. T.* 1917) veronderstelt, dat dit een herdruk is van de vorige. Dan: 1798 en '99 *Proeve van den Smaak en Prozaïschen Schrijftrant van Asmus. In vertaalde fragmenten uit de Wandsbecker Bode.* Schr. van genoemd artikel vindt het niet onmogelijk dat de vertaling van deze bloemlezing, waarvan 't eerste deel vooral eenigszins 't karakter draagt van een strijdschrift, afkomstig is uit de kring van Hinlopen en Van der Pauw.

2) In 1789 verscheen bij J. Gaillard in den Haag een vertaling door R. F. Winkelman van de verkorte Fransche bewerking. In 1789—1793 een volledige uitgave in 4 deelen te Utrecht en Amsterdam bij J. Allart en Wed. de Waal en Zoon (J. G. Zimmerman: *De Eenzaamheid*). Het *Naamregister van boeken van 1790—1832* vermeldt echter alleen een uitgave te Amst. bij J. van der Hey en Zoon, 4 deelen, 1793.

3) Brief aan Mens van 16 Maart 1784. Van Vloten, a. w., p. 103 en 104. Hij kon 't toen pas gedeeltelijk gelezen hebben, daar 't in Duitschland uitkwam in 1784 en 1785.

sympathie, waarmee hij het werk eenige malen aanhaalt en stukken eruit vertaalt [1]). De *Vaderlandsche Letteroefeningen* vinden het zeer interessant en leerzaam, maar te lang, en de uitweidingen maken het dikwijls moeilijk de draad te volgen. Zij vonden bovendien de kloosterkwestie voor òns land niet van veel belang [2]). Voor de practijk is dit juist; dat men er echter een litteraire belangstelling voor had, blijkt uit de vele kloostermotieven in roman en drama. Misschien heeft Zimmermann juist hiermee eenige invloed op Post uitgeoefend [3]).

Kon men bij Gellert terecht als men raad noodig had, en had men ook nog een handboek der moraal in Mosheim's zedenleer [4]), daarmee was het nog niet afgeloopen. Men kon bovendien zijn wijsheid nog putten uit Von Knigge's *Over de Verkering met Menschen*, dat hier evenals in Duitschland groote opgang maakte [5]). Terwijl we bij Gellert en Mosheim te doen hebben met echte vroomheid, vinden we hier niets anders dan de meest oppervlakkige Aufklärungsmoraal, die dikwijls meer neerkomt op slimheid om vooruit te komen in de wereld. Toch kunnen de *Vaderlandsche Letteroefeningen* het niet genoeg aanbevelen, ,,vermits er nauwlijks eene betrekking, waarin menschen van onderscheiden omstandigheden, met opzicht tot de samenleving, kunnen voorkomen, bedagt kan worden, voor welke hier geen leerzame lessen te vinden zijn" [6]). Onze 18e-eeuwsche voorouders hadden 't toch wel makkelijk; van welke richting ze ook waren, ze konden altijd precies opzoeken wat ze doen moesten. Dat ze Von Knigge's ,,wijze lessen" gaarne hebben aangenomen, blijkt niet alleen uit de opgang van dìt werk, maar

---

1) Feith: *Brieven* V_1, p. 24; V_3, p. 94, noot 4; V_4, p. 120, noot 1 en 2 en p. 126, noot 4; alle plaatsen uit de brieven over het minnedicht.

2) *V. L.* 1792, p. 29 en 641; 1795, p. 13.

3) E. M. Post: *Voor Eenzamen.* (*Het Klooster*).

4) 1766: J. P. Miller's *Uittreksel uit Mosheim's Zedenleer.*

5) *Ueber den Umgang mit Menschen*, 1788. In Ned. vert. 1789, 2e druk 1798. In 1805 verscheen bovendien: *De Verkeering met Menschen, bij wijze van uittreksel bewerkt voor jonge lieden*, door J. G. Gruber, uit het Hoogd. 2 dlen. Verder kon men in hetzelfde jaar van het verschijnen lezen *Over Eigenbaat en Ondankbaarheid* (1796: *Ueber Eigennutz und Undank*).

6) *V. L.* 1791 A, p. 404 vlg. Uit deze zin blijkt tevens dat ook de *V. L.* Gellert's lessen ter vereenvoudiging van de stijl best gebruiken konden.

ook uit de graagte waarmee zijn talrijke romans, waaruit dezelfde mentaliteit spreekt, ontvangen werden [1]).

Van de verdere zedekundige lectuur, waarmee we vanuit Duitschland overstroomd werden [2]), noem ik alleen nog een enkel speciaal genre. Om te beginnen het zedelijk verhaal. Het meest geliefd zijn die van A. G. Meissner. Behalve het gretig gebruik dat de tijdschriften [3]) van de *Skizzen* maakten, treffen we hem aan in verzamelwerken [4]) en aparte uitgaven [5]). Feith geeft ook eenige vertalingen uit de *Skizzen* in zijn *Zedelijke verhalen* (1788 en 1789), vertalingen „uit eenige der beste buitenlandsche schrijveren". Wie die schrijvers zijn, zegt hij er niet bij [6]).

Het zedelijk verhaal was hier al lang bekend. In de spectatoriale geschriften kwamen vaak brieven voor, waarin een verhaal van iemands lotgevallen werd gedaan, met de bedoeling om die tot waarschuwend voorbeeld te laten strekken. Zoowel het zedelijk verhaal als de roman in brieven zijn een voortzetting daarvan. Als tusschen die twee in staande kunnen we Dusch' *Zedelijke Brieven tot verbetering van het hart* beschouwen, d. z. voor een groot deel zedelijke verhalen in brieven, die in 1767 en '71 door J. Lublink de Jonge uit het Duitsch vertaald waren. Vooral door Frankrijk kwam het genre echter in zwang; Marmontel, Mercier en

---

1) *Vad. Lett.* 1794 A, p. 543, in de recensie van de *Brieven uit Lotharingen*: „Bijkans, zo niet volstrekt alles, wat uit de welversneeden penne des Vrijheers Knigge vloeide, en in onze Taal werd overgebragt, een bedrijf, waarin men ter oorzaake van het goed vertier, geenszins achterlijk geweest is, smaakte den Nederlander". — Zie voor de vertaalde romans de Bijlage, letter F.

2) Enkele titels nog in de Bijlage, letter D.

3) o.a. *Taal-, Dicht- en Letterk. Mag.* van Brender à Brandis, dl. I, 1785; *Alg. Mag. van Wetenschap, Konst en Smaak* I, 1785,en 't *Nieuw Alg. Mag., enz.* I, 1792.

4) *Don Diego de Colmenares,* in *Magazijn van Geschiedenissen, Romans en Verhalen.* Rott. J. Meijer, 1790, in gezelschap van zes andere verhalen, waaronder Bernardin de St. Pierre's *Paulus en Virginia.*

5) A. G. Meissner's *Leerrijke Verhalen en Samenspraken,* 2 dlen, 1785, '86. *Proeve van uitgekipte vertalingen uit Meissner's Skizzen,* 1793. In 1792 verscheen bovendien *De onzichtbare Spion,* vertelsels „met een zedelijke strekking" (*Der unsichtbare Kundschafter, nach dem Engl.,* 1790).

6) Zie Ten Bruggencate: *Mr. R. Feith,* 1911, Aanhangsel II.

d'Arnaud hadden met hun „contes moraux" veel succes, ook in ons land[1]).

In Duitschland behoort tot de meest bekende beoefenaars van het genre, behalve Meissner, Sophie La Roche. Ook zij is hier natuurlijk vertaald. Iets nieuws krijgen we daardoor echter niet, want ze was een navolgster van de Fransche „contes moraux" en werd in ons land ook als zoodanig beschouwd[2]).

De man, die bij ons wel het meest geïnteresseerd was door het zedelijk verhaal, was weer Feith, en als we het over invloed in dezen op hem hebben, moeten we toch naast de Fransche auteurs een Duitscher stellen, en wel Wieland[3]). Ik kan hier wel al het werk van Wieland tegelijk bespreken, daar hij met vrijwel elk van zijn geschriften een prediking van zijn moraal bedoelde. De Wieland uit zijn Christelijke periode heeft Feith bepaald geädoreerd; later dwaalt hij volgens hem van de rechte weg af. Hij stelt hem zelfs ten waarschuwend voorbeeld aan een jonge dichter, om hem te toonen hoe laag een genie, door de toejuiching van het publiek verleid, kan zinken: „Zoo gij met zijne schriften (d.i. dus van „den voortreffelijken Wieland") bekend zijt, mijn Heer! durf ik u veilig vragen, of gij in den schrijver der *Empfindungen eines Christen*,den Dichter van *Senide, Oberon*, en bijna al zijne laatste stukken, zoudt zoeken? Hoe! de Dichter, bij wien Godsdienst en zedigheid op zulk eenen hoogen prijs stonden .... dezelfde Dichter eindigt met vuile en ongodsdienstige aardigheden uit te venten, die geene, dan de gevaarlijke verdiensten van geest en kunst, bezitten?"[4]) Dat kan er wezen, nietwaar? Maar dat neemt niet weg, dat hij die heele „weg ten verderve" met belangstelling gevolgd heeft, en ook van de Wieland uit de latere periode veel heeft overgenomen. De *Mo-*

1) Bij ons verschenen van 1777—'89 12 dln.: *Zedelijke verhalen, getrokken uit de werken van d'Arnaud, Mercier e.a.* Twee van de drie verhalen uit elk deel waren van d'Arnaud. Vanaf 1785 publiceert J. de Jong bovendien: *Uitgelezen verhalen ter verbetering van het hart en het verstand* (uit d'Arnaud). Zie D. Inklaar: *Baculard d'Arnaud*, Groningen, 1925.

2) De vertaler, J. W. Curten, noemde ze in aansluiting bij de *Zedelijke Verhalen van d'Arnaud, Mercier, enz.*: *Nieuwe Zedelijke Verhalen uit het Hoogduitsch van Sophie la Roche*, 1786. Een enkele van haar vertellingen is ook opgenomen in het *Alg. Mag. v. Wetensch., Kunst en Smaak.*

3) Over de invloed van d'Arnaud op Feith, zie Inklaar, a.w.

4) Feith: *Brieven* I_1 (*Raad aan eenen jongen Dichter*).

ralische Erzählungen [1]) dragen natuurlijk zijn goedkeuring nog geheel weg. Dus heeft hij ze geplunderd [2]). Maar ook uit zijn later werk neemt hij herhaaldelijk motieven over, en vele van zijn opvattingen zijn gevormd door de lectuur van Wieland [3]).

Dat deze auteur in ons land trouwens algemeen werd bewonderd, blijkt uit de talrijke vertalingen, die we van zijn werk hebben. Het lijkt me daarom niet juist, wat De Clercq beweert [4]), dat de invloed van Wieland (hij noemt er in één adem Goethe en Schiller bij) niet groot zou zijn geweest, daar „derzelver overbrenging meer kennis vereischt zoude hebben dan onze gewone vertalers ooit bezaten". De vertaling van *Agathon* heb ik in geen der groote bibliotheken kunnen krijgen, maar zoover ik uit de enkele fragmenten die in de recensie van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zijn overgenomen, kon oordeelen, is ze niet zoo heel slecht. J. P. Kleyn vertaalde de *Sympathien;* dat is dus inderdaad een man met meer kennis dan de „gewone vertaler". Maar dat men zich niet door de moeilijkheden liet afschrikken, bewijst Gerrit Paape met zijn vertaling van *Die Abderiten,* waar hij vol moed aan begon, toen hij vijf lessen in het Duitsch had gehad! Wel is het waar, dat men zeer speciaal voor het moraliseerende in Wieland sympathie had [5]), en men van zijn „ongodsdienstige aardigheden" evenmin als Feith gediend was [6]). De *Oberon* hebben ze blijkbaar geen van allen geapprecieerd, in elk geval heeft niemand zich aan de vertaling gewaagd [7]); ten opzichte hiervan kon De Clercq's bewering trouwens wel eens waar zijn.

1) Het zijn „Verserzählungen".

2) De opzet van de *Julia* herinnert sterk aan de „Erzählung" *Serena; Themire* is ontleend aan Wieland's *Melinde,* terwijl Themire's klacht een bijna letterlijke vertaling is van die van Serena (Feith, achter de *Julia,* p. 133; Wieland: *Sämmtl. Werke,* Göschen Verlag, B. 25, p. 310).

3) Over de invloed van Wieland op Feith heeft Ten Bruggencate, a. w., p. 207 vlg., uitvoerig gesproken. Ik verwijs dus daarnaar en ga er niet verder op in.

4) W. de Clercq: *Verhandeling over de vraag: Welken invloed heeft Vreemde Letterkunde gehad op de Nederlandsche Taal- en Letterkunde, enz.* Amst. 1824.

5) Een realistische teekening van het kleinsteedsch-burgerlijk bekrompene vindt men alleen in de roman *Die Abderiten.*

6) Al de vertaalde werken van Wieland, voorzoover ze mij bekend zijn, in de Bijlage, letter E.

7) Men kende het wel als zangspel. (Zie Bijlage, letter K.)

Hoe het zij, verschillende opvattingen van Wieland, zooals die van liefde en deugd, en van de onbedorven natuur tegenover het cultuurbederf, hebben veel ingang gevonden, hoewel het best kan zijn dat Feith voor een deel de bemiddelaar is geweest [1]). In de verschillende bladen wordt ook altijd met de grootste achting van „den voortreffelijken Wieland" gesproken, en de *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek* van 1788 rekent hem „onder de Hoogduitsche schrijvers, wier werken bij onze Landgenooten met smaak gelezen worden" [2]).

Een ander genre, dat in dit tijdvak veel werd beoefend, was het Dagboek, en hier hebben we, anders dan bij het moraliseerende verhaal, met beslist Duitsche invloed te doen, hoewel het natuurlijk weer een uitvloeisel is van de algemeene tijdsrichting: dezelfde geest van onderzoek der Aufklärung, die zich meester maakt van de wereld der wetenschap en philosophie (of kwasi-philosophie), richt zich hier op het eigen innerlijk; de psychologische aesthetiek, de dagboeken en de gevoelsontleding in de roman in brieven zijn alle uitingen van eenzelfde verschijnsel. Maar het is Lavater die door zijn voorbeeld een dagboekenmòde doet ontstaan, wat nog versterkt wordt doordat Gellert het houden ervan aanbeveelt.

Lavater's *Geheimes Tagebuch* verscheen in 1780 in een Nederlandsche vertaling. Feith wordt door het werk opgewekt tot het schrijven van zijn *Dagboek mijner goede werken, in rekening gebracht bij God.* Een navolging is het niet, alleen de inleiding gaat in dezelfde richting, verder is het een theologisch dispuut. Ten Bruggencate [3]) wijst er op, dat Feith's werk eerder een vervolg op Lavater's *Tagebuch* zou kunnen heeten, „omdat het de ijdelheid van Lavater's streven aanduidt. Er is niets af te wegen op de weegschaal van den dood en de schrift; men is uitverkoren of men is het niet". Maar er is wel verwantschap tusschen beide boeken; het streven is hetzelfde. Van Alphen's *Dagboek van E.* (en) *C.*(hristen) *W.*(ijsgeer) berust meer op invloed van Gellert, maar Bellamy sluit zich weer direct bij Lavater aan, begint zelfs met een ontboezeming aan

1) Met de opvatting van de liefde in *Agathon* kan hij zich niet vereenigen. Hij levert er op verschillende plaatsen kritiek op (*Brieven* V_3, de eerste 3 blz., en *Br.* V_4, p. 141, noot 13).

2) p. 420: Recensie van de *Sympathien.*

3) A. w., p. 217.

de beminde dichter. Hij heeft zijn dagboek maar heel kort gehouden (26 Nov.—4 Dec. 1780); aan deze enkele bladzijden had hij blijkbaar genoeg om zijn gemoed uit te storten. Hij had ook een te gezonde kijk op de wereld, om het gevaar niet in te zien, dat er in het houden van dagboeken schuilt. Zijn vriend Ockerse heeft zich daar een paar jaar later over uitgesproken in de *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart* [1]). Hoe licht, zegt hij, maakt men van zichzelf niet een romanheld, daar een ootmoedige ware menschenbeeldnis staan moest. En dan, hoe licht komt men er niet toe, zijn daden naar zijn dagboek in te richten: „Ik wil mij niet ontveinzen, dat mij bij de lezing van Lavater's werkje is voorgekomen, dat deze brave man in de daad nog deugdzamer was om en van wege zijn Dagboek — dat is, dat hij edele daden deed,ten einde er voldaan mocht worden aan het voorgesteld Dagboeks-plan, en ten einde de dag niet met een zwarte kool mocht gebrandmerkt worden" [2]). Toch blijkt ook uit dit artikel nog eens, hoè veel Lavater's *Tagebuch* werd gelezen.

Het valt telkens op, hoe de Utrechtsche vrienden, die wel 't meest ècht onder Duitsche invloed hebben gestaan, het kaf van het koren wisten te scheiden, het werkelijke wisten af te zonderen van de modedwaasheden. Ze zijn natuurlijk aan de algemeene tijdsinvloeden niet ontkomen, maar ze slaan herhaaldelijk de spijker op de kop, zonder in kleinzielig geparodieer te vervallen.

Een ander Dagboek-houder is nog de vereerder van Bellamy, Jacob van Loo (1754—1797). Hij heeft het met groote tusschenpoozen geschreven tusschen 1777 en 1797; het is eerst in 1814 uitgegeven. Hij was het begonnen op aanraden van de beroemde Hervey, en door „het gedurig lezen van het Tagebuch van den beroemden, en mij in vele opzichten onbeschrijfelijk nuttigen Lavater" [3]).

De ontledende aandacht, niet gericht op eigen zieleleven, maar op het wezen van een ander, spreekt uit Lavater's *Physiognomische Fragmente*. Bij het succes der dagboeken kan het ons dus niet verwonderen, dat ook dit werk veel aanhangers vindt, o.a. Bilderdijk, Ockerse, Sam. Wiselius, Margriet van Essen, Ah. van den Berg,

1) P. 10 vlg.: *Over Dagboeken* (1784).
2) T. a. p., 17.
3) Kalff VI, p. 240.

Bellamy en Van Alphen [1]). De vertaling verschijnt van 1780—'83 in vier deelen: *Over de Physiognomie.* „Niettegenstaande den hoogen prijs", zegt de *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek* [2]), „waarop een boek van deezen aart moest komen te staan (door de vele afbeeldingen n.l.) heeft egter hetzelve veel vertier gehad. Dit niet alleen, maar nauwlijks was het in het licht gekomen, of er ontstond al spoedig bij veelen in ons Nederland een sterk verlangen om het in onze taal .... te mogen hebben". Er verscheen dan ook al dadelijk veel physiognomische litteratuur. De mode was echter wel hevig [3]), maar kort. Prof. Hennert, de Utrechtsche hoogleeraar die in 1782 een rede over gelaatkunde had gehouden, zegt reeds in 1784 in de Voorrede van het IVe deel van zijn *Uitgelezene Verhandelingen,* enz. *getrokken uit de werken der Kon. Acad. der Wetensch. te Berlijn,* dat „de verhandelingen .... over de Physiognomie zijn overgeslagen, vermits die stof reeds uit de mode begint te raaken". Tegelijk met de Hollandsche uitgave van het Ie deel der vertaling van Lavater's werk was trouwens al verschenen: *Physiognomische Reize en Physiognomisch Dagboek,* uit het Hoogduitsch, 4 stn. (1780), een vertaling van Musäus' *Physiognomische Reisen,* waarin o.a. het overdreven physiognomiseeren wordt geparodieerd.

Toch schijnt er nog vrij lang een dilettanterige belangstelling voor de gelaatkunde te zijn blijven bestaan. Veel later treedt n.l. Arend Fokke Simonsz als bestrijder op. In 1801 geeft hij uit een *Verhandeling over de Algemeene Gelaatkunde van den Mensch,* en nog in 1810 de parodie van de Göttinger Prof. Johannes Lichtenberg: *De Prognosticatie van Johannes Lichtenberg met aanmerkingen.* Bovendien werd nog in 1808 een uitgave van Lavater's *Algemeene Geheimregels der Gelaatkunde* bezorgd door Js. van Haastert.

Een voortbouwen op Lavater's *Physiognomie* vinden we in Ockerse's *Ontwerp tot een algemeene Characterkunde,* 1788. Hij wil het

---

1) Zie Noordhoek: *Lavater und Holland* (*Neophilogus* X_1).

2) II_1, p. 236.

3) Ik vond over een viertal jaren recensies van de volgende werken: *Handleiding tot de Physiognomiekunde.* Dordr. A. Blussé, 2 dlen, 1780—'82. *Physiognomische Catechismus.* Oorspr. Nederlandsch. G. Bom en Znen. 1780. *Phisiognomische Almanach voor 't jaar 1781.* A. Stubbe, Utr. 1780. *Verhandeling over de Physiognomie,* aangekondigd in *Vad. Lett.* 1784 (Amst. P. v. d. Hengst).

karakter niet alleen uit de gelaatstrekken opmaken, maar uit alles wat bij de persoon behoort; ook is hier de belangstelling voor het individueele karakter gegroeid tot belangstelling voor het volkskarakter.

Spectatoriale vertoogen, dagboeken, gelaatkunde, moraliseerende verhalen; d.i.: belangstelling voor de naaste omgeving en voor de vragen van den dag, zelfontleding, ontleding van het karakter van anderen, demonstratie van een of andere zedenleer in een eenvoudig verhaal. Hier hebben we de elementen, waaruit de burgerlijke roman zich gaat opbouwen. Naast en na de „Gegenwartsroman" ontwikkelt zich dan de historische, met zijn zijtak: de ridderroman.

Als we nu zoo eens nagaan wat er bij ons vertaald werd, dan vinden we van bijna elke soort van romans vertegenwoordigers. De rationalistische romans zijn verreweg het talrijkst: Gellert, Hermes, Knigge, Müller, Nicolai, Wieland; Ludwig, Naubert, Salzmann, Schummel, Thümmel, Tresenreuter, Unger, Wobeser. Gevoelsromans, van Jung-Stilling, Dusch, Miller, Jacobi's *Woldemar*, *Werther*, zijn er minder, maar ze hebben de gemoederen meer in beweging gebracht [1]). De historische roman vindt zijn vertegenwoordiger in Meissner (en Wieland), de ridderroman in Spiesz [2]). Dit te constateeren zonder het oordeel over de verschillende romans na te gaan, geeft ons echter niet veel.

Gellert's *Schwedische Gräfin* werd vertaald in 1760 en opnieuw in 1774; de eerste vertaling was toen nog niet geheel uitverkocht. Lelyveld loopt hoog met Gellert, maar hij hoopt dat zijn *Schwedische Gräfin* een van „zijn minste stukken" is [3]). Betje Wolff vindt de

1) Een strenge scheiding is onmogelijk: in vele rationalistische romans zijn sentimenteele elementen, en omgekeerd. Zoo werd Sophie La Roche met haar *Geschichte des Fräuleins von Sternheim* de stichtster van de „empfindsame" roman in Duitschland; maar gevoels- en verstandsstrooming gaan naast elkaar. En zoo heeft La Fontaine, die bij ons blijkbaar veel gelezen werd (Kalff VI, 435), de bedoeling om te lééren, nl. „die Gewalt der Liebe zu schildern und vor der Macht der Leidenschaft wie der sinnlichen Begierde zu warnen". Het leerende element hoort meer bij de rationalistische roman, maar zijn manier van uitbeelden bedoelt „weiche Rührung" te wekken. Hij is de Kotzebue van de roman (*Allg. Deutsche Biogr.*)

2) De vertaalde romans in de Bijlage, letter F.

3) W. H. de Beaufort: *Brieven aan Van Goens*, p. 245.

roman „een armzalig stuk", waarvan het helaas niet te ontkennen is, dat het door den eerwaardigen Gellert geschreven was [1]). Buitengewoon veel opgang heeft het werk dan ook niet gemaakt, hoewel de naam van de auteur wel voor lezers zorgde [2]).

Van Hermes had *Sophia's Reis* 't meeste succes. De *Nieuwe Nederl. Bibliotheek* rekent het onder de romans van de beste soort, „waaronder het een zeer voorname plaats verdient" [3]), evenals Feith [4]). Minder gunstig is 't oordeel van Betje, die „het Plan .... gering en geheel onwaarschijnlijk" vindt, en „het stuk zelf slecht met elkander verbonden"; toch vindt ze er „de schoonste, de heerlijkste, de oorspronkelijkste gedachten" in; men had 't beter gedeeltelijk uit kunnen geven [5]). Het oordeel van Ockerse stemt daarmee ongeveer overeen [6]).

Over 't groote succes van Von Knigge hebben we reeds gesproken; Müller schijnt men over 't algemeen „nuttig en aangenaam" te hebben gevonden [7]); 't groote aantal titels onder zijn naam pleit voor de opgang van zijn werk.

Over Nicolai's *Sebaldus* waren de meeningen verdeeld. Door de voorstanders van de verdraagzaamheid werd het met graagte ontvangen; de rechtzinnigen daarentegen waren verontwaardigd [8]). Het werk riep in Duitschland een geheele litteratuur in het licht, en ook in ons land komen we gedurende eenige jaren de naam

1) *Voorrede Ve dl. van Willem Leevend*, p. XIV.

2) Noordhoek, a. w.

3) *Nieuwe Ned. Bibl.* II_1, p. 446.

4) *Brieven*, III_3.

5) *Voorrede W. L.* V, p. XV.

6) *Ontwerp tot een Alg. Charakterkunde*, dl. I, p. 62.

7) *Nieuwe Ned. Bibl.* VIII_1, p. 379 vlg. Op p. 514, in de recensie van *Siegfried van Lindenberg*, constateeren ze: „zoodra wij zeggen, dat dit werk wederom een vrucht is van den Heer J. G. Müller, den schrijver van de Heeren van Waldheim .... dan hebben wij genoeg gezegd om hetzelve te prijzen".

8) *Ned. Bibl.* 1776 (IV_1), p. 154: „Ten klaarsten blijkt uit het gansch beloop van dit geschrift, dat de auteur ten doel gehad hebbe, om de losbandige en alle goede zeden verwoestende gevoelens van deeze eeuw, in den persoon van Sebaldus Nothanker .... voorgesteld, te verdedigen .... Het een en ander is opgeschikt met historietten, die als deelen van hetzelfde soort, aan het geheel volkomen gelijk zijn. Galanteryen, ligtmisserijen, het schaaken van vrouwen, moorden, branden, vloeken, blasphemiën, met een woord, al wat hun behagen kan, die smaak vinden in aanstootelijke levensbeschrijvingen en eene gedurige afwisseling van schandelijke vertelsels ....".

Sebaldus Nothanker herhaaldelijk tegen. Thümmel's *Wilhelmine* verschijnt zelfs op Nicolai's naam: *De Liefdesgeschiedenis van S. Nothanker en zijn vrouw Wilhelmine voor hun trouwen.* Menne [1]) veronderstelt hier een handige reclametruc van een boekhandelaar, die van het succes van Nicolai's roman gebruik heeft gemaakt.

Er was dus een deel van ons volk, dat met rustige aandacht de talrijke lotgevallen volgde van de helden uit de vele rationalistische romans, lotgevallen die „leerzaam" waren, omdat men er uit kon zien hoe men zich in soortgelijke omstandigheden diende te gedragen om zijn deugd toch vooral te redden, en die bovendien dikwijls „vermaaklijk" waren, door de wijze waarop ze werden beschreven; navolging van Sterne en Fielding vindt men juist veel in deze romans.

Maar niet alleen de aanhangers van een nuchtere, laag-bij-de-grondsche moraal (de *Vaderlandsche Letteroefeningen* kunnen we bij uitstek beschouwen als het orgaan van de platvloersche leerzaamheidsprediking) behooren tot deze groep, doch ook velen van de besten, die met belangstelling de behandeling van de verschillende vraagstukken volgden, die in de Aufklärungsroman ter sprake werden gebracht. Ik denk hier aan Wolff en Deken vooral, wier streven geheel met dat van de Duitsche Aufklärungsroman overeenkwam [2]); maar ook aan de kring van Bellamy, die eveneens van de romans in de eerste plaats eischten, dat ze „de deugd bevorderen" [3]). Men moet niet vergeten, dat men in de Aufklärungsroman de weerspiegeling vindt van de brandende kwesties van den dag: tolerantie, de emancipatie der vrouw [4]), het onderwijs in het algemeen en de bestrijding van de Fransche kostscholen in het bijzonder [5]), de be-

1) Karl Menne: *Einflusz*, enz., p. 9, noot 3.

2) De rationalist Müller geeft een vrije, soms verkorte, soms vermeerderde, bewerking van de drie romans van Wolff en Deken: *Sara Reinert*, 1796; *Wilhelm Leevend*, 1798—1800; *Klärchen Wildschütt oder die Folgen der Erziehung*, 1800.

3) Ockerse, a. w.

4) Zie Inleiding.

5) Onderwijskwesties o. a. in Sophie La Roche: *Rosalie en Cleberg op het Land* (ze is hierin, in tegenstelling met *Sternheim*, geheel rationalistisch) en Schummel's *Spitzbart*. Tegen de uitsluitend Fransche opvoeding is Unger: *Julchen Grünthal*; daarvóór was de kwestie al aangeraakt in *Sophiens Reise*, *Sebaldus*, Knigge's *Roman meines Lebens*. Verg. ook de opvoedkundige en volksromans, genoemd in de Inleiding.

strijding van de sentimentaliteit [1]) en van het „geniewesen" [2]), de sociale vraagstukken [3]). Dit alles was voor ons land van evenveel belang; al deze vragen worden herhaaldelijk besproken in de spectatoriale tijdschriften, en de romans van Wolff en Deken geven er de uitbeelding van.

Veel heviger werden de gemoederen in beweging gebracht door de andere groep, de sentimenteele- en genieroman. Hoe sterk de sentimentaliteit geheerscht heeft, weten we zoowel uit de werken der sentimenteele dichters zelf, aan wier hoofd Feith werd gerekend te staan, als uit de hevige bestrijding ervan. Er zijn maar weinigen, ook van de bestrijders, aan de algemeene tijdsinvloed ontsnapt. Dit kan natuurlijk gedeeltelijk niets anders dan besmetting zijn geweest, maar aan de andere kant wijst het toch op iets diepers dan alleen een sentimenteele mòde.

Wat de bestrijders aan de sentimentaliteit verweten, was dat „*over*gevoeligheid ons van de plichten van het dagelijksch leven afleidt en ons doet vervallen in een weeke werkeloosheid" [4]). Ook maken de meesten een onderscheid tusschen het „echte" sentimenteele, dat het hart treft, en de namaak, die alleen maar sentimenteele modewoorden gebruikt [5]). Bij Wolff en Deken is een van de voornaamste eischen die ze aan hun helden stellen, dat ze „een gevoelig hart hebben". Hoewel ze in *Cornelia Wildschut* de spot drijven met de zoo algemeen bewonderde Werther [6]), zijn ze zelf aan

1) Nicolai: *Freuden des jungen Werthers;* in *Sebaldus* en passant, evenals in Schummel's *Spitzbart.* Verder in Müller's *Siegfried von Lindenberg,* in de romans van Naubert (alleen in *Heerfort und Clärchen* doet ze gedeeltelijk mee aan de modestrooming), enz.

2) Musäus: *Physiognomische Reisen.*

3) *Rosalie und Cleberg auf dem Lande.* Economische toestanden in Hirzel: *Der Philosophische Bauer.* Verg. ook Iselin: *Geschichte der Menschheit,* bij ons vertaald in 1784, dat wel eenigszins invloed in deze richting uitoefende.

4) Dit is zoo ongeveer de formuleering van De Perponcher in zijn bestrijding van Feith's romans (*Gedachten over het sentimenteele van onzen tijd,* 1786, onder de zinspreuk „Tendimus ad coelestem Patriam". Feith poogt hem te weerleggen in het IIIe dl. van zijn *Brieven*).

5) B.v. *De Leerzame Praatal* (Bern. Bosch), dl. III, p. 381. Pieter Nieuwland maakt ook onderscheid tusschen waar en valsch gevoel en neemt Sterne's *Sentimental Journey* en de *Werther* in bescherming. (Kalff, a. w.)

6) *Corn. Wildsch.* I, 235. De romans van Miller en Dusch' *Karel Ferdiner* vonden ze in de *Voorrede Willem Leevend V* zelfs niet de moeite waard om er over te spreken.

zijn invloed niet ontkomen. In de figuur van Willem Leevend willen ze bewust de navolging en tegelijk de kritiek op Werther geven; daarin zijn ze niet geslaagd, want ze zijn zelf met de modesentimentaliteit besmet, maar terecht wijst Prinsen [1]) erop dat Lotje Roulin (en dit hebben ze waarschijnlijk ònbewust gedaan) het vrouwelijk tegenbeeld van Werther is, en zij is een prachtige figuur geworden.

Bellamy en zijn kring stellen zich ook te weer tegen het overdreven gevoel. Ockerse [2]) ontzegt de Duitschers over 't algemeen „dat scheppende, dat fijn gevoelende en echt sentimenteele, welk de ziel eens Romanesquen schrijvers vormen moet. . . . . Het meeste sentimenteele der Duitsche Romans van onzen tijd is waerlijk niets anders dan machtelooze overdrijving van de natuur". Wat de *Werther* betreft, hierin vindt hij vooral de zelfmoord verderfelijk.

Aardig is Bellamy's aanval op de sentimentaliteit in het algemeen in de *Poëtische Spectator* [3]). Men hoeft echter slechts een zinnetje als dit te lezen: „Gij, edele zielen, die dikwijls in de armen eener stille *melancholie* hoogeren wellust geniet dan de slaaf der zinnelijke vreugde . . . ." [4]), om te zien dat hij er zelf niet vrij van is, wat trouwens uit vele van zijn gedichten ook blijkt.

Anderen die zich tegen het sentimenteele richten zijn Kasteleyn [5]), Kinker [6]), Prof. Hennert [7]), Helmers [8]), Hoffham [9]), A. Fokke Simonsz [10]) en verschillende tijdschriften [11]) en almanakken [12]).

---

1) Prinsen: *De Roman in W. Eur. in de 18e E.*, p. 509 en 510.

2) *Ontwerp tot een Alg. Charakterkunde*, p. 62.

3) p. 2. 4) A. w., p. 12.

5) In: *Proeve over de kunst om altijd vrolijk te zijn*, naar Uz., 1780.

6) O. a. in de *Post van de Helicon*, 1788.

7) Men zie o.a. § 19 van de Verhandeling *Over de Natuur van het Zedelijk Gevoel* in dl. IV van de *Uitgelezen Verhandelingen*, p. 386., vlg. (1784).

8) Voorrede *Socrates*.

9) Hoffham noemt „Werthers en Siegwarts zuchten" in een adem met „laffe en vuile kluchten", waarin hij hoopt dat niemand belang zal stellen. (Kalff VI)

10) O. a. in de *Moderne Helicon*.

11) *De Vad. Letteroef.*, te beginnen ± 1783; *De Vraagal* (1791—1797); een enkele maal *Sem, Cham en Japhet* (1800), enz.

12) B. v. in de *Kleine Dichterl. Handschriften* van P. J. Uylenbroek: 12e Schakeering: *Over het Hedendaagsche Tedere* van Q. de Flines (1799).

Daarbij komen dan nog de tooneelstukken [1]) en romans, die een parodie of ernstige bestrijding geven. Dit alles bewijst wel, dat het geen loos alarm was [2]).

Werther en *Siegwart* werden in ons land in één adem genoemd. Het revolutionaire in de *Werther* voelde men niet aan. Wat het gemeenschappelijke is in de beide groepen, sentimenteele en genieromans, wordt treffend weergegeven door Werther's woorden: „Auch halte ich mein Herzchen wie ein Kind, jeder Wille wird ihm gestattet". Het verschil is dat de helden van de eene groep dit ideaal van de „Freiheit der Leidenschaft" willen handhaven tegenover de heele wereld en als dat niet lukt vrij beschikken over hun leven en een eind maken aan een bestaan dat ze niet wenschen, terwijl die van de andere groep (waarvan de *Siegwart* het meest teekenende product is) door de tegenstelling tusschen ideaal en werkelijkheid, hart en wereld, wegkwijnen en zoowel geestelijk als lichamelijk te gronde gaan. De zelfmoord is een noodzakelijk einde van de *Werther* en juist dit is het wat men hem in ons land telkens en telkens weer verwijt (evenals in Duitschland trouwens, maar daar waren ook jongeren die het begrepen). „Een apologie voor de zelfmoord" noemde men het boek en men bepaalde zich in zijn navolging „tot de beschrijving van maaneschijn en kerkhoven, de beschouwing van wormen en rozen, en het vermenigvuldigen van uitroepingen en .... streepjes ...." [3]). Men prefereerde de klacht boven de daad. Vandaar dat *Siegwart* nog meer succes had dan *Werther* [4]).

Invloed van de Duitsche sentimentaliteit in onze romanlittera-

1) Zie hoofdstuk Tooneel.

2) Eigenaardig is dat Bilderdijk gunstig over de *Werther* denkt. Hij prijst Goethe „die zoo voortreflijk uitblinkt onder al zijne tijdgenooten". Maar dit is in de tijd van zijn vriendschap met Feith, die het heeft over „de uit enkele snaren van het verhevenste gevoel zamengestelde Göthe".

3) W. de Clercq: *Invloed enz.*, p. 303.

4) Voor 't succes van de *Siegwart*, zie de voorrede van Barend Nieuwenhuizen voor 't 2e dl. van zijn Messiasvertaling, gedeeltelijk afgedrukt in de Bijlage, letter J. Voor „gevoelige" minnaars en minnaressen, meldt verder Kaakebeen (a. w., p. 71), die geen oefening genoeg hadden om elkaar hun gevoel in brieven mede te deelen, verschenen bovendien in 1792 *Sentimenteele Brieven van Smaak*. Zij „ontmoetten hier de daartoe vereischte *Voorschriften*, behalve dat het werkje op zich zelf een aangenaam leesboekjen bleef, voor allen, wier gevoel fijn genoeg was, om het treffende daarvan te kunnen beseffen".

tuur vindt men dus bij Feith en zijn navolgers [1]), bij Wolff en Deken en ook bij Post. Inklaar [2]) heeft er op gewezen, dat Miller een navolger was van Baculard d'Arnaud, evenals Feith, en dat dus overeenkomst tusschen de beide auteurs is te wijten aan hun gemeenschappelijke vereering voor de Franschman. We kunnen deze bewering zijn volle kracht laten behouden (Feith waardeert de *Siegwart* wel [3])), maar dan blijft er nog genoeg in Feith's romans over, wat op Duitschland wijst [4]). En de *Werther* geloof ik dat hij wel heel goed gelezen heeft; telkens, vooral ook in zijn ander werk, stuiten we op Wertheriaansche vergelijkingen [5]). Over Wolff en Deken in verband met *Werther*, heb ik het boven gehad. Bij Post vinden we telkens Duitsche invloeden [6]). Zij is ook een Millerbewonderaarster, maar geen overdrevene. Zij weet steeds goed de scheiding te trekken tusschen litteratuur en leven. Dat valt op in haar beschouwing van Geszner en ook hier bij die van de *Siegwart*: „Maar gij zijt immers geen vijandin van de liefde, denk ik", zegt Eufrozyne in *Het Land*. „Gij gelooft toch ook, dat zij twee edele zielen kan gelukkig maken, bijvoorbeeld zulke als Kronhelm en Therese, Emilia en Eduard". En Emilia antwoordt: „Dat zijn romans, mijn Eufrozyne! die schoon geteekend zijn, maar niet naar 't leven. Zulke egtgenoten bestaan alleen in het edel vernuft van den zagtgevoeligen Miller; maar zoek vrij onder al uwe bekenden, of gij de Kronhelms en Thereses wel ergens vindt".

De campagne tegen de sentimentaliteit was dus omstreeks 1785 in volle gang; tegen het eind der eeuw was de overdreven gevoeligheid als litterair verschijnsel echter wel zoo ongeveer ten einde. Wel durft Tollens nog in 1799 zijn *Proeve van sentimenteele Gedichten en Geschriften* uit te geven, en een enkele andere staat naast hem, maar *Sem, Cham en Japhet* verklaart toch in 1800: „die mode is

1) 't Meest bekend is J. E. de Witte.

2) D. Inklaar: *Baculard d'Arnaud*.

3) *Brieven* III_3, p. 99, noot 3.

4) Karl Menne in zijn *Werther in der Niederl. Literatur* bepaalt zich hoofdzakelijk tot aanwijzing van uiterlijke overeenkomsten. Voor buitenlandsche invloeden op Feith zie men Ten Bruggencate, a. w., hoofdst. III, p. 175 vlg.

5) Een enkele in de Bijlage, letter G.

6) O. a. van Kleist, Cronegk, Hirschfeld, Lavater, Miller, Jacobi, Klopstock, Gellert, Geszner, Hölty e.a. Men zie vooral: Prinsen: *Het sentimenteele bij Feith, Wolff en Deken en Post* (*Gids*, 1915_1).

voorbij" [1]). In het leven schijnt ze in het begin der 19e Eeuw bij jonge menschen nog vrij krachtig te zijn geweest [2]) en haar nawerking te hebben doen gevoelen tot na 1810; dan wordt ze teruggedrongen naar het geloof, zoodat sentimentaliteit zich gaat openbaren als mysticisme [3]). Dit is dan niets anders dan een nuanceering van het piëtisme uit de 18e eeuw. In de litteratuur openbaart zich dit piëtisme in de romans van Jung-Stilling [4]), die hier in het eind der 18e, maar vooral in het begin van de 19e eeuw veel gelezen werden, evenals, zooals we zagen, Lavater's geschriften. De kring van Bellamy heeft een groote vereering voor hem. Kleyn en Hinlopen kennen hem persoonlijk. Bellamy is door het lezen van Stilling's *Jeugd, jongelingsjaren en vreemdelingschap* zóó geroerd, dat hij nauwelijks spreken kan en met de oogen vol tranen zit [5]). Van zijn vereerende liefde spreekt zijn gedicht *Aan Stilling*.

De derde groep van romans, de spookgeschiedenis en griezelhistorie, werd hier blijkbaar ook veel gelezen en wel voornamelijk van Spiesz en Ann Radcliffe [6]). Schiller's *Geisterseher* is er eenigszins aan verwant, maar onderscheidt zich van de „novel of terror" door zijn scherpe psychologie [7]).

Men begint toch ook bij ons soms een overgang naar de romantiek te bespeuren. Deze langzame overhelling openbaart zich vooral in de veranderde beschouwing van de Middeleeuwen. „De duistere Middeleeuw" werd algemeen veracht door de verlichting. Langzamerhand gaat men er echter ook bij ons (denk aan het enthousiasme voor de Middeleeuwen in het Duitsche Sturm- und- Drang-

1) In no. 13, p. 100.

2) Kalff brengt hiervan de bewijzen bij, dl. VI, p. 315.

3) Kalff, t. a. p.

4) Carl. Heine: *Der Roman in Deutschland von 1774—1778*, Halle 1892, spreekt van „Schwärmerei des Glaubens" tegenover de „Schwärmerei der Liebe" bij Miller (p. 39).

5) Van der Palm: *Mijne herinneringen aan J. Bellamy*, de 3e bijlage bij de *Gedenkzuil op het Graf van Jac. Bellamy*, 1822.

6) Zie b.v. no. 44 van *De Arke Noachs* (1799).

7) De *Vad. Letteroef.* van 1801 prijzen het zeer.

Bij de steeds toenemende zucht naar geheimzinnigheden was het niet te verwonderen, dat men het optreden van Cagliostro met belangstelling volgde. In 1791 verschijnt: *Geschiedverhaal van het verblijf van Cagliostro te Mittau* d. Mevr. Ch. El. K. von der Recke, vert. d. P. Boddaert. (Het verhaal van de ontmaskering van Cagliostro na de zoog. „Halsbandgeschichte".)

drama) bewondering voor voelen, vooral door de betere kennis van het ridderwezen [1]). Die langzaam groeiende belangstelling blijkt o.a. ook uit de vertalingen van Veit Weber's *Sagen der Vorzeit*, die tegelijk in twee bewerkingen verschenen [2]). Zoowel Veit Weber als Spiesz zijn echter nog voor een groot deel rationalistisch. In 1800 geeft dan L. de la Tour zijn *Treffende Tooneelen uit de Ridder-tijden* uit, „dialogische verhalen in hoog-romantische stijl" [3]), die weliswaar geen kunst bevatten, maar van belang zijn met het oog op de ontwikkeling van de romantiek hier te lande.

Wat de historische roman betreft, waardeert men vooral Meissner. Kotzebue heeft zich ook met het genre beziggehouden, maar hij wordt hierin ver onder Meissner gesteld. Wieland staat nog geheel op het standpunt van de Aufklärung. Hij gebruikt de geschiedenis alleen maar als kapstok om zijn eigen moderne ideeën aan op te hangen, en de personen zijn doordrenkt van zijn eigen 18e-eeuwsche sentimentaliteit [4]).

Van de klassicistische roman, die zich naast de romantische in de negentigerjaren in Duitschland ontwikkelt, hebben we hier geen vertaling, zoover ik weet. Alleen schijnt Betje Wolff eraan te hebben gedacht, *Wilhelm Meisters Lehrjahre* te vertalen [5]).

TWEEDE AFDEELING: SAL. GESZNER. DE FABEL [6])

GESZNER

„Jamais genre ne parut plus usé au moment même où il allait

1) Zie bij de bespreking van de romance. De kentering is te zien in Feith's werk. Bilderdijk had bij zijn beschouwing van de Middeleeuwen met verlichtingsvooroordeelen niet te kampen (Kalff VI, p. 590 vlg. en p. 597 vlg.).

2) Veit Weber: *Overleveringen der Vorige eeuwen*, uitgeg. d. Mr. R. Feith, Haarlem. A. Loosjes, 1793—1798; en: *Verhaalen uit de Middeleeuw en Ridder-tijden*, te Amst. bij J. Weege.

3) Kalff VI, 435.

4) Meissner mist trouwens ook „die Einsicht in das geschichtliche Leben und in das psychologische Triebwerk öffentlich handelnder Charaktere". (Hettner, III_{3a}, 411).

5) Kalff VI, 330 en 619.

6) Ik zou Geszner in het vorige hoofdstuk hebben kunnen bespreken. De idylle is echter een tusschengenre; dit feit op zichzelf rechtvaardigt al een aparte bespreking, maar bovendien zijn vele bewerkingen en navolgingen in poëzie. De fabels bespreek ik afzonderlijk, omdat ze zoowel in proza als in versvorm voorkomen.

revêtir une nouvelle jeunesse et connaître un succes plus éclatant que jamais. Haller, Gellert, Kleist, Cronegk, Rost, Schmidt, bien d'autres furent bucoliques par instants ou par specialité", zegt Van Tieghem in zijn studie over Geszner [1]). Het groote succes dat Geszner in Europa heeft geoogst, dankt hij dan ook hieraan, dat hij gedeeltelijk met dat oude overeenstemt, maar daar een nieuw element inbrengt, n.l. de schildering van het landschap en het sentimenteele en zedelijke karakter van zijn idyllen. Hij schildert de natuur uit zijn Zwitsersche omgeving met meer gratie dan tot nog toe gebeurd was. Hij sluit zich uiterlijk aan bij Theocritos en Virgilius; antiek is hij echter alleen door het kader van zijn idyllen. In wezen staat hij veel meer onder invloed van de Fransche navolgingen van de idyllen der Oudheid, en ook van Wieland en de Duitsche anacreontiek.

In 1754 verschijnt *Daphnis*, roman, of prozagedicht. In 1756 de *Idyllen* en in 1772 de *Nieuwe Idyllen*, alles in poëtisch proza. *Der Tod Abels* (1758) behoort tot de Bijbelsche poëzie en is geheel in de trant van Bodmer. *Der erste Schiffer* (1762) mist ook de essentieele elementen van de idylle; „roman-poème" noemt Van Tieghem het. Dezelfde editie *Gesammelte Schriften* bevat twee herdersspelen, waarvan *Erast* hier niet alleen vertaald, maar ook herhaaldelijk bewerkt is [2]).

De triomftocht over Europa begint vanuit Frankrijk, waar vele vertalingen verschenen, vooral in verzen. De beste zijn van Léonard.

In ons land is Geszner een van de eerste Duitschers, die bekend wordt. Wat onze eigen natuurpoëzie betreft, we konden met Jan Luyken en Poot nog voor de dag komen; daarnaast kunnen we nog wijzen op eenige zwakkere talenten als J. B. Wellekens met *Herders-, Visschers- en Jagerszangen* (1710), Lucas Schermer met *Herders- en Visscherszangen* en ten slotte Dirk Smits. Heemskerk's *Batavische Arcadia* werd nog steeds nagevolgd, maar hier was 't er vooral om te doen, de lezer in de vorm der pastorale zooveel mogelijk wijsheid, of liever kennis op te dienen.

Het is weer de kring van Van Goens die het eerst op Geszner

1) P. v. Tieghem: *Les idylles de Gessner, et le Rêve Pastoral dans le préromantisme Européen*, in de *Revue de littérature comparée* IV, 1924, p. 45.

2) Zie Bijlage Tooneel.

opmerkzaam begint te maken. Van Goens correspondeert met hem en opent een inschrijving om de *Nieuwe Idyllen* luxueus in Holland uit te geven. Lelyveld, door Van Goens op hem gewezen, vindt hem „touchant", stelt hem boven alles wat hij van de Duitschers kent, en vat het plan op *Daphnis* te vertalen [1]). Hij wil alles van Geszner lezen en dan zelf herderszangen probeeren te maken. Nadat hij echter beter met de Duitsche poëzie bekend is geworden, ziet hij in dat hij 't niet zal kunnen. Van de belangstelling voor Geszner in deze kring spreken reeds de *Tael- en Dichtkundige Bijdragen* (1759—1762). Behalve eenige herderszangen krijgen we een kort verslag van Geszner's werk en van de ontvangst daarvan in Frankrijk, terwijl men tevens wordt opgewekt om zooveel mogelijk van hem te vertalen; daarbij voegen ze dan ter kennismaking zoowel een berijming van de idylle *Damon en Phillis* [2]), als een bewerking in „onrijm". Zijzelve geven de voorkeur aan het rijm, het onrijm is alleen maar „om onzen Lezer den trant en stijl van den Hoogduitschen Herderdichter te doen zien". Dan volgen in het Ie deel van de *Nieuwe Bijdragen* (1763) de *Bedenkingen over het Landgedicht*, en in het IIe deel (1766) de idylle *Myrtil en Thyrsis*, die vóór drie jaar voor *Minima crescunt* was bewerkt, weer gevolgd door de opwekking om toch vooral Geszner te vertalen. Er was weliswaar in 1762 een vertaling van de *Idyllen* verschenen uit 't Hoogduitsch en Fransch [3]) en reeds in 1761 een van de *Dood van Abel*, maar deze vertalingen waren slecht en konden niet anders dan een verkeerde indruk van Geszner vestigen.

Langzamerhand komt hij „erin". Verschillende tijdschriften nemen vertalingen of bewerkingen op, dikwijls naar het Fransch [4]).

---

1) De Beaufort, a. w.

2) Hun „toegezongen" onder de zinspreuk „Lima politur ferrum".

3) *Herders- en Veldgezangen.* 's Gravenh. H. Bakhuizen.

4) De *Philosoof* van 1767 geeft een vertaling van *Amyntas*, de *Rhapsodist* van 1771 van het *Morgenlied*, het IIIe dl. van 1773 brengt een paar vertalingen van Fransche navolgingen van Léonard, nl. *De Morgenstond* (Léonard's *Le bon Vieillard*, de navolging van Geszner's *Palemon*) en *De rechtschapen Zoon* (Léonard's *Le bon Fils*, naar Geszner's *Mirtil*). De *Vaderl. Letteroef.* geven vanaf 1774 herhaaldelijk vertalingen van idyllen van Geszner, evenals het *Taal-, Dicht- en Letterkundig Kabinet* van Brender à Brandis. De verandering van titel of namen in de *Vad. Lett.* doen dikwijls vermoeden dat ze naar een Fransche bewerking zijn vertaald.

In 1777 verschijnt te Utrecht de vertaling van *Daphnis* en van *De Nacht,* dat in 1753 door Geszner gepubliceerd werd. Het vormt een overgang tusschen de anacreontiek en de idylle. In 1777 wordt ook *Erast* voor 't eerst vertaald; het *Taal-, Dicht- en Letterk. Kabinet* van 1783 geeft een vertaling van *Der erste Schiffer;* in 1783 geeft Schonck een nieuwe bewerking van *Der Tod Abels* en in 1786 volgt een complete uitgave van Geszner's werken. Uit de vele levensberichten die na zijn dood († 1788 te Zürich) in Nederlandsche tijdschriften verschijnen, hooren we algemeen zijn lof verkondigen. De *Vaderl. Letteroefeningen* van 1789 (Mengelwerk) nemen een stuk over uit de *Mercure de France*: „Geszner's stijl is die der Bevalligheden, geen trek te veel, geen trek te min. Een Vestaalsche maagd zou kunnen luisteren naar de liefde, zooals Geszner dezelve schiep". In een ander levensbericht in hetzelfde deel, ditmaal uit het Engelsch, prijzen ze vooral het „onderwijzende" en „leerrijke". In al deze levensberichten [1]) prijst men de idyllen om hun „natuurlijkheid en bevalligheid", maar vooral „omdat ze de verbetering van het hart ten doel hebben".

Invloed van Geszner moeten we vooral zoeken in de natuurschildering, want het moraliseeren, dat men het meest in hem waardeerde, was een algemeen kenmerk van de toenmalige litteratuur en de vele tranen, niet van droefheid, maar van vreugde, teederheid enz., zijn ook niet privé eigendom van Geszner. We vinden die invloed een enkele maal bij Betje Wolff, n.l. in een dichtstuk *De Natuur is mijne Zanggodin* (1784, in rijmlooze verzen): hierin treffen we naast de kennis van het werkelijke landleven en het dagelijksch leven in het algemeen, een sentimenteele verheerlijking van „den nijvren landman" en het buitenleven, zooals die o.a. door Geszner opnieuw in de mode was gekomen [2]).

Misschien is ze ook bij Feith, waar hij in een enkele van zijn gedichten wel eens een Zwitsersch landschap beschrijft met herders en herderinnen. Van Tieghem wijst op invloed van *Daphnis* op *Ferdinand en Constantia.* Ook vindt hij imitatie van Geszner in de *Julia.* Het is mogelijk. Er zijn al zooveel invloeden op deze beide

1) Andere levensberichten in de *Vad. Bibl.* van 1789, Mengelw. (uit het Fransch) en in de *Nieuwe Alg. Konst en Letterbode* van 1794 (uit het Fransch).
2) Kalff, VI.

romans aangewezen, dat deze er nog wel bij kan. Feith is nu eenmaal licht beïnfluenceerbaar en men vindt in zijn werk van alles wat. Dat hij Geszner heel hoog schat blijkt o.a. uit zijn *Brieven*.

Met de theorie van de idylle houdt zich Kantelaar bezig in zijn in 1791 door *Kunst wordt door Arbeid verkregen* met goud bekroonde *Verhandeling over het Herdersdicht* [1]). Hij vindt dat Geszner de idyllen beter had kunnen schrijven in een bepaalde maat, ondanks de groote bevalligheid en de jambische of trochaeische verzen die men reeds bij hem aantreft. Dit is trouwens vrijwel de algemeene meening.

Groot is ongetwijfeld de invloed van Geszner geweest op E. M. Post. Zij geeft ook in 1804 zijn volledige werken opnieuw uit. In de „voorreden van de tweede uitgaaf", geschreven te Noordwijk (ze was toen getrouwd met Ds. Overdorp) vertelt ze hoe ze dikwijls met Geszner in de zak „ronddwaalde in stille eenzaamheid in menigen hemelschen avondstond langs golvende korenlanden". De invloed van Geszner doet zich vooral in haar eerste werk, *Het Land*, nog sterk voelen, naast die van Hirschfeld's *Das Landleben*. In *Voor Eenzamen* ziet ze reeds duidelijker het groote verschil tusschen de werkelijkheid en het door Geszner gegevene, maar dit verschil doet haar niet aangenaam aan [2]). Pas in de *Gezangen der Liefde* vinden we een meer moderne natuurbeschouwing en is ze verzoend met de Geldersche werkelijkheid.

Invloed van Geszner is ook aan te wijzen op Staring in zijn eerste periode, b.v. in de vroegste redactie van *Herdenking*, waarin de natuurschildering overeenkomst vertoont met die in Geszner's *Die Nacht*.

Een navolger van Geszner vinden we in Le Francq van Berkhey, die, onder de bekoring van *Daphnis*, in zijn *Eerbare Proefkusjes* (1782) een „Proeve van Vaderlandsch Naïf" wil geven, aanslui-

1) Deze verhandeling werd echter pas uitgegeven in 1813 door de *Holl. Maatsch. van fraaye letteren, kunsten en wetenschappen*. Over de herderszang spreekt Brender à Brandis in zijn *Verh. over het Lierdicht* voor *Kunst w. d. arb. verkr.* (bekroond 1784, uitgeg. in het IIe dl. der *Prijsverhandelingen*, 1786).

2) Ze spreekt van een Geldersche herder, met zijn beenachtig en grof gelaat, die „geen Menalkas van Gessner of vromen Remistan van Florian is — O, dagt ik, hoe veel verschillen de herders van onze dagen, met die der dichteren".

tend bij Heemskerk's *Arcadia*. Hij is er niet erg in geslaagd, daar zijn talent te grof is.

Zien we dat E. M. Post heel goed inzag dat Geszner ons niet in de werkelijkheid plaatste, maar in een „heerlijk land der verbeelding", protesten tegen het onwerkelijke en onechte van de herderwereld komen meer voor. Reeds in 1766 ageert *De Denker* tegen het idealiseeren van het landleven [1]). En Corn. van Engelen [2]) geeft in overweging, in plaats van de verdichte herders en herderinnen „gebruik te maken .... van (de) veele welopgevoede, welgestelde lieden, die zig in een goed huis ten platten lande nederzetteden, hunne eigen boerderijen bestieren en van derzelver inkomsten gelukkig leven". Dat geeft ons n.l. een m e n s c h e l ij k belang. Maar als men nu denkt dat dit een artistiek veroordeelen van Geszner's schimmige personenteekening is en een zich heenwenden naar het realisme, dan heeft men het mis, want het is wel waar „dat de dichtkunst in de eerste plaats v e r m a k e n moet, maar .... Je veux que mes plaisirs m' inspirent des vertus" [3]). Die „welopgevoede lieden" staan ons nader dan herders, dus kunnen we er meer van leeren. Zoodat we ook hier weer, als overal in Nederland niet alleen, maar ook in andere landen, 't vooruitschuiven vinden van „de verbetering van het hart".

Tenslotte nog een paar woorden over *Der Tod Abels*. Het is bedoeld als een Bijbelsch gedicht, maar als zoodanig mislukt, daar Geszner's meer op „Kleinmalerei" aangewezen talent dit groote gegeven niet aankon. Het is dan ook vrijwel alleen van eenig belang door de pastorale tooneelen die er in voorkomen. Het is evenals de idyllen in poëtisch proza. Reeds in 1761 verscheen er hier een vertaling, die volgens 't getuigenis van de *Bijdragen* heel slecht moet zijn geweest. In 1783 geeft dan de Nijmeegsche rector Schonck een bewerking in alexandrijnen, waardoor er natuurlijk van het oorspronkelijk niet veel overbleef. Zelfs de *Vaderl. Letteroefeningen* zagen in, dat de bewerking ver bij 't origineel achterbleef, maar ze vonden de poging loffelijk, en dat 't in rijm was vonden ze uit-

1) No. 172 en 191.

2) In zijn antwoord op de prijsvraag: „Welke zijn de algemeene oogmerken, die een dichter moet bedoelen, enz.", dl. IV van de *Werken der Mij. v. Ned. Lett.* te Leiden (1779).

3) T. a. p., blz. 194.

stekend, want Feitama, Feith, e.a. hadden bewezen dat een dichtstuk in onrijm eigenlijk gelijk staat met een tafereel zonder kleuren. Dan dus nog maar liever „het voortreffelijk tafereel der onbenevelde natuur schade gedaan".

In 1777 was de *Dood van Abel* als treurspel verschenen [1]) en in 1797 ziet er nog een het licht naar het Fransch van Legouvé.

Een navolger van *Der Tod Abels* vinden we in Gerrit Paape, met zijn herdersdicht *Jacob* (1790) en zijn drie andere Bijbelsche gedichten: *Job* (1779), *Simson* (1791) en *Salomon* (1792).

Ik noem hier tenslotte nog een vertaling van Maler Müller's *Adam's erstes Erwachen und erste selige Nächte,* uit de school van Klopstock en Geszner, maar kleuriger en levensvoller [2]).

DE FABEL [3])

Door de ontwikkeling der aesthetiek was de fabel meer op de voorgrond gekomen. Bodmer en Breitinger zagen erin de verbinding van het moreele en het wonderbare, en Lessing spreekt van „der gemeinschaftliche Rain der didaktischen und epischen Poesie". In ons land bekleedde Gellert de plaats van een nationale fabeldichter, een soort tweede Cats. Daarnaast treffen we de namen van Gleim en Lessing nogal eens aan. Ze kunnen echter niet raken aan de populariteit van Gellert. Wel beweerde de uitgever van Gleim's fabels, J. Allart te Amsterdam, dat eenige ervan, die reeds in bij hem gedrukte vervolgwerken uitgekomen waren, met zooveel genoegen waren ontvangen, dat hij de vertalers verzocht had, hem àlle overige ook toe te zenden, maar de *Vaderl. Letteroefeningen* spreken deze gunstige ontvangst uitdrukkelijk tegen [4]).

Een vertaling van Lessing's *Abhandlung von der Fabel* verscheen in 1783 in het *Taal-, Dicht- en Letterkundig Kabinet.* Tegenover Gellert's breede uitvoerigheid stelt Lessing zijn eigen vorm, die zich onderscheidt door de grootst mogelijke kortheid van uitdrukking. Misschien heeft deze verhandeling in het *Kabinet* Kleyn er toe gebracht Lessing's fabels letterlijk te vertalen. De vertaling

1) In vijf bedrijven, met reien. Het geeft sterk de indruk Vondel na te volgen en is hier en daar niet onwelluidend.

2) *Adams eerste ontwaaking en eerste zalige Nachten,* 1784.

3) De verschillende fabelbundels in de Bijlage, letter H.

4) *Alg. Vad. Letteroef.* 1793 A, p. 185.

van Hendrik Riemsnijder daarentegen is in breedvoerige rijmende verzen, evenals Betje Wolff's bewerking van Lessing's *Der Affe*.

Wat ons zeer eigenaardig aandoet, is dat de fabel bij uitstek geschikt werd geacht voor kinderlectuur, terwijl er toch onderwerpen in ter sprake komen, waarvan een kind niets behoorde te weten. Maar omtrent de voorlichting van de jeugd had men in de 18e eeuw nu eenmaal andere begrippen dan nu.

Een navolger der Duitsche fabeldichters vinden we in E. J. B. Schonck, die in 1779 het Ie en IIe deel van zijn *Fabelen en Vertelsels* uitgaf, waarop in 1786 een IIIe deel volgt onder de titel *Fabelen en Mengelpoëzy*. Ze zijn vooral in navolging van Gellert; soms is het hem wel aardig gelukt, hoewel hij onder zijn voorbeeld blijft [1]).

DERDE AFDEELING: DE DICHTKUNST

Als men zich in Duitschland van Frankrijk naar Engeland gaat wenden, wordt Pope in plaats van Boileau het voorbeeld der Duitsche dichters en daarmee komt de inwerking van de Engelsche vrijdenkers op de Duitsche poëzie. Daarnaast staat Thomson als voorbeeld. De dichters die tot deze groep behooren zijn nog geheel van de oude school. Zij leveren het berijmde physiko-theologische bewijs van Gods bestaan, d.w.z. zij bezingen de doelmatigheid van de natuur en komen daardoor tot lof van God. Brockes, Haller en Hagedorn staan op dit standpunt; de beide laatsten beteekenen echter artistiek veel meer dan de eerste.

A. von Haller is de philosophische dichter, Von Hagedorn meer de moraliseerende, maar moraliseerend in de zin van Shaftesbury en Horatius, die de deugd en een opgewekt levensgenot wisten te vereenigen. De voorliefde voor Horatius, die een zoo algemeene karaktertrek van de 18e eeuw werd, is dan ook voor een groot deel op de invloed van Von Hagedorn terug te voeren. Met zijn liederen die de wijn en de liefde bezongen, werd hij de voorlooper van de latere anacreontiek. Hij is hiermee van meer beteekenis dan met zijn ernstige gedichten, odenachtige gebeden, moraliseerende leerdichten en satiren.

1) Vgl. voor dit onderwerp: Noordhoek: *Gellert und Holland*; K. Menne: *Einflusz*; F. Balk: *Lessing auf der Niederländischen Bühne*, p. 77—80.

Naast de invloed van Pope en Thomson vinden we die van Milton bij de zoogenaamde „Hallische Dichterschule". Naar het voorbeeld van het *Paradise Lost* moet voor Pyra en S. G. Lange de poëzie Christelijk zijn, en rijmloos. In de verwerping van het rijm lag voor hen de kern van alle poëzie. Dit leidt zoowel naar de Horatiaansche ode, als naar de anacreontiek. Want Gleim meende dat men zijn doel, het rijmlooze vers ingang te doen vinden, het best kon bereiken door schertsende liederen, en werd zoo met zijn in 1744 verschenen *Versuch in scherzhaften Liedern* de oorzaak van de anacreontische mode. Hij had een buitengewoon succes. Alle jongere dichters werden anakreontiker. Het anacreontische gedicht moest „ohne Reim und scherzhaft und verliebt" zijn. Lang kon deze mode echter niet duren, daar ze niet in de tijdstemming wortelde, maar alleen ontstaan was uit het verlangen, het rijm te bannen. Omstreeks 1755 is al dat verliefde gescherts dan ook afgeloopen.

Van diepere beteekenis is de beschrijvende en idyllische dichtkunst, waarvan Ewald von Kleist en Sal. Geszner de voornaamste vertegenwoordigers zijn. Reeds bij Haller treffen we het elegisch verlangen naar natuur en eenvoud, maar het blijft nog grootendeels „Reflexionsdichtung". Veel zuiverder is het natuurgevoel bij Kleist en Geszner. Wel maakt ook van hun werk de moralisatie nog een hoofdbestanddeel uit, maar toch spreekt hier meer de gevoelsmensch, die met open oog en groote liefde de natuur uit de onmiddellijke omgeving in zich opneemt, terwijl Von Haller toch hoofdzakelijk een verstandelijk man blijft, die over de natuur philosopheert.

Meer invloed dan al deze dichters had echter Klopstock. Ook bij hem de verbanning van het rijm, in plaats waarvan hij de antieke versmaat wil zetten. Met zijn *Messias*, het Herwonnen Paradijs tegenover Milton's *Paradise Lost*, is hij de voorlooper geworden van Vosz' Homerus-vertaling en Goethe's *Hermann und Dorothea*. De oden zijn in Horatiaansche versmaat. Vooral is hij van invloed geweest als Christelijke dichter en als dichter van het natuurgevoel.

Uit zijn streven om nationaal te zijn, zijn hoofdstreven gedurende zijn geheele dichtersloopbaan, komt de zoogenaamde bardenpoëzie voort. Wat de Duitschers ontbrak was n.l., volgens hem, een mythologie zooals de Grieken er een hadden. Bij gebrek aan zoo'n mythologie moest men er een zoeken. Dit kon men òf in de godsdienst òf in 't nationaal verleden. Beiden heeft hij geprobeerd. Eerst probeert

hij 't met de Bijbelsche, dan met de Noorsche mythologie. Hij is niet de eerste die deze richting inslaat. Het bekend worden van de Scandinaafsche litteratuur, invloed van Ossian, belangstelling voor de eigen nationale oudheid versterken het streven om terug te grijpen naar de Germaansche voortijd. Deze heele richting wortelt in hetzelfde verlangen naar natuur dat spreekt uit Rousseau's werk, uit de Ossiandweperij en uit de vereering van de „Sturm und Drang" voor de Middeleeuwsche ridderwereld. De dichters van de Hainbund geven minneliederen uit naar Middeleeuwsch model; Gleim maakt *Gedichte nach Walther von der Vogelweide*. Door Herder ging men ook historisch de middeleeuwen beter beoordeelen. En in zijn *Stimmen der Völker* geeft Herder zelf blijk van zijn groote en diepe belangstelling voor het oude volkslied.

Klopstock had vele navolgers, en daar zijn odendichtkunst verschillende phasen heeft doorloopen, kunnen we ook die navolgers in verschillende groepen verdeelen. De Horatiaansche ode werd o.a. beoefend door Ramler, de Christelijk-„seraphische" door Wieland, Zachariä, e.a. Daarbij komt nog de invloed van Young's *Nightthoughts* en van andere verwante Engelsche dichters, zooals Elisabeth Rowe, Gray (*Elegy on a Country churchyard*); tenslotte van Ossian. Dit alles leidt tot een Christelijk-sentimenteele poëzie als Cronegk's *Einsamkeiten* (1757), Creuz' *Gräber* (1760), enz. Eenzaamheid, graf, dood en onsterfelijkheid zijn de poëtische onderwerpen van den dag, zooals tien jaar vroeger anacreontische.

En dan de barden! Maar ook deze groep is niets waard. Hoewel men juist de zevenjarige oorlog beleefde, heeft de bardenpoëzie daar geen stimuleerende werking van ondervonden.

Anders was dit met Gleim, van wie Lessing in 1758 de *Preuszische Kriegslieder in den Feldzügen 1756 und 1757. Von einem Grenadier. Mit Melodien* uitgaf. Hij is wel niet vrij van een conventioneele uitdrukkingswijze, maar er is frischheid en oorspronkelijkheid in. Vandaar dat hij dadelijk een groot succes had. Lavater's *Schweizerlieder* behooren onder de vele navolgingen wel tot de gelukkigste, hoewel ook hier veel moraliseerends in is. Evenals de bardenpoëzie, belangstelling voor het nationaal verleden, leidt het Kriegslied, belangstelling voor het heden, tot een versterking van de volksgeest.

Met de „Göttinger Hainbund" komen we dan geheel tot het

nieuwe. Wel heerscht in deze bond een groote vereering voor Klopstock, maar daarnaast is bij deze jonge dichters (Bürger, Hölty, Vosz, de beide graven Stolberg, Claudius, e.a.) een ernstig streven naar echte volkspoëzie; niet voor niets had Herder daar de aandacht op gevestigd en was Goethe reeds met zijn *Götz* en zijn eerste jeugdliederen opgetreden. En daar wordt ook het rijm weer volledig in eer hersteld en wendt men zich geheel af van de Horatiaansche ode.

Met dit overzicht van de Duitsche poëzie kan ik volstaan; de verdere ontwikkeling komt voor ons land niet in aanmerking [1]).

Wat de natuurpoëzie in ons land betreft, loopt de lijn van Luyken en Poot naar de 18e-eeuwsche arcadische poëzie en de idylle. Toch vinden we ook hier sporen van nieuwere elementen en wel de ontwakende bewondering voor het grootsche en verhevene: voor het grootsche van het berglandschap reeds in 1734 bij Matthijs van de Merwede, en voor de schoonheid van de zee bij Hendrik Snakenburg [2]).

Hier is van Duitsche invloed natuurlijk nog geen sprake. Maar als de Duitsche litteratuur de aandacht gaat trekken, worden ook de natuurdichters vertaald. Tot de vroegste werken waarin we ze tegenkomen, behoort de bloemlezing de *Honig-Bije*, waarin Brockes en Gellert; ook worden verzen van deze beiden nagevolgd in *De Historische en Natuurkundige Lente-Reis* van 1768 [3]).

Iets grooter is al dadelijk de belangstelling voor Von Haller; het ook in zijn werk overwegend moraliseerende element moest in ons land wel gewaardeerd worden. Reeds in 1765 geeft *De Denker* een *Herderlijke Vrijerij* „van den grooten Haller, even uitmuntend in een levendige Digt-ader, als in een' schranderen en wijsgeerigen geest" [4]). Van Winter maakt in zijn berijming van Thomson's *Jaargetijden* (1769) „eenigszins gebruik van de gedachten des Hee-

1) Voor een uitvoeriger behandeling van de Duitsche poëzie zie men H. Hettner: *Literaturgeschichte des 18en Jahrh.*

2) Kalff V, 564 en 565. Van 1753 is Snakenburg's *Heimans verblijf te Katwijk aan Zee.*

3) Kalff V, ± p. 570. Reeds in 1740 verscheen in Amsterdam: B. H. Brockes: *Herodes Kindermoordt* (de vertaling van Brockes' bewerking van *La strage degl' innocenti* van Marino, waarmee hij veel succes had. Het beleefde vier herdrukken; 1e dr. 1715, 5e dr. 1740).

4) In no. 119.

ren van Haller in zijn onvoltooid gedicht Over de Eeuwigheid". Het gedicht *De Morgenstond* komt voor in het *Tael-, Dicht- en Letterkundig Kabinet* van 1783 en daarna in de gedichten van Huisinga Bakker [1]). Dat Von Haller ook gekend werd door dichters uit de oude doos, blijkt uit de *Gedichten* van Jan de Jongh de Jonge (1776). Ze zijn nog geheel in de oude lijn, maar een enkel staaltje van Duitsche invloed is zijn *Morgengedachten*, ontleend aan „den Hoogduitschen Puikdichter Dr. A. von Haller" [2]). Een fragment uit zijn meest bekende gedicht *Die Alpen* komt reeds voor in *De Opmerker* van 1773 (no. 22). In zijn geheel vinden we het in het Mengelwerk van *Tendimus ad coelestem Patriam* (VIIIe st., 1786, rijmloos), terwijl het in 1799 nog eens door B. Nieuwenhuizen wordt bewerkt. Hij blijft echter diep onder het origineel; de bewerking is zeer vrij.

Van de leerdichten uit Haller's eerste, philosophische, periode (later keerde hij berouwvol tot het geopenbaarde Christendom terug) is het in 1743 uitgegeven gedicht *Ueber den Ursprung des Uebels*, vrucht van zijn Leibniziaansche wijsbegeerte, bij ons vertaald door P. J. Kasteleyn, in het *Kabinet* van 1784 (dl. VI).

Ongetwijfeld heeft men belangstelling gehad voor de philosoof en moralisator Von Haller [3]). De gedachten over godsdienst en moraal in de trant van Leibniz, Wolff en de Engelsche vrijdenkers, die in zijn gedichten naar voren komen, vinden in ons land immers ook veel ingang [4]). Zijn invloed als natuurdichter is echter gering [5]). Misschien is het gedeeltelijk op Von Haller terug te voeren als Feith herhaaldelijk een stil en rustig leven aanprijst boven eer en roem. Zijn gedicht *De Eer* (1784) is „in den smaak van Haller" (evenals

1) IIIe deel, 1790.

2) Kalff VI, p. 47. Ditzelfde gedicht wordt gevolgd door Pieter Leuter in het IVe dl. van de *Taal- en Dichtlievende oefeningen* van *Kunst wordt door arbeid verkregen* (1783) en door een J. C. van A. in het *Kabinet* van 1784 (dl. VI). Van de kleinere gedichten komt nog *Aan mijnen Geest* voor in Riemsnijder's *Dichtlievende Kleinigheden*, 1780.

3) Levensberichten o.a. in het Mengelw. van de *Vad. Lett.* van 1784 en in de *Vad. Bibl.* van 1793. Denk ook aan het populair-wijsgeerige of moraliseerende werk in een enkel Spectatoriaal geschrift.

4) Uit de Christelijke periode zijn de *Briefe über die wichtigsten Wahrheiten der Offenbarung* (1772), bij ons vertaald verschenen in 1773: *Brieven over de gewigtigste Waarheden der Openbaaringen.*

5) De Clercq: *Invloed*, getuigt dat *De Alpen* weinig opgang maakten.

Staring's *Genoegzaamheid*). In Feith's *Zomeravond op het land* zou invloed van Haller ook niet onmogelijk zijn, hoewel 't evenveel aan Jan Luyken's *Buitenleven* herinnert [1]).

Uit wat we boven van Von Kleist hebben gezegd, volgt al dat zijn gedichten nog minder dan *Die Alpen* in ons land ingang zullen hebben gevonden. Wel verscheen van *Der Frühling* in 1772 een prozavertaling [2]), maar uit de wijze van weergeven blijkt, hoe weinig de vertaler van de echte natuurpoëzie heeft aangevoeld. De vertaling is voor die tijd niet slecht, maar de eenheid van vorm en inhoud is verbroken door de talrijke invoegingen en zelfs „verbeteringen". Misschien heeft Von Kleist invloed uitgeoefend op E. M. Post; zij noemt hem in haar werk herhaaldelijk. In elk geval vindt men bij haar het meest zuivere natuurgevoel, en dit is zeker in haar versterkt door de lezing van de Duitsche natuurdichters.

Achter de Frühling-vertaling is *De Lof der Godheid* uitgegeven, eveneens in proza [3]). Dit gedicht staat niet zoo hoog als *Der Frühling*. Het is eenigszins in de trant van Haller: uit de grootschheid van het heelal en de schoonheid der natuur besluit hij tot de grootheid van God. Dit kon dus wel bij onze 18e-eeuwsche landgenooten in de smaak vallen. Het komt dan ook nog in een paar andere vertalingen voor, n.l. in de *Dichtlievende Verlustigingen* van P. J. Kasteleyn (1779, rijmend) en in de *Gezangen* van M. Nieuwenhuizen [4]). Eenzelfde succes beleefde in ons land een *Hymne* van Von Kleist [5]), die als *Lofzang* eveneens in de *Dichtlievende Verlustigingen* werd opgenomen [6]) (rijmloos), terwijl hij in 1782 in een bewerking van Kleyn in de *Proeven* van *Dulces* verscheen [7]) (rijmloos, gedateerd 1779) en in 1795, rijmend, in de *Kleine Dichterlijke*

1) Misschien kende Haller Luyken's gedicht? (hij heeft in Leiden gestudeerd) Men vergelijke het laatste couplet van *Die Alpen* met de aanhef van *Het Buitenleven*.

2) *De Lente een gedicht, uit het Hoogd. van den Heer E. C. von Kleist vertaald; Tendimus ad Coelestem Patriam.* 1772.

3) Kleist: *Lob der Gottheit* (later onder de *Rhapsodieen* gebundeld).

4) Besproken in de *Poëtische Spectator* van Bellamy, p. 36 vlg. Ik kon deze *Gezangen* niet in handen krijgen, daar ze in geen der groote bibliotheken aanwezig bleken.

5) In de *Sämmtl. Werke*, Bern 1765, gebundeld onder de *Oden*, p. 5.

6) *Dichtl. Verl.*, p. 21.

7) *Proeven* 1782, p. 289 vlg.

Handschriften van Uylenbroek [1]) door A. C. Schenk. Dezelfde *Hymne* wordt van verre nagevolgd door Staring en opgenomen in het Xe deel van de *Poëtische Mengelstoffen* van *Kunstliefde spaart geen Vlijt* [2]).

De strijd om het rijm werd natuurlijk ook in ons land gestreden. In onze 17e eeuw hadden Hooft, Huygens en vooral Brandt rijmlooze verzen geschreven, maar ze waren nooit erg populair geworden. In de eerste helft van de 18e eeuw verklaart Feitama er zich sterk tegen. Nu begint de vraag: „is rijm al dan niet noodzakelijk?" echter onder Duitsche invloed opnieuw de aandacht te trekken. De Leidsche *Bijdragen* waren er nog overwegend vóór. Alleen Van Lelyveld treedt tegen het lastige rijmjuk op in het rijmlooze gedicht *De Dichtkunst aan de Wijsheid* [3]). De Philosophe sans fard noemt reeds in 1766 [4]) verschillende Duitsche dichters (Hagedorn, Lessing, Haller, Rabener, Gellert, Geszner, Gleim, Kleist, Lange), waaronder verscheidene als anakreontiker.

In 1771 wordt de strijd door *De Rhapsodist* voortgezet. Dan neemt dit tijdschrift n.l. op: *Aanmerkingen over het rijm in eene soort van Nederduitsche gedichten, met eenen Anakreontischen Lierzang*. Het spreekt van het „verdrietige, onnutte, kunstlooze, kinderachtige rijm" en wil het afschaffen wanneer men het missen kan (n.l. bij trochaeische verzen van drie en een halve voet, welke voetmaat ook „bij de Grieken en Latijnen zeer gebruikelijk was"). „Anakreons lierzangen", zegt *De Rhapsodist* (geteekend M. H.), „ademen enkel vermaak en bestaan uit ééne aangename gedachte, die in eenen geestigen draai uitloopt". Hij laat het opstel volgen door wat hij een anacreontische lierzang noemt (*Aan de Dichtkunst*) en bovendien door een eveneens rijmlooze navolging van Geszner's *Morgenlied*. Ongetwijfeld heeft het succes dat Geszner hier reeds dadelijk had, veel tot de verbreiding van het rijmlooze vers bijgedragen.

De volgende die zich met de kwestie bezighoudt, is Van Alphen. Reeds in de *Theorie* pleit hij voor rijmloosheid, maar vooral in de

---

1) 8e schakeering, p. 73 vlg.
2) P. 124, 125.
3) *Taal- en Dichtk. Bijdr.* II, no. XLI, 1762. Zie hoofdstuk Aesthetiek.
4) *Nieuwe Bijdr.* II, p. 455—506.

Digtkundige Verhandelingen [1]). Daarna wordt ons land met theoretische beschouwingen vóór en tegen overstroomd. Vooral het *Kabinet* en *Magazijn* van Brender à Brandis zijn warme voorstanders van het rijmlooze gedicht, en in *Kunst wordt door arbeid verkregen* wekt het vraagstuk groote belangstelling. Ook hier sluit Brender zich geheel bij Van Alphen aan. In een verhandeling over het Lierdicht [2]) wijst hij voor de anacreontische verzen op Gleim en Weisze.

Het Leidsche genootschap is echter niet altijd zoo anti-rijmlustig uitgevallen. In het derde deel der *Prijsverhandelingen* (1788) komen twee verdedigingen van het rijm voor, van Jan Rochussen en Jacob van Dijk. Ze zijn echter hopeloos ouderwetsch en van heel weinig belang. Van meer gewicht zijn de drie verhandelingen *Over de Vereischten en kenmerken van den Stijl der Poëzy in onderscheiding van dien der Welsprekendheid* in het IVe deel. Ze zijn van Kasteleyn, Erkelens en Rochussen. Kasteleyn is nog zoo zeker niet van de waarde van het rijm: hij had al verscheidene rijmlooze gedichten uitgegeven. Rochussen en Dirk Erkelens zijn er voor. Maar Erkelens onderscheidt zich zeer gunstig van zijn medestrijder. Had zelfs Van Alphen het rijm als een overbodigheid gezien, dus niet als een van de muzikale elementen van een gedicht, zeer bewust neemt Erkelens stelling tegen deze opvatting: het oogmerk van de dichter is „ons hartstogtelijk gevoel tot den hoogsten trap van aandoeningen op te voeren [3])". „De maat en kadans der verzen brengen niet weinig toe tot het zinlijke der denkbeelden, vooral wanneer eene overeenstemmende harmonie in de uitdrukking, met de voorgestelde zaak, het denkbeeld te klaarder doet voorkomen, en bijna in eene zinlijke gewaarwording verandert". In verband daarmee richt hij zich zeer speciaal tegen de rijmloosheid der Duitschers [4]).

Andere voorstanders van het rijm zijn Feith en Kantelaar in de

---

1) Hij dicht zelf zoo nu en dan rijmloos (het eerst in zijn *Kleine Gedichten voor Kinderen*, 1778), evenals De Perponcher (al in 1775), die het in dezen geheel met hem eens is (*Brief aan den Heere Mr. van Alphen*), maar zij doen het bij uitzondering. Pas Bellamy en de zijnen gaan het stelselmatig doen.

2) *Prijsverhandelingen van Kunst w. d. arb. verkr.* deel II, 1786.

3) P. 190.

4) Hij volgt vrijwel dezelfde redeneering als Van Alphen bij zijn wijzen op de eisch van het „zinnelijke", maar hij besluit daaruit tot de noodzakelijkheid van het rijm, Van Alphen niet.

Bijdragen ter bevordering der Schoone Kunsten en Wetenschappen [1]), en Kantelaar alléén in de genoemde *Verhandeling over het Herdersdicht.*

Daarnaast is het belangrijke punt de navolging van de klassieke versmaten. Ook deze kwestie is door Van Alphen behandeld in de *Digtkundige Verhandelingen.* Hij wil eenige regels vaststellen omtrent 't kort of lang zijn der lettergrepen, en dan is 't navolgen van de versmaten der klassieke dichters volgens hem wel mogelijk.

In navolging van Klopstock had reeds in 1763 Ds. Wolff (de echtgenoot van Betje) dactylen, spondeeën en trocheeën beproefd in zijn lofdicht op *De Bedijking van de Beemster.* Ook Bilderdijk spreekt in een zijner brieven aan Feith van 1781 terloops over spondeeën en trocheeën in het Hoog- en Nederduitsch, naar aanleiding van de *Messias.* Later bespreekt Van de Kasteele dergelijke vragen in zijn vertaling van Klopstock's *Oden* en in 1796 geeft Van Santen een *Ruwe Proef over het werktuiglijke der dichtkunde,* waarin hij een juist inzicht toont te bezitten in de moeilijkheden die zich hier voordoen [2]). Wat de practijk betreft is voor de bestrijding van het rijm de kring van Bellamy van het meeste belang geweest, daar zij de theorie in toepassing hebben gebracht.

Evenals in Duitschland kende men in Nederland Anacreon reeds lang uit Fransche bewerkingen. Ook waren er in het begin der 18e eeuw twee bewerkingen in het Nederlandsch verschenen [3]). Van de echte Anacreon was echter, noch wat geest, noch wat vorm betreft, in deze bewerkingen veel overgebleven. De navolging van de verfranschte Anacreon bleef intusschen voortduren [4]). Een mode werd het echter eerst onder Duitsche invloed.

1) Deel II: *Tweede Zaamenspraak over de waarde van het rijm,* als weerlegging van de daarvóór afgedrukte samenspraak van Denis, oorspr. uitgegeven voor diens Ve band van *Ossians und Sineds Lieder* (1784). Deze zelfde samenspraak komt voor in het *Taal-, Dicht- en Letterk. Mag.* IV (1790). De *Bijdragen* richten zich tegen de hexameter. Ook voor hen bevordert het rijm de „zinnelijkheid" van een gedicht.

2) Kalff, a. w., 162.

3) 1e. *De Lierzangen van Anakreon, in Nederduitschen rijmtrant nagevolgt.* 's Gravenhage bij Gijsbregt Gazinet, 1717; behalve naar het Grieksch heeft hij ze bewerkt naar het Latijn en het Fransch. 2e. *Anakreons Gezangen.* Uit het Grieksch op aangenaame zangwijzen overgebracht door G. Kempher. Alkmaar bij Nic. Mol, 1726.

4) Zie b.v. de *Werken* van *Kunstliefde spaart geen vlijt.*

Het is onmogelijk hier de verschillende soorten gedichten, die onder deze invloed ontstaan, streng te scheiden. Dezelfde schrijvers verzamelen veelal in dezelfde bundels rijmende en rijmlooze anacreontische, vaderlandsche, godsdienstige en zedelijke gezangen. Bovendien moet men niet uit het oog verliezen, dat de invloed van Duitschland op onze poëzie eerst recht begint tegen 1780 en dat men dan veelal oude en nieuwe Duitsche dichters zonder onderscheid gaat navolgen, zoodat b.v. in de kring van Bellamy, waar de strijd om het rijm zoo enthousiast wordt gestreden als hij in Duitschland al lang voorbij is, tegelijkertijd een groote vereering heerscht voor de dichters van de Hainbund, die het juist weer in eere herstelden. Feith is een stap vèrder naar het nieuwe, wat o.a. blijkt uit de reeds genoemde uitspraak van „de dichter" uit de tweede samenspraak *Over de waarde van het Rijm*: „want ook ik ben van de geloofsbelijdenis van Bürger: alle darstellende Bildnerei kann und soll volksmäszig sein. Denn das ist das Siegel ihrer Vollkommenheit", welke uitspraak vooral van belang is door het verband (verdediging van het rijm) waarin ze voorkomt. Deze belangrijkheid wordt nog verhoogd doordat Feith in zijn *Brieven* ook al herhaaldelijk op Herder heeft gewezen, die zeker een sterke invloed op de dichters van de Hainbund heeft uitgeoefend [1]). Toch gebruikt ook hij het geheel uiterlijke argument, dat ook zoo graag gebezigd werd door de behoudenden in de strijd van het klassieke treurspel tegenover het drama in proza: „want het rijm blijft toch eene zwarigheid .... en het blijft misschien even daardoor een behoedmiddel hetwelk ons van een nog grooter aantal pruldichten gelukkig vrijwaart" [2]). Het inzicht in de waarde van het rijm wordt bij allen vertroebeld door de uit de Dichtgenootschappen voortkomende veeldichterij. Van Alphen en Bellamy zien het rijm als een uiterlijkheid, en dat wàs het in de gedichten van de genootschappers; Feith, hoewel hij het op zijn rechte waarde schat, vindt het een goede rem!

1) Deze uitspraak van Feith is van 1796, d.i. dus tien jaar na de dood van Bellamy. Bellamy's inzicht in het wezen der poëzie was oneindig veel zuiverder dan dat van Feith: hij voelde intuïtief wat de laatste zich door langdurige lectuur eigen maakte. Het is dus jammer dat een te vroege dood een einde aan zijn ontwikkeling maakte, te meer daar hij de ziel was van de Utrechtsche kring, mannen wie het zeker niet aan talent ontbrak. Misschien zou onze poëzie er omstreeks 1800 anders hebben uitgezien als Bellamy was blijven leven.

2) *Bijdr.* II, uitg. 1825, p. 152.

Bellamy heeft echter eenige voorgangers.

De bundel *Dichtlievende Verlustigingen* van P. J. Kasteleyn, die in 1779 verschijnt, bestaat uit drie afdeelingen: 1e. Lofzangen en Zededichten (naar Kleist, Hagedorn, Uz, Unzer, Lavater); 2e. Bijschriften, Schimp- en Puntdichten (o.a. naar Hagedorn, Gleim, Lessing, Weisze, Kästner, Unzer, Kleist); 3e. Anacreontische Gezangen en Minnedichten (o.a. naar Gleim, Hagedorn, Kleist, Gotter, Weisze, Lessing, Claudius (één) [1]). Ze zijn zoowel rijmend als rijmloos; de rijmlooze overwegen in de IIIe afdeeling. In een lange Voorzang in de genootschappelijke stijl stelt Kasteleyn de Nederlandsche dichters op één lijn met de Duitsche [2]); het gedicht lijdt zwaar aan de 18e-eeuwsch-Nederlandsche zelfoverschatting. De beide lofdichten, die eveneens vóór de *Dichtlievende Verlustigingen* zijn geplaatst, zijn in dezelfde trant. Het eene is van zijn vriend Brender à Brandis, het andere van een zekere B. Deze laatste toont ons even openlijk hoe huisbakken de bewondering is:

„Gij, even kiesch van smaak, als juist in keuze en oordeel
Toont, hoe 't uitheemsche schoon ook heeft zijn nut en voordeel" [3]).

Immers Godsdienst, Vriendschap en Liefde worden bezongen, en de anacreontiek kan gelukkig geen kwaad:

„Hoe sterk spreekt hier natuur en 't teergevoelig hart
Van zuivre en eedle Liefde, en kuische minnesmart" [4]).

Gelukkig maar!

In datzelfde jaar 1779 verschenen ook de *Bardietjes* van Mr. J. H. Swildens. Hij noemt het „een nieuw soort gedichtjes" en zegt zelf in zijn voorbericht, dat ze onder Duitsche invloed, gedeeltelijk zelfs in Berlijn ontstaan zijn. Daar viel hem n.l. een vertaling van Anacreon in handen, die hem trof door de eenvoud en schoonheid, maar hem ergerde doordat Anacreon „d'aanlokkelijkste bekoorlijkheden der Poëzy doorgaans op aardige nietigheden, op zwelglust en ontucht zo meesterlijk verkwist had". Daarom geeft hij een verzedelijkte Anacreon en bezingt naast de liefde de volksopvoeding en de vaderlandsliefde. Hier hebben we dus de anacreon-

1) N.l. het *Maylied*. De *Dichtl. Verl.* zijn alleen in de Haarlemsche stadsbibliotheek aanwezig.

2) p. XXI. 3) p. XXIX. 4) p. XXXII.

tiek en het vaderlandsch lied bij elkaar, het laatste misschien het meest onder invloed van Klopstock. Hij krijgt een heel slechte recensie in de *Vad. Letteroefeningen* [1]), maar tegen rijmlooze verzen hadden ze geen bezwaar, evenmin als de *Nederduitsche Dicht- en Tooneelkundige Bibliotheek* dit had bij de recensie van Kasteleyn's *Dichtlievende Verlustigingen* [2]).

Sterker nog dan Swildens staat H. Riemsnijder onder Duitsche invloed. In 1779 gaf hij, behalve de *Fabelen en Vertelsels*, de *Dichtlievende Rhapsodien* uit. Hierin is een groot deel bewerkt naar het Hoogduitsch, o.a. van Gellert, Gleim, Bürger, Hagedorn, Von Haller. In 1780 volgen de *Dichtlievende Kleinigheden*, o.a. naar Uz, Von Haller, Von Kleist, Weisze, Lessing, Gleim, Ramler. Ze rijmen alle, ook de anacreontische. De verzen die anacreontische onderwerpen bezingen, zijn naar Weisze, Gleim, Hagedorn en Ramler. Naar Kleist zijn de twee oden *Aan een Vriend* (*An Thyrsis*) en *Landleven* (*Das Landleben*). Indien de *Galante Dichtluimen*, die in 1780 verschenen, van hem zijn (hij heeft ze niet als zijn werk erkend [3])), dan moeten ze voor een deel uit zijn vroegste periode zijn, en dan zou hij dus reeds vóór 1779 onder buitenlandsche invloed hebben gestaan.

De slechte beoordeeling van de *Bardietjes* in de *Letteroefeningen* bracht Bellamy ertoe rijmlooze gedichtjes te schrijven, die te vinden zijn in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1780, '81 en '82 (in dit jaar slechts twee), in het *Kabinet* van Brender à Brandis van van 1781 en 1782, en in de *Gezangen mijner Jeugd* (1782), waarin ook verschillende gedichtjes uit de *Letteroefeningen* en het *Kabinet* werden herdrukt.

Met deze verzen heeft de jonge dichter buitengewoon veel succes. Men vergelijkt hem met Gleim, stelt hem zelfs hooger dan deze. Bellamy antwoordt dat hij in de tijd dat hij zijn eerstelingen dichtte, Gleim noch een ander Hoogduitsch dichter kende; Anacreon kende hij slechts van naam [4]). Dit is alleen juist voor de allereerste pro-

1) 1779, I, p. 617.

2) 1781, p. 201.

3) Zie Kalff VI, p. 210. Ook Kollewijn: *Bilderdijk* I, 102—106, over het auteurschap van de *Galante Dichtluimen*.

4) Voorrede van de *Gezangen* (1785) en Van Vloten, a. w., p. 41: brief van 20 April 1782 aan Van der Woordt.

ducten in die geest. Vanaf 1781 kan hij de bedoelde dichters hebben leeren kennen uit het *Kabinet*, waarin vertalingen voorkwamen van gedichten van Geszner, Ramler, Gleim, Schlegel, Haller, e.a., benevens navolgingen van anacreontisch werk. Uit het *Kabinet* heeft hij dan ook waarschijnlijk reeds voor zijn vertrek naar Utrecht (Maart 1782) de Duitsche dichters en aesthetici leeren kennen [1]). Toen hij daar eenmaal aangekomen was, werd hij spoedig opgenomen in een kring van vrienden, die hem wel verder in de kunst van het buitenland zouden inwijden. Het dichtgenootschap *Dulces ante omnia Musae* telde leden onder de meest vooruitstrevende jonge dichters. In de *Proeve van Oudheid-, Taal- en Dichtkunde* van dit genootschap komen dan ook eenige rijmlooze gedichten van Kleyn voor. Ze zijn alle gedateerd 1779.

Van zijn speciale vrienden (J. Hinlopen, S. F. J. Rau, J. P. Kleyn, W. A. Ockerse, W. Carp) vooral kon hij veel leeren: Rau was een Duitscher van afkomst; Kleyn was goed op de hoogte van de Duitsche litteratuur; Carp sprak vloeiend Fransch, Engelsch en Duitsch; Ockerse en Van der Palm (die er later bijkwam) voelden vooral veel voor Sterne. In deze kring vinden we dezelfde vriendschapscultus die we in Duitschland zoowel bij de Anacreontiker als bij de Hainbund aantreffen; gedeeltelijk droeg deze vriendschap een gewijd karakter, gedeeltelijk herinnert ze aan de anacreontiek [2]).

Die Duitsche invloed openbaart zich ook in hun werk. Rau en Hinlopen dichten oden in navolging van Klopstock; uit Hinlopen's *Klaagzang ter gedagtenis van mijnen vriend Jonkheer David Ferdinand Godin* (1779) spreekt de vriendschapscultus. Het meeste schijnt hij echter in portefeuille te hebben gehouden. Volgens Ockerse dichtte hij in het Nederlandsch, Latijn, Duitsch, Fransch en Engelsch, welke verzen hij echter alleen in de kring van zijn intieme vrienden voordroeg.

Meer is ons bekend geworden van het werk van Kleyn. Behalve de gedichten uit de *Proeve* van *Dulces*, zijn uit zijn eerste tijd de *Anakreontische Offerhanden op het Outer van Liefde en Deugd* (in proza), die eerst in 1794 werden uitgegeven, maar die hij zelf „Juvenilia" noemt. Bovendien geeft hij een paar bundels *Oden en Gedichten* uit in 1782 en 1785; de tweede bundel bevat ook bij-

1) Zie Hoeksma: *Jacobus Bellamy*, Amst., 1903.
2) Kalff VI, p. 217.

dragen van zijn vrouw, Antoinette Kleyn-Ockerse, evenals de in 1792 uitgegeven bundel *Gedichten* [1]). Hij schreef veelal rijmloos en gebruikte antieke versmaten. Met de bundel *Oden en Gedichten* van 1782 was hij volgens Ockerse [2]) „de eerste, voor zoo veel men weet, die eene verzameling Nederduitsche gedichten in den trant van Alcaeus, Horatius en Klopstock uitgaf". Ook zijn anacreontiek is, evenals die van Bellamy (en trouwens ook van hun voorganger Gleim) zeer deugdzaam [3]). De titel van de *Offerhanden* spreekt dan ook voor zichzelf. De godsdienstige en stichtelijke poëzie van Kleyn en zijn vrouw staat eenigszins onder invloed van Klopstock, aan wie ook de gedichten op Meta Klopstock herinneren, evenals de namen Elize en Selmar, waarmee de beide echtelieden elkaar toezingen. Ook is Klopstock's invloed te vinden in de door godsdienstig gevoel gewijde natuurpoëzie en in de herinneringen aan de bardenpoëzie, die we een enkele maal aantreffen. Daarnaast is ongetwijfeld invloed van Kleist, en van Lavater, die in de Utrechtsche kring nogal vereerd werd; ook van Wieland, waarvan hij de *Sympathien*, en van Gerstenberg, waarvan hij een der *Tändeleien* vertaalt [4]). Godsdienst, vaderland, vriendschap en liefde, ziedaar de onderwerpen van de Utrechtsche kring. „Deo, Patriae et Amicis" is het motto van de *Gedichten* van 1792 van Kleyn en zijn vrouw.

Met deze groep talentvolle jonge mannen is Bellamy dus zijn strijd begonnen om de Nederlandsche poëzie weer wat omhoog te brengen. Originaliteit is het in de eerste plaats wat zij eischen. Ze sluiten zich in vele punten regelrecht aan bij Van Alphen, maar terwijl deze in zijn *Theorie* telkens op Duitschland wijst, willen zij vooral door eigen werk het voorbeeld geven. Slechts een enkele maal worden uit het Duitsch vertaalde gedichtjes in hun *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart* opgenomen. Rijmloos dichten ze allen, hoewel niet uitsluitend. Rijm gerust, zegt Bellamy in de *Poëtische Spectator* [5]), maar „offert nooit een edele gedagte aan een klinkende

1) De bundel *Nagelaten Gedichten*, uitgegeven in 1809 door Antoinette, bevat gedichten van haar en haar overleden man. Sommige zijn van vóór 1800; de meeste zijn rijmloos.

2) *Recensent ook der Recensenten* 1807, p. 71—90.

3) Over Bellamy's anacreontiek: Hoeksma, a. w., blz. 59 vlg.

4) Kalff, t. a. p., blz. 220 vlg.

5) 1784, dl. I, p. 13.

beuzeling op!" Durf spotten met de traditie: „Om Dichter — waarlijk Dichter te zijn, moet men moed hebben" [1]). Hijzelf is in zijn zuiver anacreontische stukjes [2]) steeds rijmloos, in de *Gezangen* van 1785 meestal, in overeenstemming met de theorie, die het rijm in de hooge ode onnatuurlijk vond; in zijn andere gedichten vindt men zoowel rijmende als rijmlooze, evenals in het werk van Kleyn en zijn vrouw. Ook de *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart* zijn overwegend rijmloos.

Voor het in practijk brengen van de klassieke versmaten is uit deze kring vooral Kleyn van belang.

Zooals we gezien hebben is voor de Utrechtsche vrienden het Vaderland heilig. Het vaderlandsch lied stond vooral onder invloed van Klopstock, pas in de tweede plaats van Gleim. Gleim's *Preuszische Kriegslieder* werden wel veel gelezen in ons land, maar het is toch vooral Klopstock die men navolgt. Zoo b.v. Swildens in de *Bardietjes*. Bellamy is veel meer oorspronkelijk; invloed van Gleim en Klopstock is echter waarschijnlijk [3]). Wat de vorm betreft vinden we al eerder navolging van Gleim in *De Vaderlandsche Zanger*, die vanaf 1 Januari 1781 wekelijks door P. J. Kasteleyn werd uitgegeven, maar niet meer dan acht nummers beleefde [4]). Lavater werd door H. Riemsnijder „van verre en vrij gevolgd" in de *Dichtlievende Kleinigheden* (*Lied van Bataafsche Landmeisjes*); naar Weisze's *Amazonenlieder* is het *Afscheid eener Minnaaresse aan haaren Minnaar, bij het openen van eenen Veldtocht.* Bovendien geeft Bern. Bosch in 1791 uit *Het uitgelezenste uit Lavaters Werken*, waarvan deel II bestaat uit „Patriotsche Zwitser-, Geestelijke- en Kinderliederen". De patriottische poëzie, die uit de tijdsomstandigheden geboren wordt, onderscheidt zich door brallende woorden en opgeschroefde gevoelens. Ook Bellamy's vaderlandsche gezangen gaan aan dat

1) T. a. p., blz. 14.

2) Men moet n.l. een onderscheid maken tusschen de zuiver anacreontische, schertsende, kleine gedichtjes over liefde en wijn, en de meer ernstige minnedichten. De echte anacreontische gedichten hoorden volgens de theorie rijmloos te zijn, maar zijn het niet altijd. Bellamy's *Gezangen mijner Jeugd* zijn lang niet allen anacreontisch, maar bezingen allen anacreontische onderwerpen (n.l. de liefde tot Fillis; één — *Een Ontdekking* — gaat over de dichters en de wijn).

3) Zie Hoeksma, a. w., blz. 66 vlg.

4) T. a. p., blz. 68.

euvel mank, hoewel minder dan die van zijn geestverwanten. Het zijn echter juist deze vaderlandsche gezangen waarom men hem het meest vereerde; dit merkt men uit verschillende treurdichten na zijn dood, waarin hij als „bard" bezongen werd [1]).

Een anacreontisch dichter buiten de kring van Bellamy vinden we in Bilderdijk. Bij de hiervoor genoemde dichters, navolgers en vertalers, hebben we steeds een voorzichtige keuze gezien van de te vertalen verzen of de te bezingen situaties, een angstvallig blijven binnen de grenzen van het betamelijke. Bellamy zelf heeft, hoewel hij in zijn gedichten aan Fillis zoo nu en dan wel toont temperament te bezitten, tòch, evenals zijn vriend Kleyn, een te hooge opvatting van de liefde, dan dat hij zich ooit door zijn hartstocht zou laten meesleepen. Anders Bilderdijk, die met de bundels *Mijne Verlustiging* (1779) en *Bloemtjens* (1785) zich een anacreontisch dichter van beteekenis toont. We hebben hier een zelfstandig beoefenen van hetzelfde genre buiten invloed van Duitschland.

Wèl Duitsche invloed, maar misschien nog meer „Anregung" van Bellamy, vinden we in de *Minderjaarige Zangster,* waarmee Kinker in 1785 optreedt. Voor een deel zijn deze verzen, evenals enkele van Bilderdijk, rijmloos. Noch bij Bilderdijk, noch bij Kinker hebben we de terughouding die spreekt uit het werk van de aanbidder van Fillis. Bilderdijk's minnepoëzie overtreft die van de „genialische vrienden" verre door de hartstocht, die er gloed en kleur en muzikaliteit aan geeft. Ook Kinker ontbreekt het niet geheel aan talent, maar de dartelheid van zijn muze verschilde wel heel veel van de hooggestemde liefde van Bellamy voor Fillis. Met sommige van zijn verzen sluit hij zich echter bij Bellamy en zijn vrienden aan.

Invloed van Bellamy vinden we verder bij Hoffham. In 1784 geeft hij uit de *Proeve van Slaapdichten,* een bundeltje anacreontische, rijmlooze verzen, waarin echter de slaap in plaats van de liefde wordt bezongen. Met zijn verhandeling over het rijm in *De Kosmopoliet* [2]), waarvan hij 1776—1777 een der voornaamste medewerkers was, is hij Swildens en Bellamy zelfs voor. Met de *Proeve eener Theorie der Nederduitsche Poëzy* (1788) geeft hij, in de vorm van een deftige poëtiek, een satire op de rijmelaars dier dagen. Ook in zijn *Nagelaten Gedichten* komen eenige rijmlooze verzen voor.

1) B. v. van Kleyn en Aagje Deken (Kalff, a. w., blz. 238).
2) I, no. 48.

Andere navolgers van Bellamy, die dan ook soms rijmloos schrijven, zijn o.a. J. W. van Sonsbeeck, P. J. Heron, Gerrit van Lennep e.a.; ze zijn als dichters van hoegenaamd geen belang. Iets beter is een in 1789 anonym verschenen anacreontisch bundeltje *Kleinigheden van Dichtkunst*[1]).

El. M. Post toont ook in haar *Gezangen der Liefde* (1794) invloed van Bellamy. Zij zijn deels rijmend, deels rijmloos. Betje Wolff dicht soms rijmloos, b.v. in *De Natuur is mijne Zanggodin* (1784); in de *Willem Leevend* sturen de beide vriendinnen Chrisje Helder en Coosje Veldenaar elkaar rijmlooze gedichten. Ook in de romans van Post komt dit voor.

De inwerking van Klopstock en de Duitsche oden in het algemeen doet zich vooral sterk voelen in de geestelijke poëzie. Zoo bij Van Alphen en Van de Kasteele, waar ze in de *Proeve van Stichtelijke Mengelpoëzy* (Ie bundel 1771, IIe 1772) klassieke versmaten aanwenden. Ook de stichtelijke natuurpoëzie in deze bundels zal wel niet buiten invloed van Klopstock zijn ontstaan. Het is echter vooral na de dood van zijn eerste vrouw in 1775, dat Van Alphen zich met Duitschland gaat bezighouden, zoodat in deze tijd zijn ontwikkeling valt tot de zoo Duitsch-georiënteerde dichter, aestheticus en paedagoog die we van later kennen. De opvatting van de liefde, die „door godsdienst veredeld en gezuiverd wordt", zooals we die o.a. aantreffen in de *Mengelingen in Proza en Poëzie* van 1783[2]), herinnert ons steeds weer aan Klopstock.

Van Alphen's medewerker aan de *Stichtelijke Mengelpoëzy*, Van de Kasteele, geeft in 1790 alléén de *Gezangen* uit. Hierin staat hij hoofdzakelijk onder invloed van Klopstock, wat zich vooral openbaart in de versmaat en het rijmlooze. In zijn vertaling van Klopstock's oden[3]) behoudt hij dan ook de oorspronkelijke maat.

Op de invloed van Klopstock op Feith heb ik reeds gewezen. We vinden ze o.a. in de opvatting van de liefde-deugd-onsterfelijkheid, die we ook bij Van Alphen aantreffen en in de kring van Bellamy. In zijn ode *Aan God*, van 1780, probeert Feith voor 't eerst de verhevenheid van Klopstock's oden te evenaren. Hij is echter,

1) Zie Kalff, a. w., 252 en Hoeksma, a. w., 83 vlg.

2) Hij was in 1781 hertrouwd met Cath. Geertruid van Valkenburg.

3) Haarlem, A. Loosjes Pzn., 1798. Er komen bovendien twee oden van Wieland in voor: *De Geboorte* en *De Opstanding des Verlossers*.

zooals we gezien hebben, vóór 't rijm, en voelt ook niet veel voor de klassieke versmaten [1]).

Een ander dichter die onder invloed van de Duitsche rijmlooze odenpoëzie staat, is Clarisse in zijn bundel *Gedichten* (1792), waarin o.a. godsdienstige en vaderlandsche oden, terwijl Asschenbergh oden van Klopstock vertaalt met behoud der metrische en rijmlooze verzen.

Ook Staring, die zich tot een der weinige oorspronkelijke dichters van de tijd omstreeks 1800 zal ontwikkelen, staat in zijn eerste periode sterk onder invloed van Duitschland. De groote vereering die hij aanvankelijk voor Feith heeft, versterkt hem in zijn jeugdige sentimentaliteit. Invloed van Klopstock vinden we o.a. in zijn *Toekomstige Gelievde* uit de *Eerste Proeven in Poëzie* (1786). Feith maakt hem ook op andere Duitsche dichters opmerkzaam [2]). Er komt echter in het eerste bundeltje maar één rijmloos vers voor [3]). In de *Dichtoeffening* van 1791 is hij reeds veel meer zichzelf. Van de invloed der Duitsche poëzie getuigt zijn ode *Aan den Geest der Liefde* [4]); aan dit genre waagt hij zich later niet meer. De sentimentaliteit heeft hij hier reeds afgezworen.

Een navolging (in het begin vrij getrouw, later vrijer) van Klopstock's ode *Das neue Jahrhundert* vinden we in Bilderdijk's *De Alleenheersching: aan het volk van Denemarken* (1793) [5]). Overigens spreekt hij minachtend over „Klopstock's mismaakte hexameters en aangenomen Oosterschen bastaardstijl".

Een toepassing van de klassieke versmaten vinden we nog bij de vereerder van Bellamy, Antony van der Woordt, die Van Santen ertoe bracht, proeven met zijn theorie over de versmaten te doen, die hij later in de *Ruwe Proef* zou uitgeven [6]). Van der Woordt dicht

1) Zie b.v. het IIe deel van de *Bijdragen* van Feith en Kantelaar. Over de navolgers der klassieke oden die zich aansluiten bij Klopstock, is hij in zijn latere tijd, als hij onder invloed van Herder zooveel voor 't „volkstümliche" voelt, niets te spreken. Zie b.v. noot 1 van de Ve brief uit het VIe deel der *Brieven*, waar hij Ramler's oden als voorbeeld stelt van onbegrijpelijkheid, hoewel ze „voortreffelijk in hun soort" zijn.

2) O.a. Bürger, Claudius, Cronegk, Wieland.

3) *Meester Hein, de Kerkhofkoning, enz.*

4) Geplaatst onder de *Zangen*.

5) *Dw.* VIII, 417.

6) Kalff, a. w., blz. 247. We hebben van Van der Woordt alleen een klein bundeltje gedichten, uitgeg. in 1795.

ook consequent rijmloos. De vriendschapscultus is sterk merkbaar in zijn gedichten.

In dit verband noem ik nog Bellamy's *Aan Sebald Fulco Rau,* waaruit die vriendschapscultus ook spreekt; de gedachte van de overwinning van de dood en een weerzien in de eeuwigheid komt naar voren. Het herinnert sterk aan Klopstock's *Ode an Fanny.* In zijn *Ode aan God na een Onweder* volgt hij Mendelssohn na[1]).

De geestelijke poëzie staat, behalve onder invloed van Klopstock, vooral onder die van Gellert, en ook van Lavater. Duitsche invloed is op dit gebied vrij groot geweest en heeft ook diep ingewerkt. Dit is natuurlijk niet toevallig: immers juist het doordringend rationalisme en de „deïsterij" doen het geloovig gemoed temidden der wankelende godsdienstige overtuiging en van de wegvallende dogmatische zekerheid, grijpen naar de steun van het eenvoudige godsdienstige lied.

Dat de Duitsche geestelijke liederen hier vertaald werden, spreekt wel vanzelf, als we bedenken hoe groot de belangstelling voor de verschillende godsdienstige stroomingen in Duitschland was, en eigenlijk steeds geweest is. We vinden er dan ook verscheidene. Zoo in 1770 een *Uitgelezen verzameling van stigtelijke Liederen* van J. J. Spalding. In 1774 een vertaling van Gellert's *Geestelijke Gezangen en Liederen,* door J. E. Grave. In hetzelfde jaar van Lavater een *Proeve van vertaling van zijn stichtelijke gezangen*[2]). Van het *Uitgelezenste uit Lavaters Werken,* dat Bern. Bosch in 1791 uitgeeft, bestaat het eerste deel geheel uit geestelijke liederen, het tweede gedeeltelijk[3]). Van Cramer verschijnen gezangen in 1778[4]) en Anna van der Horst (getrouwd met Roelfzema) geeft een vrije navolging van Hoogduitsche gezangen in 1779. Ah. van den Berg geeft tusschen 1777 en 1805 vier bundels *Proeven van geestelijke Oden en*

---

1) *Ode Zum Lobe Gottes nach einem Donnerwetter.* Andere vertalingen of navolgingen van deze ode zijn van M. Nieuwenhuizen in het *Magazijn* van Brender à Brandis I, 232 en van J. Kantelaar in het Ve deel van de *Taal-* en *Dichtl. Oefeningen* van *Kunst w. d. arb. verkregen* (p. 169; 1787).

2) *Nadenking over mijzelven. Benevens een proeve van Lavaters stichtelijke Gezangen,* 1774; 2e dr. 1802.

3) 2e dr. 1803.

4) J. A. Cramer: *Heilige Bespiegelingen, gebeden en geestelijke gezangen, over God, deszelfs eigenschappen en werken,* 2 dlen.

Liederen uit, waarin vertalingen naar Gellert, Klopstock, Lavater, Cramer, Cronegk, Neander[1]), en J. Lublink de Jonge in 1797 *Veertig Gezangen*, bijna alle uit het Hoogduitsch, van Claudius, Gellert, Klopstock, Sturm, Spalding; andere zijn naar de teksten der Duitsche kerkgezangen[2]). Bundels vertaalde kerkgezangen zijn er verscheidene.[3])

Invloed van Gellert is, naast die van Klopstock, zeer sterk in de bundels *Proeve van Stichtelijke Mengelpoëzie* van Van Alphen en Van de Kasteele; eenige van zijn liederen zijn er ook in vertaald, terwijl de dichters zich in hun beschouwingen over de geestelijke poëzie bij Gellert aansluiten. Diens invloed zal op Van Alphen steeds sterk blijven. Evenals Gellert verwacht hij b.v. veel van de verbinding van de poëzie met de muziek. Bij de vertaling van de XII liederen van Gellert[4]) bewaart hij dan ook de voetmaat van 't oorspronkelijke, zoodat de muziek van Bach ook voor de vertaling kan gebruikt worden[5]). Ook schrijft hij in aansluiting bij Händel, Ramler en La Motte eenige cantaten[6]). In de *Gezangen* van Van de Kasteele zijn ook eenige liederen (vooral de rijmende) die regelrecht aan Gellert herinneren, maar het meeste wijst op Klopstock.

Op Feith is Gellert's invloed heel sterk geweest. Bij zijn *Proeven van eenige Gezangen* (1804) is Gellert hem een voorbeeld; in de uitvoerige inleiding wijst hij vooral op diens populariteit in Duitschland. Hij komt dan ook in godsdienstige overtuiging het meest

---

1) Zijn gedachten over de theoretische eischen van het geestelijk lied geeft Van den Berg in 1802 in het licht onder de titel: *Gedachten over geestelijke oden en liederen, inzonderheid tot het gebruik bij den openbaren godsdienst*, waarin hij zich aansluit bij Munter, Ewald, Klopstock, Gellert.

2) In 1813 verschijnt een vermeerderde uitgave: *Vijftig Gezangen door J. Lublink*.

3) Zie de Leidsche Catal. v. Ned. Letterk. I, 264 vlg. Bekende namen op 't gebied van het geestelijk lied zijn bij ons Voet en Schutte. Ook de liederen van Lodensteyn werden nog gezongen.

4) *Dichtw.* I, p. 321 vlg.

5) Van na 1800 zijn nog o.a. een *Proeve van Christelijke Liederen* (1801) en *Proeve van Liederen en Gezangen voor den openbaaren Godsdienst* (1801—1802). Voor invloed van Gellert zie Noordhoek, a. w., p. 93 vlg.

6) Voor de theorie van de cantate verwijst hij naar Du Bos, Remond de St. Mard, Rousseau, Sulzer en Marmontel, maar sluit zich als gewoonlijk bij Sulzer aan.

met hem overeen, hoeveel hij ook in zijn eerste onstuimige periode voor Klopstock voelde [1]).

Ook Feith schrijft eenige cantaten: *Het Onweder* en *De Menschlievendheid*. Zijn medewerker aan de *Bijdragen*, Jac. Kantelaar, vertaalt een cantate van Ramler: *De Herders bij de Kribbe van Bethlehem* [2]).

Met Klopstock's *Messias* werd voor 't eerst in ons land in een gedicht van groote stijl de hexameter en niet de alexandrijn gebruikt [3]). Het gedicht maakte echter niet veel opgang. Wel werd het origineel hier veel verkocht [4]), maar het werd alleen gewaardeerd in litteraire kringen en daar nog niet eens altijd. De vertaling werd weinig gelezen [5]). W. de Clercq [6]) schrijft dit toe aan het feit, dat de Hollandsche litteratuur van de 18e eeuw geen persoonsverbeeldingen van de godheid in de dichtkunst toeliet en nog minder gesteld was op het optreden van engelen en duivelen in het drama. Deze uitspraak vinden we voor een deel bewaarheid in het oordeel van Corn. van Engelen over Klopstock in 1779 [7]). Wel keurt hij 't gebruik van die „machines" (n.l. goede en kwade engelen, geesten, gepersonifieerde deugden en ondeugden, enz.) niet volstrekt af, maar hij wenscht tòch „dat de dichter een bescheiden gebruik van zijne vrijheid maake", en vervolgt: „Tasso, Milton, Klopstock zijn bijster vol van boven-natuurlijke wezens; zij vergen inderdaad ons verstand en zelfs onze verbeelding wat veel"; en: .... „ondertusschen heeft Klopstock mij met veel vermaak derwijze vermoeid, dat ik het werk om die reden meer dan eens heb moeten

1) Ten Bruggencate, a. w., p. 218 vlg.

2) *Taal- en Dichtl. Oefeningen* van *Kunst w. d. arb. verkr.* VI, p. 158 vlg.

3) De verschillende vertalingen in de Bijlage, letter I.

4) Kalff noemt hiervoor als bewijs de brieven van Klopstock aan L. van Santen (in K. Th. Gaedertz' *Briefwechsel von Jakob Grimm und Hoffmann von Fallersleben mit Hendrik van Wijn*, Bremen 1888, p. 45 vlg.). Klopstock wilde van Van Santen gebruik maken voor het „sammeln von *Subscribenten*", waar de laatste niet veel zin in had (Kalff VI, 160, 161).

5) Zie de voorrede voor het IIe dl. van de vertaling van Nieuwenhuizen, gedeeltelijk afgedrukt in de Bijlage, letter J.

6) *Invloed*, p. 302.

7) In zijn antwoord op de prijsvraag van de *Maatsch. v. Ned. Letterk.*: „Welke zijn de algemeene oogmerken, die een dichter moet bedoelen, enz." (in dl. IV der *Werken van de Maatsch.*, p. 63 vlg.).

nederleggen, en blijde was die twee boekdeelen door te zijn" [1]). Dit vermoeiende ligt echter niet zoozeer aan 't gebruik van die „machines", als wel aan 't ontbreken van alle plastiek, wat voortkomt uit Klopstock's vrees om het allerheiligste te vermenschlijken. Dit is dan ook de voornaamste oorzaak van het geringe succes van het gedicht, hoewel het ontbreken van het rijm, en vooral het ongewone van de maat, er het zijne ook wel toe zal hebben bijgedragen.

Hieraan schrijft Feith het n.l. toe, dat de *Messias* zoo weinig opgang maakte [2]). Hijzelf is een groot bewonderaar van het gedicht en loopt zelfs eenige tijd met het plan rond, het te vertalen [3]). Ook haalt hij in zijn *Brieven* herhaaldelijk stukken er uit aan. Hoezeer hij zelf voor het rijm is en de alexandrijn boven de hexameter stelt in het epos, toch vindt hij 't een beleediging van het gezond verstand, „dat men in de grootste gedachten, de verhevenste gewaarwordingen, de schoonste beeldtenissen geen' smaak kan vinden, zoodra ze eene zekere kitteling voor het gehoor missen".

Over 't geheel genomen krijgen we de indruk, dat men met de *Messias* eigenlijk geen raad wist. Tot navolging is het dan ook niet gekomen. Alleen Van de Kasteele heeft zijn krachten beproefd aan een Bijbelsch heldendicht *Henoch*, maar het niet verder dan drie- à vierhonderd hexameters gebracht.

Van de overige Bijbelsche epiek noem ik nog Bellamy's *Kaïn*, waarop eenige invloed is uitgeoefend door Klopstock's *Der Tod Adam's*, een Bijbelsch treurspel. Lavater's *Joseph von Arimathea* (in 7 zangen; een breed uitgesponnen idylle, zonder handeling maar met veel stichting) verscheen in 't Nederlandsch in 1794.

De Engelsche nachtgedachten en grafgedichten vonden in ons land veel weerklank. Het is dus geen wonder dat de Duitsche melancholieke poëzie die onder invloed van Young c.s. ontstond, ook in ons land bekend was. Zoo staat b.v. Feith's *Het Graf* onder invloed van Cronegk's *Einsamkeiten* en Creuz' *Gräber*, terwijl ook Zachariä's *Vergnügungen der Melancholey* graag door hem gelezen werd:

1) T. a. p., blz. 167.
2) Feith: *Brieven* II_6, noot 6.
3) Brief van Bilderdijk aan hem van 1780.

soortgelijke stemmingen zijn bij hem schering en inslag [1]).

Ook Staring staat in zijn beginperiode sterk onder invloed van Cronegk.

Met Cronegk's *Einsamkeiten* houdt zich verder B. Fremery bezig. Achter het IIIe stuk van zijn *Mijne offerhanden aan Apollo en Hymen* volgde een proza-navolging van het gedicht in twee zangen [2]).

De dichters van de Hainbund zijn in ons land vooral bekend geworden door de kring van Bellamy. Van der Palm vertelt er ons van [3]). Zijn kennismaking met Bellamy valt in November 1784. Ze spraken o.a. over de Duitsche poëzie, „die mij (Van der Palm) destijds, Kleist, Haller en Klopstock uitgezonderd, minder bekend was; en ik moest zwijgen bij de lofspraken, aan Gleim, Bürger en Hölty toegezwaaid. De laatste is daarna mijn lievelingsdichter geworden; ook ken ik er geen, wiens manier met die van Bellamy meer verwantschap had". Deze verwantschap tusschen de twee jonggestorven dichters wordt ook naar voren gebracht door de Amsterdamsche hoogleeraar J. P. van Cappelle in zijn *Bellamy en Hölty* [4]).

Bürger, Hölty en de graven Stolberg zijn, naast Gleim, ook zeer geliefd bij Feith, die herhaaldelijk gedichten van hen aanhaalt (al dan niet vertaald) in de *Brieven over Verscheidene Onderwerpen.* Hölty levert het grootste deel der voorbeelden aan Feith's medewerker aan de *Bijdragen,* Jac. Kantelaar, in zijn opstel *Over het invoeren van Engelen en Duivelen* in dichtstukken [5]).

1) Men vergelijke b.v. het door hem in *Brieven* III_3, p. 119 aangehaalde fragment met Eduards stemming na Julia's dood.

Een parodie op de grafgedichten, van J. G. Jacobi, wordt vertaald in het *Taal-, Dicht en Letterk. Kab.* van 1783: *J. G. Jacobi aan den Heere Klos over het Klaagdicht.*

2) Dordr. bij A. Blussé en Zn. Zie de aankondiging daarvan in *Berichtblad* no. 10 van de *Alg. Konst- en Letterb.*, 1791, I.

3) Derde *Bijlage* bij de *Gedenkzuil op het graf van Jac. Bellamy.*

4) *Verhandelingen der IIe klasse van het Kon.Ned.Instituut van Wetensch., Letterk. en Schoone Kunsten,* dl. II, p. 175 vlg. (1821).

5) *Bijdragen,* dl. I. Dit opstel behandelt dezelfde kwestie die in Duitschland zooveel belangstelling vond: het vervangen van de klassieke mythologie door een bij het volk gangbare. Ze wordt ook aangeroerd door Staring in de omwerking van zijn eerste *Brief aan een vriend in het Munstersche.*

Hölty komt verder voor in de *Verzameling van eenige schoone stukken der beste uitlandsche dichters, vertaald in proza en poëzie,* waarvan 't 1e deel in 1788 bij Emenes en de Vries verscheen. Hierin n.l. de bewerking van Wie-

Door Feith wordt Staring op de Hainbund opmerkzaam gemaakt. Bij de beschrijving van het uiterlijk van zijn *Wilhelmine* [1]) volgt hij b.v. Bürger's *Das Mädel das ich meine*, en zijn gedicht *Aan de Eenvoudigheid* (1793) is geïnspireerd door *An die Natur* van Leopold zu Stolberg [2]).

Bilderdijk moet niets van de Duitsche poëzie hebben. We vinden in de Brunswijker periode alleen eenige weinige vertalingen of navolgingen naar Bürger, Hölty, Hagedorn, Münter, en een romance naar Gottorp; daarvan zijn die naar Münter van na 1800 (1804—'06), evenals die naar Hölty (1804) [3]).

Zijn uitingen over de Duitsche poëzie zijn echter talrijk. Zoo vindt hij b.v. Geszner met zijn „lafheden" volstrekt *geen beter dichter* (n.b.!) dan Schiller [4]) en Schiller's werk noemt hij later „geijl" [5]). Zijn „Gesamturteil" spreekt hij uit op blz. 473 van de aanteekeningen op *Het Buitenleven*: „Van de Hoogduitsche (poëzie), zegt hij, behoort thands onder degenen die smaak en verstand hebben, geen gewag meer te zijn". Hij spreekt van „wansmaak, valsch ver-

---

land's „Verserzählung" *Zemin und Gulhindy*, van Klopstock *De Nieuwe Eeuw*, en van Hölty een *Hymne aan de Mei* en *De bevrijde slaaf* (Zie *Vad. Letteroef.* 1789).

Duitsche gedichten, oude naast nieuwe, vindt men verder in het Mengelwerk van de verschillende tijdschriften en almanakken.

1) *Mijne eerste Proeven in Poëzy*, p. 43.

2) Voor de zeer sterke Duitsche invloed bij Staring (vooral van Cronegk die hij zijn „halzvriend" noemt, van Klopstock, Bürger, Geszner) zie men Jolmers: *Staring als verhalend dichter*, 1918, vooral de Inleiding. De invloed van Wieland's ironisch-komische leerdichten, die later vooral zal uitkomen in Staring's dichterlijke vertellingen (Zie Tj. Sterringa: *Staring als navolger van Wieland* in de *Nieuwe Taalgids*, XIX) vindt men reeds in de in 1787 te Göttingen ontstane *Brieven aan eenen Vriend in het Munstersche*. Ze zijn in dezelfde vorm als de „Poetische Briefe", die in de 18e eeuw in Duitschland naar Fransche voorbeelden verschenen, nl. in proza, afgewisseld door verzen (o.a. van Gleim, Uz, Jacobi). Wieland's *Grazien* zijn in deze vorm. Staring's *Brieven* herinneren echter niet aan de *Grazien*, wel aan *Oberon* (Zie Jolmers, a. w., blz. 17, noot 1).

3) Zie: *Aanwijzing der Oude en Nieuwere Dichters door Bilderdijk en Vrouwe K. W. Bilderdijk overgebragt of nagevolgd*, door Mr. J. Pan in de *Dichtw.* XV, p. 352 vlg. (Da Costa's uitgave).

4) *Dw.* VI, 463; aant. op *Het Buitenleven*, 1802. Cursiveering van mij.

5) Dit slaat echter hoofdzakelijk op zijn tooneelwerk (*Het Tooneel*, 1808; *Dw.* VII, 20).

nuft en zucht voor schijnschoonen onzin" .... „Hetgeen men, vervolgt hij, eenige jaren geleden, voor haren Morgenstond hield, was niets dan eene voorbijgaande schemering van Noorderlicht, waaruit nooit een waarachtig Daglicht kon aanbreken, en waarvan zelfs de glansrijkste flikkering de zuiverheid aller kleuren in de voorwerpen bezoedelde". Het was de afkeer van het gehate Brunswijk, die zich bij Bilderdijk vanzelf richtte tegen alles wat Duitsch was. Behalve in zijn romancen, bemoeit hij er zich dan ook verder alleen maar mee, als het hem toevallig in handen valt [1]).

De romance wordt in de litteratuur van West-Europa geboren uit de vernieuwde belangstelling voor de Middeleeuwen [2]). In Frankrijk bracht Lacurne de Sainte-Palaye een vierduizend gedichten van troubadours bijeen en beschreef 't leven van velen dier oude zangers. Deze levensbeschrijvingen werden uitgegeven door Millot: *Histoire littéraire des troubadours* (1774). Moncrif schrijft dan zijn romances, die hij evenwel niet ernstig bedoelde, maar waarmee hij de vaudeville parodieerde.

In Duitschland is Gleim de vader van dit genre. Hij ziet er evenmin een serieuse kunstsoort in, maar bedoelt de toon van de Bänkelsänger te treffen. Navolgers zijn o.a. Joh. Fr. Löwen en Schiebeler.

De groote omkeer komt pas in Duitschland als Percy's *Reliques* verschijnen. Het is dan Herder, die de voorvechter van de onvervalschte natuurpoëzie wordt, en daarnaast treedt Bürger op als de man van de daad. Zijn eerste romancen zijn nog wel in de trant van Gleim en Löwe, maar dit verandert na de kennismaking met de *Reliques*: *Der Raubgraf*, *Lenore*. We zijn hiermee in de begin-

1) De houding van Bilderdijk tegenover de Duitsche poëzie is bekend genoeg, maar ik meende dat in een overzicht van de invloed van Duitschland op onze litteratuur een aanstippen van zijn meeningen niet mocht ontbreken. Men moet echter bedenken dat hij, zelfs al had hij een groote bewondering voor Duitschland gehad, de invloed ervan toch op zijn manier zou hebben verwerkt, want Bilderdijk bleef toch altijd die hij was. En of er wel of niet invloed van Duitschland op Bilderdijk werkte, doet er hier weinig toe: in hem is dezelfde romantische „Groll" die we in het buitenland aantreffen. Het is bij hem niet oppervlakkig navolgen, maar een staan midden in een magnetisch veld: diep door hem heen gingen de krachten die werkten in 't gemoed van het West-Europa van omstreeks 1800. Helaas echter verloopt de uiting van zijn gevoelens meestal in rhetoriek en woordenpraal.

2) Zie: A. Zijderveld: *De romancepoëzie in Noord-Nederland van 1780—1830*, Amst. 1915.

periode van de „Sturm und Drang", waarin gedweept werd met Shakespeare, als schilder van geweldige, onbeteugelde hartstochten en van geestverschijningen.

Lang voordat men zich in Nederland meer algemeen met de romance ging bezighouden, toont Van Goens zijn belangstelling ervoor [1]). Hij vertelt omtrent de geschiedenis van de romance, wat hij in Meinhard's *Versuch über den Charakter und die Werken der besten Italienischen Dichter* gelezen had, en blijkt van de Duitschers de romancen van Gleim en Frau Unzer te kennen.

De eerste die we er dan weer over hooren spreken is Feith, in zijn brief over de romance in 1784 [2]). In die tijd had ze zich ontwikkeld tot het genre „dat de verloopene jaren van onschuld en eenvoudigheid terugroept". Feith verwijt dan ook aan de Philosophe, dat de door hem bewonderde romance te geestig en te gekunsteld is. Zijn argumenten ontleent hij aan de Duitsche schrijvers van tusschen omstreeks 1770 en 1780, en wel voornamelijk aan Herder en Goethe. Als Feith deze brief echter schrijft, staat hij nog geheel op Batteux' standpunt van de navolging der schoone natuur, d.w.z. lijnrecht tegenover Herder. Hij zoekt het nog in het nabootsen van de oude stukjes en het ontleenen van gedachten, taal, spreekwijzen, enz. aan de oude gedichten. Het is het standpunt van Moncrif.

Een eerste vereischte is volgens Feith (Herder), „dat de taal zinnelijk zij". Om dit te bereiken maakt hij in zijn eigen romance *Alrik en Aspasia* een overvloedig gebruik van klankschilderingen (pof, pof; hoef, hoef). Dit heeft hij van Bürger afgekeken. De romance *Colma* is naar het motief van *Sweet William's Ghost*, waarvan hij de vertaling vond bij Herder [3]). Ze is in „Noorschen smaak", d.w.z. in de sfeer van Ossian. *Agnes* is een vrij trouwe vertaling van een romance van Fr. Leopold zu Stollberg. 't Motief van *Karel en Lotje* heeft wel eenige overeenkomst met de vertelling *Themire*, die ontleend is aan Wieland.

Tegelijk met Feith houdt zich de Utrechtsche kring met de romance bezig. Bellamy en Rau spreken af, hun krachten eens „in dat vak" te beproeven. Rau leverde toen zijn *Ewald en Elize*, waarin motieven voorkomen, die herinneren aan *Elise von Mannsfeld* van Christ.

1) Philosophe sans fard in de *Nieuwe Bijdr.* 4e st. van het IIe dl., 1766.
2) *Brieven* I_2. 3) In de *Stimmen der Völker.*

zu Stolberg en aan *Die Büssende* van Leopold zu Stolberg. Bellamy was over zijn product niet tevreden en gaf toen zijn „vertelling" *Roosje* in de plaats, die hij evenwel, al speelt ze niet in de riddertijden, toch geneigd is romance te noemen. Hiermee doet hij de stap die in Duitschland Goethe en Bürger reeds gedaan hadden, die de naam „ballade" ook aan eenvoudige verhalen uit het dagelijksch leven gaven [1]).

Daarna wordt het genre algemeen in ons land.

In 1788 verschijnt *De Geest der Nederlandsche Dichters* [2]). Hierin komt o.a. een theoretische beschouwing over de romance voor, die grootendeels een letterlijke vertaling is van het voorbericht der *Romanzen der Deutschen* [3]). Er blijkt uit, dat men in ons land met betrekking tot deze kunstsoort voornamelijk Duitschland napraatte. Eerst later leerde men, en dan nog hoofdzakelijk door bemiddeling van Duitschland, de Engelsche ballade kennen.

Andere romancendichters zijn o.a. Staring, Bilderdijk en Vrouwe K. W. Bilderdijk. Staring's eerste romancen zijn geschreven in de tragi-komische toon van De Moncrif en Gleim [4]). De romance *Marie* (1786) is duidelijk geïnspireerd op Bürger's *Lenore*. Later treedt bij hem een ander element op de voorgrond: de liefde voor het nationaal verleden. Het kan wel zijn dat dit versterkt is door Duitsche invloed, tengevolge van zijn studie te Göttingen, maar het is toch ongetwijfeld geïnspireerd door de eigen Geldersche omgeving.

Bilderdijk heeft waarschijnlijk in 1795, tijdens zijn eerste verblijf in Engeland, de *Reliques* leeren kennen. Van 1795—1806 bewerkt hij dan ook verscheidene romancen naar Percy, slechts één naar Duitsch model: *De Vloek* [5]). Vóór 1795 zijn *Roosje* en *De Vrouwen van Wijnsberg* naar Bürger [6]). Hij staat echter in zijn opvatting van de romance mijlen ver van Bürger af. Zijn methode is die van Percy en De Moncrif, die het Middeleeuwsche lied, dat ze door

1) De namen romance en ballade werden in de 18e eeuw veelal door elkaar gebruikt.

2) Van M. Nieuwenhuizen en Bern. Bosch of van B. Bosch alleen.

3) Een romancenverzameling in twee deelen, van 1774 en 1778.

4) B.v. *Het treurig einde van de schoone en eerbare Jonkvrouwe Emma en den vroomen jongen Ridder Adolph.* Jolmers (a.w.) meent echter dat Staring ze ernstig bedoelde.

5) 1798, naar Gottorp's *Die durch den Teufel bestrafte Sibylle.*

6) *Roosje* naar *Des Pfarrers Tochter von Taubenhain.*

zijn springende verhaaltrant voor liederfragmenten aanzien, met de „gezuiverde smaak" in overeenstemming trachten te brengen. Dit is dus precies het tegenovergestelde van Herder's opvatting, wie het er om te doen was, zoo zuiver mogelijk de geest van het oorspronkelijke te bewaren. Bilderdijk legt vooral de nadruk op de „schildering der hartstochten"; hij raakt hiermee heel ver van de eenvoud van het volkslied af. Vrouwe Katharina Wilhelmina is geheel zijn leerlinge. Geen van beiden zijn ze dan ook toegankelijk voor het volkslied. Katharina Wilhelmina bewerkt naar het Duitsch *Graaf Lauzune*, naar Blumauer, en in '98 geeft ze een bewerking van Bürger's *Lenore*, zóó echter, dat ze er kunstpoëzie van maakt in plaats van Bürger's volkspoëzie.

Komische romancen hebben we behalve in Bilderdijk's *De Vloek*, in *Vrouw Snaversnel* van Betje Wolff, naar Bürger's bewerking van een Engelsche ballade, *The wanton wife of Bath* (*Frau Schnips*), hoewel ze zegt, dat ze 't uit het Engelsch heeft. De komische ridderhistories ontstaan hier ook in navolging van Duitschland, maar ze vallen, behalve Staring's eerste romancen, Rau's *Ewald en Elize*, en een romance *Dagobert en Machtilde*, die voorkomt in een *Verzameling van stukjes van vernuft en smaak in naarvolging van Bellamy* van 1791, allen na 1800 [1]).

In onze romancelitteratuur treft men dezelfde motieven aan als in de buitenlandsche: 1e de strijd tusschen neiging en plicht, als de ouders zich verzetten tegen een huwelijk van hun zoon met een meisje uit lager stand (soms komen er ook edele personen in voor die boven dit vooroordeel verheven zijn); 2e verleidingsgevallen, al dan niet gevolgd door kindermoord (vergelijk Feith's *Themire*); de wroeging kwelt dan de verleider als 't te laat is en er komen spookverschijningen bij te pas. Het zijn dus veelal motieven uit de sociale strijd. Deze motieven, die in de Duitsche „Sturm und Drang" hoofdzakelijk werden behandeld in drama en roman, vindt men bij ons vrijwel alleen in de romancen. Hieruit volgt vanzelf het groote

1) Andere romancen naar het Duitsch: 1e *Clorinda* (in de *Poëtische Mengelingen* van het Genootschap *Oefening kweekt Kunst*, Amst. 1790), een vert. n. Schiebeler's *Honesta*; 2e *De Vloek des Vadermoorders* (in de *Almanach van Vernuft en Kunst* van 1799), naar Schubart; 3e *Proeve van Getrouwheid*, komische romance naar Bürger d. P. G. Witsen Geysbeek (in de XIIIe schakeering van de *Kleine Dichterlijke Handschriften*, 1800).

verschil in de wijze van behandeling: in de romance valt de nadruk op de arme verlaten jonkvrouw; in de werken van de „Sturm und Drang" gaat het echter om het uitbeelden van het conflict tusschen de rechten van de volledige persoonlijkheid en de heerschende moraal op maatschappelijk en zedelijk gebied. Een gevolg hiervan is weer het verschil in de manier waarop men tegenover de Middeleeuwen kwam te staan. Zij, die de riddertijden bewonderden als een tijdperk van bruisend leven, waren bij ons gering in getal; Staring was de voornaamste. Hij zag de ridders zooals de „Stürmer und Dränger" die zagen (weer onder invloed van de studie te Göttingen), in tegenstelling met Feith, voor wie de Middeleeuwen niets anders waren dan een periode van onschuld en deugd. Toch vindt men ook bij Staring niet dat weemoedig verlangen naar een tijdperk van roem en grootheid zooals we dat in Duitschland aantreffen.

Bilderdijk voelt wel belangstelling voor de Middeleeuwen, zelfs romantische belangstelling, maar zijn romancen missen totaal de eenvoud van de volkspoëzie.

De piëteit van Herder en Bürger voor het volkslied treft men hier bij geen enkele dichter aan. Voor het uiterlijk sluit men zich echter gaarne bij Bürger aan: voor het metrum was *Des Pfarrers Tochter von Taubenhain* veelal het model, en zijn methode om overmatig gebruik te maken van klankschilderingen, alliteratie, assonance, herhalingen, referein, dialoog, maakte ook bij ons school.

Een eenvoudige nationale vertelling, waarin de landsbevolking werd geïdealiseerd in haar oudvaderlandsche vermaken, vindt men in Bellamy's *Roosje*, en later in Staring's *Vogelschieten*. Ze zijn verwant aan de „volkstümliche" idylle, zooals we die in Duitschland voor 't eerst aantreffen bij Maler Müller[1]).

VIERDE AFDEELING: HET TOONEEL[2])

In ons land had sinds de laatste helft der 17e eeuw, vooral door toedoen van *Nil volentibus arduum*, het Fransch-klassieke treurspel de 17e-eeuwsche tragedie met reien, in navolging van Vondel en Hooft, bijna geheel verdrongen. En het is bij ons op het tooneel

1) *Die Schaafschur*; *Das Nuszkernen*.

2) Voor de vertalingen zie men Bijlage, letter K.

gebleven tot het begin van de 19e eeuw toe. Maar het is niet de onvervalschte tragedie van Corneille en Racine. Men hield zich niet altijd aan de eenheden van tijd en plaats, en moord, zelfmoord en andere gruwelen werden op het tooneel toegelaten. Men kan merken dat de dichters de Fransch-klassieke regels verouderd begonnen te vinden, zonder dat ze echter nog een nieuwe vorm aan hun werk wisten te geven.

Maar het zijn niet alleen de dichters die verzet aanteekenen, het publiek is steeds op sensatie belust gebleven. Vandaar dat naast de pseudo-klassieke tragedie het Spaansche drama op het tooneel bleef [1]).

Ditzelfde verzet tegen de Fransch-klassieke school deed, mede onder invloed van de democratische tendens van de eeuw, in Frankrijk (voorafgegaan door het drama van Lillo en Moore in Engeland) het nieuwe genre van de comédie larmoyante ontstaan, waarvan Nivelle de la Chaussée de uitvinder was. Diderot volgde met zijn drama in proza, waarvan hij de theorie gaf in zijn *Entretiens sur le Fils naturel* en zijn *De la Poésie dramatique.* Veel invloed oefent hij uit op Lessing, die in de *Hamburgische Dramaturgie* zoowel de theorie als de drama's van Diderot prijst, en die zelf het burgerlijk treurspel beoefent, dat ook verder in Duitschland buitengewoon veel succes heeft. Behalve dat het, in tegenstelling met de klassieke tragedie, meestal in burgerkringen speelt, wordt er een zedeleer in verkondigd, geheel afwijkend van die men gewoon was op het tooneel te hooren [2]).

Na Diderot komt in Frankrijk Mercier, die zoowel in zijn tooneelstukken als in zijn theorie, radicaal breekt met het treur- en blijspel uit de klassieke periode der Fransche litteratuur. Hij oefent groote invloed uit op de Duitsche „Sturm und Drang".

Het nieuwe op tooneelgebied komt het eerst tot ons uit Frankrijk. Omstreeks 1760 werden er een paar stukken van Nivelle de la Chaussée vertaald [3]), in 1767 verscheen een vertaling van Mercier's

1) J. A. Worp: *Gesch. van het drama en het tooneel.*

2) Gaiffe (*Le Drame en France au XVIIIe siècle,* 1910) geeft de volgende definitie: „Un spectacle destiné à un auditoire bourgeois ou populaire et lui présentant un tableau attendrissant et moral de son propre milieu".

3) N.l. *Mélanide* in 1759 en *Le Préjugé à la Mode* in 1761, beide door I. Bilderdijk (de vader van Willem).

Jenneval ou le Barnwell françois onder de titel *Adelaert of de zegepraalende Deugd*, en in 1768 en 1769 van Fenouillot de Falbaires *Honnête Criminel*. De bewerking van 1769, onder de titel *De deugdzame Galeiroeyer*, beleefde vele opvoeringen. Dan volgen in 1773 en 1774 *Le père de famille* (twee vertalingen; die van H. van Elvervelt werd in 1775 en 1778 herdrukt en had groot succes) en *Le Fils Naturel*, door Betje Wolff.

Ondertusschen had W. van der Winden al in 1760 een „zedenspel" geschreven, dat in de verte op een burgerlijk treurspel lijkt [1]). Wel is het in verzen, maar de toon komt geheel overeen met die der latere tooneelspelen.

Misschien dat het succes van de Fransche drama's een enkele vertaler ertoe gebracht heeft, vertegenwoordigers van het genre in Duitschland te zoeken. In elk geval is vrijwel het eerste stuk dat bij ons uit het Duitsch vertaald werd, *het Bankerot* van Dusch, een burgerlijk treurspel.

Kort daarop wordt men door middel van het Fransch op Lessing opmerkzaam gemaakt. In de reeds genoemde derde druk van het *Progrès des Allemands dans lesSciences, les Belles Lettres et les Arts, enz.* van de Baron von Bielefeld, dat 1767 in Leiden verscheen, komt o.a. een uitvoerig verslag voor van *Miss Sara Sampson*. Uit de briefwisseling van Van Goens merken we, dat hij Lessing waardeert. Hij maakt Frans van Lelyveld op hem attent. Deze spreekt zijn oordeel over *Minna von Barnhelm* uit in een brief van 1768 [2]). Hij vindt het „een gaer sober stukje"; Gellert is veel mooier. Trouwens, Van Goens zelf loopt ook hoog met Gellert.

De voorliefde die men voor deze laatste reeds vóór 1770 toonde, maakt waarschijnlijk ook dat men al in 1769, d.i. dus een jaar of zes vóór dat het vertalen uit het Duitsch geregelder gaat gebeuren, vier van zijn blijspelen hier uitgaf. Ze behooren tot het genre van de „comédie larmoyante"; in de *Verliefde Zusters* heeft zelfs het roerende het komische element bijna geheel verdrongen. Negen jaar later verscheen bij dezelfde uitgevers, G. Warnars en P. den Hengst te Amsterdam, een verbeterde uitgave, die behalve de vier in de *Vier Blijspelen* van 1769, nog drie andere bevatte [3]), waarvan er

1) *De Vriendschap.*
2) Brief aan van Goens van 25 Jan. 1768.
3) *Blijspelen van den Heere C. F. Gellert.*

twee (*De Godspraak* en *Silvia*) reeds een jaar vroeger waren uitgegeven door E. J. B. Schonck, in alexandrijnen [1]). Toch schijnen Gellert's blijspelen niet erg enthousiast ontvangen te zijn. Opgevoerd zijn ze waarschijnlijk niet. Hoewel het moraliseerende element dat er in heerscht geheel in overeenstemming met de tijdgeest was, noemt Noordhoek [2]) het succes dat ze hier hadden hoogstens een „Achtungserfolg". Het oordeel van Betje Wolff [3]) is, „dat men ze niet dan al geeuwend uit kan leezen".

Aan het eind van de eeuw worden er nog een paar stukken aan Gellert's „Erzählungen " ontleend: in 1791 *Alcest of de beloonde vaderliefde* door A. Brusse; in 1792 *De deugdzame zoon en de edelmoedige vrienden* door H. Asschenbergh, beide in verzen; ook het herdersspelletje *Dametas en Phillis* door J. Olland, in 1791 [4]).

Eerst tegen 1776 kunnen we van een geregeld vertalen van tooneelstukken uit het Duitsch gaan spreken. Van groot belang voor het bekend worden van het Duitsche tooneel in ons land is, dat van begin 1773 tot zèker Augustus 1776 het Hoogduitsche tooneelgezelschap van K. Fr. Abt hier voorstellingen gaf, n.l. in Corver's schouwburg in de Assendelftstraat in den Haag, in Amsterdam, Buiksloot, Watergraafsmeer, en in de Diemermeer; dan vanaf Juni 1776 in 's Hertogenbosch, waar de prins van Oranje en de hertog van Brunswijk zich ophielden. Ook speelden ze in 1773 en 1775 ongeveer een maand lang in Utrecht en traden daar van 8 Juli tot 3 Augustus 1776 weer op, maar onder directie van F. J. van der Velden. De door 't gezelschap Abt gespeelde stukken vinden we in 1774 gerecenseerd in de *Ryswyksche vrouwendaagsche Courand.* O.a. werden van Lessing opgevoerd *Die Juden* en *Minna von Barnhelm.* Hij is dan ook een van de eerste Duitsche tooneelschrijvers die hier vertaald werd: in 1774 verscheen *De Joden,* waarop in 1775 *De Vrouwenhater* volgt.

Ook later treden hier herhaaldelijk Duitsche gezelschappen op. In 1784 werd *Het Joodsch Hoogduitsch Tooneelgezelschap* opgericht door J. H. Dessauer, dat voornamelijk opera's opvoerde; ze traden ook in Rotterdam en Utrecht op; dit gezelschap bleef tot in de

1) In: *C. F. Gellert's Tooneelpoezy,* 1777. Gorinchem, Teunis Horneer.
2) Noordhoek, a. w., blz. 40 vlg.
3) Voorrede *Willem Leevend,* 1785.
4) Noordhoek, a. w.

19e eeuw bestaan. In 1788 en '89 speelde een *Gesellschaft hochdeutscher Schauspieler* onder directie van Ludwig Nuth eenige tijd in Rotterdam, blijkbaar ook in Amsterdam. Vanaf 1790 speelt hetzelfde gezelschap, nu onder directie van J. A. Dietrich, in Amsterdam, uitgenoodigd door de *Hoogduitsche Tooneelsociëteit*, een gezelschap aanzienlijke Amsterdammers, waaronder eenige Duitschers. De voorstellingen vielen zoo in de smaak, dat een nieuw gebouw voor hen werd gezet in de Amstelstraat. In 1791 werd deze Hoogduitsche schouwburg geopend met Kotzebue's *Das Kind der Liebe*. In 1792 vertrok Dietrich wegens een geschil met de commissarissen der *Sociëteit* en er kwam eerst in 1798 weer een vast Hoogduitsch gezelschap, met afwisselende directies [1]).

Ook na 1776 blijft het aantal vertalingen uit het Fransch groot. Van 1776 tot 1789 worden er nog ruim anderhalf maal zooveel Fransche als Duitsche stukken vertaald; eerst vanaf 1789 beginnen de Duitsche het belangrijk te winnen.

Volgens W. de Clercq bleef de Fransch-klassieke geest op het tooneel overheerschend. De kritiek is inderdaad overwegend tegen nieuwe drama's. En ook zijn vele van de hier uit het Duitsch vertaalde tooneelschrijvers, vooral in hun eerste stukken, nog getrouw gebleven aan de Fransch-klassieke geest (b.v. Cronegk, Weisze, Gotter). Toch hebben ongetwijfeld onder de vele vertalingen, ook uit het Fransch, die stukken het meeste succes, die tot het nieuwe genre behooren, 't zij tot de comédie larmoyante, 't zij tot 't burgerlijk treurspel. Een scherpe scheiding is hier trouwens niet te maken, sentimenteel zijn ze vrijwel allen en vooral sterk moraliseerend. We moeten die mededeeling van De Clercq dan ook, dunkt mij, met een zekere reserve opnemen. We hoeven slechts even de verschillende lijsten van vertalingen, de schouwburgaankondigingen en -besprekingen in te zien, om te constateeren dat het p u b l i e k veel meer voor het nieuwe drama dan voor 't klassieke treurspel heeft gevoeld. Zoo beslaan b.v. in Worp's Bijlage [2]) de vertalingen naar Mercier een heele bladzijde. Klachten over de wansmaak van 't publiek, dat de acteurs bij 't opvoeren van een klassiek stuk voor leege banken liet spelen, maar naar de

1) Worp-Sterck: *Geschiedenis van de Amst. Schouwburg*; Balk: *Lessing auf der Niederl. Bühne*.

2) *Drama en Tooneel*, dl. II.

schouwburg stroomde als er een nieuwerwetsch wanproduct werd opgevoerd, waarmee op hun gemoed werd gewerkt, zijn legio. Behalve de heviger gemoedsbeweging trok ook het sterk moraliseerende aan. Dit blijkt vooral als we zien welke Duitsche stukken het meeste succes hadden. Zoo b.v. Brandes' *Graaf van Olsbach* (of *de beloonde deugd*), *De Dankbaare Zoon* van J. J. Engel en *De Graaf van Walltron* van Möller. *Klementine of het Testament* van T. Ph. Gebler, waarin de belaagde onschuld zegeviert, de twee belagers hun euveldaden met hun leven betalen, wordt in 1778 vertaald, terwijl J. Houtman Thz. het in 1781 in verzen bewerkt, waarop het in dat zelfde jaar nog wordt opgevoerd. Na 1790 gaan dan Kotzebue's moraliseerende en sentimenteele stukken bijna al het succes oogsten. Het blijkt uit alle aanwijzingen uit de tijd zelf, en niet het minst uit de klachten van de tegenstanders, dat men beweging (die dikwijls alleen maar lawaai was), sterke ontroering, en er dik opliggende moraal (die meestal vrij dwaas was) prefereerde boven „de klassieke meesterstukken" [1]).

Tot het nieuwe behoorde ook dat men het proza op het tooneel mocht gebruiken: waar men gebeurtenissen uit de naaste omgeving zag vertoonen met een toepasselijke moraal, moest men de illusie niet verstoren door een taal te gebruiken, afwijkend van die uit het dagelijksch leven. Men ging natuurwaarheid eischen, ook op 't tooneel.

Er waren natuurlijk vele tegenstanders, maar de ontwikkeling was in de richting van het proza. Een aardig licht op de toestand werpt 't voorbericht van een *Zaïre*-vertaling van 1777 [2]). De bewerkers vertalen in proza, „deels om te toetsen hoe dit den toehoorderen zal bevallen; deels omdat men voorlang, van de keurigste tooneelen alle *cadans* en zang verbannen heeft, schoon ook de stukken zelven in heerlijke vaerzen opgesteld waren, ten einde zooveel mogelijk de tooneelgesprekken met de gewone naturelijke taal der samenleving te doen overeenkomen, en laatstelijk om hiermede aan het verlangen der acterende en velen der overige leden te beantwoorden welken allen sedert een geruimen tijd naar eene vertaling der *Zaïre*, zo als dit

1) De zucht naar beweging en praal verklaart ook 't buitengewone succes van de zangspelen en balletten.

2) In de *Tooneel- en Mengelpoëzy* van het Genootschap *Kunstmin Spaart geen Vlijt*.

stuk uit de penne des dichters gevloeid is, dat is zonder af- of toedoening, gehaakt hebben". Men gaf n.l. heel dikwijls van de buitenlandsche prozastukken een berijmde bewerking in dichtmaat. Het reciteeren mèt „cadans en zang", of zonder, dus meer overeenkomende met de natuurlijke spreektoon, vormt het groote verschil tusschen de voordracht van Punt, die het oude, en Corver, die het nieuwe vertegenwoordigt. Beiden hebben hun aanhangers en de strijd in de tooneeltijdschriften is vrij heftig.

Tot de aanhangers van het nieuwe behoort al in 1775 Corn. van Engelen, die een warm pleidooi houdt voor het burgerlijk tooneelspel in de voorrede van zijn in dit jaar geopende *Spectatoriale Schouwburg*, „een verzameling der beste zedelijke Tooneelstukken uit alle de verscheiden Taalen van Europa". Hij is vóór het gebruik van het proza in het burgerlijk treurspel.

Een hevig tegenstander van dit drama is Simon Stijl in zijn levensbeschrijving van Jan Punt (1781). Tegen hem treedt dan Martin Corver op [1]). In Den Haag, Rotterdam en Leiden heeft hij vele vernieuwingen aangebracht op tooneelgebied. Toch schijnen stukken in proza nog lang een uitzondering te zijn geweest, ten minste in Amsterdam. De *Tooneelspectator* van 1792 stelt nog de vraag [2]): „Of de Heeren schouwburg-bestierderen gelijk of ongelijk hebben stukken in onrijm *nu en dan* [3]) op het Tooneel te dulden, en echter die niet onder Privilegie te nemen?" Het schijnt dan ook dat de stukken die oorspronkelijk in proza waren vertaald, voor de Amsterdamsche schouwburg in verzen werden overgebracht, b.v. *De Graaf van Olsbach*, die in de *Spectatoriale Schouwburg* in proza voorkomt; ook *Klementine of het Testament* wordt eerst opgevoerd, nadat 't berijmd is. Hier zou echter spoedig verandering in komen door de Kotzebue-overstrooming.

Van de groote Duitsche auteurs, Lessing, Goethe en Schiller, is weinig of niets diep doorgedrongen. De Lessing-opvoeringen door Abt's troep heb ik al genoemd. *Minna von Barnhelm* werd meer dan door Abt, bekend door het Fransche tooneelgezelschap in Den

1) M. Corver: *Tooneelaanteekeningen*.

2) In no. 8. De *Tooneelspectator* bespreekt alleen stukken die gespeeld werden in de Amsterdamsche stadsschouwburg.

3) Cursiveering van mij.

Haag, dat vanaf 15 Februari 1775 opvoerde *Les Amants Généreux ou Minna van Barnhelm*, welk stuk, waarin van Lessing's *Minna* weinig is overgebleven, tot 1792 op 't tooneel wist te blijven. Het stuk van Lessing werd niet vóór 1814 in het Nederlandsch opgevoerd.

In 1786 verscheen *Der Schatz* vertaald, door een lid van het Amsterdamsch dichtgenootschap *Utile et Amusant*, waar het ook opgevoerd werd. Op het repertoire van Dietrich's *Gesellschaft hochdeutscher Schauspieler* stond o.a. van Lessing *Minna von Barnhelm* [1]), *Emilia Galotti* en *Die Juden* [2]). Ondertusschen werd *Emilia Galotti* ook in het Nederlandsch opgevoerd, en wel voor 't eerst in de Amsterdamsche stadsschouwburg in Maart 1790; vanaf September 1792 door 't gezelschap van Snoek ook in Rotterdam, waar 't groote bijval won. Beide gezelschappen speelden de *Emilia* ook in Den Haag en Snoek voerde het in de zomer van 1793 in Gent en in Brugge op [3]). De andere stukken van Lessing werden in de 18e eeuw niet in het Nederlandsch opgevoerd. In plaats van de *Minna* speelde men Möller's *Graf Walltron*, een moraliseerend, goedkoop soldatenstuk, met waanzinscenen en vol dapperheid, eer en grootmoedigheid. Ook in Berlijn had dit stuk meer succes dan *Minna von Barnhelm* [4]).

Over de invloed van de ideeën van *Nathan der Weise* heb ik in het eerste hoofdstuk gesproken. Het stuk verscheen in 1780 in een vertaling van Hendrik Riemsnijder [5]). Kinker staat in zijn tragedies

1) Gespeeld 18 Aug. 1789.

2) Gespeeld in Mei 1791.

3) Balk, a. w.

4) *Allgem. Deutsche Biografie.*

5) De *Vaderl. Letteroefeningen* geven een korte inhoudsopgave, zonder de ringfabel te noemen. Ze vinden dat ,,dit stukje" ten onrechte de naam van tooneelspel draagt, daar het te omslachtig is, om aan de regelen van het tooneel te voldoen. Maar als ,,vertelzel, bij manier van zamenspraaken" vinden ze het wel „zijne bevalligheid" hebben en het laat zich met genoegen lezen, ,,schoon er hier en daar tooneelen tusschen beiden komen, welke geen weezenlijk verband met het hoofdonderwerp schijnen te hebben die het stuk buiten nood wat langwijlig maaken. Maar mooglijk heeft er de Heer Lessing iets bijzonders mede beoogd, daar wij niet gegrond genoeg naar kunnen gissen; 't welk intusschen de rede zou kunnen zijn, waarom hij het stuk juist op zoodanig een wijze uitgewerkt heeft" (*Alg. Vad. Letteroef.* II, 624). Eerst als het tegengeschrift *Der Mönch vom Libanon* van Pfranger hier in 1784 vertaald is door Simon de Vries, begint het de *Letteroefeningen* te dagen:

Celia (1792) en *Almanzor en Zehra* (1804) eenigzins onder de invloed ervan; in *Celia* beperkt dit zich tot localiteit en personen; ook is er eenige invloed van *Miss Sara Sampson* en *Emilia Galotti*, wat betreft de figuur van Dalmire. Als een bestrijding van de *Nathan* is misschien Feith's *Thirsa* bedoeld, waarvan enkele pathetische ontboezemingen en de namen der hoofdpersonen zijn ontleend aan Niemeyer's *Thirsa und ihre Söhne.*

Van Goethe werden in de 18e eeuw alleen *Clavigo* (1781), *Stella* (1782) en *Egmont* (1789) vertaald. Daarvan werd alleen *Clavigo* opgevoerd en wel voor 't eerst 22 September 1792 in Rotterdam, en 10 en 14 December 1795 in Amsterdam. In *De Graaf van Egmond gevangen* (1792) van A. Loosjes Pzn. zijn eenige kleinigheden gevolgd naar Goethe's *Egmont.*

Daar de verschillende kritische tijdschriften meestal voor de Fransch-klassieke richting waren, is het te begrijpen dat ze van *Götz* niets moesten hebben, hoewel Goethe juist als „de schrijver van Götz von Berlichingen" herhaaldelijk wordt genoemd; maar dit was meer als letterkundige curiositeit.

De *Werther* leidde tot een paar dramatiseeringen. *De jonge Werther*, treurspel in proza, verscheen reeds in 1776. Het ontleende „de schikking der Toneelen" aan *Les malheurs de l'Amour* (een Fransche navolging), maar stelde het stuk verder „zoo veel mogelijk met de eigen woorden van Goethe samen". Een nieuwe bewerking in proza gaf in 1786 Jan A. Backer, onder de titel *Alardus of*

„bij de uitgave van dit vervolg (op *Nathan* n.l.) meldt men ons, dat de Heer Lessing in dat stuk voornamelijk ten doel heeft, om zulke menschen die boven de gemeene volksvooroordeelen van eene openbaring, — van eene openbaring die op geschiedenissen, op daden rust, — van eene christelijke openbaring ver verheven zijn, in alle hare heerlijke, voortreflijke, edele maar hoe dikwijls gestolene? — deugd voor te stellen, en hen, die nog eenvouwig genoeg zijn om aan het Christendom te gelooven, als goede, opregte, ja! maar allermeest als zwakke dwepers, kinderagtige halzen af te malen" (a. w. XI, 394).

Ik geef hier een groot deel van de recensies omdat ze duidelijk doen blijken, op welk peil de kritiek van de *Vad. Letteroefeningen* stond. In plaats van zich een eigen oordeel te vormen, leggen ze er zich bij neer dat „men" (d. i. hier de Inleiding van de *Monnik van de Libanon*) het „meldt". Maar dit tijdschrift staat ook wel, wat artistiek oordeel betreft, onderaan in de rij der grootere bladen.

de Zelfmoord door liefde. Ook werd in 1794 Miller's *Siegwart* gedramatiseerd. Parodieën op de sentimentaliteit zijn *De Sentimenteele* van Loosjes (1785) en *De Jonge Walburg, of de gevolgen van het Sentimenteele* van W. Imme (1790).

Van Schiller's *Don Carlos* geeft E. M. Post reeds in 1789 een vertaling. Zij spreekt van „de verhevenheid der gedachten, het naïve der vindingen, de fijnheid der trekken, het kragtvolle der taal". In 1800 verschijnt dan een verkorting van het stuk door M. Westerman, daar hij het jammer vindt, „dit meesterstuk voor de lecture, om deszelfs omslagtigheid, en onregelmatige schikking, geheel ongeschikt voor het Tooneel te zien". Het schijnt dat *Don Carlos* nogal gelezen is in ons land. De *Vaderlandsche Bibliotheek* van 1790 vindt het tenminste onnoodig „van een werk, welk reeds onder onze natie met roem ontvangen is, een uittrekzel te geven". Ze prijzen het zeer, vooral om de les die de „deugdzame, vrijheid- en menschlievende Marquis van Poza op blz. 247 aan Filips, en in hem aan alle Vorsten geeft" [1]).

In 1795 verschijnt *Van Kuik en Kunigunde*, een „vaderlandsch heldenspel", dat door de onbekende schrijver bedoeld is als een navolging van *Don Carlos*, „dit voortreffelijke meesterstuk". Maar — zegt Worp [2]) — er is geen andere overeenkomst te bespeuren, dan in de lengte van het drama (248 bladzijden).

Heel wat minder gunstig is het oordeel van de *Vaderl. Bibliotheek* over *Die Räuber*, dat eveneens in 1789 vertaald werd. Weliswaar legt „de Heer Schiller in dit stuk zijn groote talenten aan den dag: eene zeer sterke levendige verbeeldingskracht, en eenen krachtigen, kort in een gedrongen, alles bevattenden, alles bemeesterenden stijl", maar ze vinden het stuk te „verhit", de karakters overdreven en de taal schandelijk. Dit oordeel is zoo gek niet: ze erkennen Schiller's talent en hebben in hun kritiek op *Die Räuber* geen ongelijk. Alleen komt ook hier de moraal achteraan: ze begrijpen niet wat voor zedelijk nut dit tooneelstuk kan doen. Immers, ieder

1) *Vad. Bibl.* 1790, II_1, p. 433 vlg. De *Vad. Bibl.* is de veel vrijzinniger opvolger van de zeer rechtzinnige *Nederlandsche Bibl.* Hoewel ook zij steeds naar „het zedelijk nut" zitten te hengelen, staat hun oordeel artistiek veel hooger dan dat van de *Letteroefeningen*, of liever: zij hébben tenminste een oordeel, zij 't volgens hun godsdienstige overtuiging gekleurd, de *Vad. Lett.* praten alleen na.

2) *Drama en Tooneel*, II, p. 156.

zal denken: „zoo groot een booswicht ben ik niet, en daarmede loopt elk zedelijk nut te niete".

Behalve door de vertaling van 1789 kon men *Die Räuber* kennen doordat het in 1789/1790 op het repertoire stond van Dietrich's *Gesellschaft hochdeutscher Schauspieler* (evenals *Kabale und Liebe*). In het Nederlandsch is het stuk in de 18e eeuw alleen opgevoerd naar de Fransche „bewerking" van Lamartelière [1]), die hier in 1796 als *Robert of de struikroovers* door Witsen Geysbeek was vertaald [2]) en herhaaldelijk opgevoerd werd tot in het midden der 19e eeuw toe. Meer succes had echter nog de onder Schiller's invloed ontstane draak van Zschokke *Aballino of de groote bandiet*, die ook in 1796 voor 't eerst werd vertoond. [3])

Fiesco werd niet opgevoerd na de vertaling van 1792, maar eerst in 1801 naar de bewerking van C. M. Plümicke, door Is. de Jongh in 1800 uit het Duitsch vertaald.

We zien dus dat aan de eene kant het groote publiek zooveel mogelijk lawaai en beweging eischt; van een artistieke appreciatie van de stukken der groote Duitschers is geen sprake; alleen wat zoo grof mogelijk op het gemoed en de zucht naar sensatie werkte, werd toegejuicht. Een beter begrip van hun werk, evenals van dat van de onvervalschte Shakespeare, die hier in de 18e eeuw volgens de bewerking van Ducis werd gespeeld, kwam pas na 1830.

Aan de andere kant staat de tijdschriftenkritiek, die zich houdt aan het Fransch-klassicisme. Wel is dit begrijpelijk als reactie tegen de geest van het publiek, maar artistiek staat hun oordeel daarom nog niet op veel hooger peil: ze houden alleen maar vast aan het oude en veroordeelen alles wat daarvan afwijkt, zonder het goede van het slechte te onderscheiden.

Aan de kant van het klassieke treurspel staan ook Bilderdijk, Feith en Betje Wolff. Alida Rijzig kent „*schandelijk* weinig Treur-Tooneelgoedje, buiten dat van de ouwe Fransjes, zoals Racine en

---

1) *Robert, chef de Brigands*, 1786.

2) Herdrukt 1798, 1801, 1819, z.j.

3) *Robert of de Struikroovers* brengt een zekere G. van Os ertoe een tegenstuk te vervaardigen: *Robert of de gestrafte Struikroovers* (1803), waarin de roover wordt gevangen genomen en berouwvol sterft, na zijn misdaden te hebben bekend.

Corneille". En *Emilia Galotti* wordt hier op één lijn gesteld met de griezelstukken, waaraan het publiek zich vergaapte [1]).

Hoe Bilderdijk over de Duitsche litteratuur in het algemeen en over het drama dacht, weten we. In *Götz* vindt hij de karakterteekening goed, „maar van een Tooneelstuk heeft het niets dan de samenspraak" [2]). Schiller's treurspelen vindt hij „geijl" [3]), maar hij kende alleen *Die Räuber*. Dit is vrijwel alles, wat hij van het Duitsche tooneel weet te zeggen.

Feith weet in 1785 met *Götz* eigenlijk nog geen raad [4]). Hij vindt de karakterteekening voortreffelijk naar de natuur, maar daar zit het hem juist; want hij is voor de navolging van de schóóne natuur. In zijn opstel *Iets over het Treurspel*, in het Ie deel der *Bijdragen*, staat hij voor 't tooneel nog hoofdzakelijk op hetzelfde standpunt. Hij vindt nog steeds het „moderne drama" iets dat alleen leeft van intrigue en vertooningspracht, en heeft daarin gelijk voor zoover hij spreekt van „moderne wanschepsels, die in een week ontworpen en vervaardigd worden". Geen eenheid, geen hoofddoel, geen meesterlijke details, geen harmonische samenwerking; 't vermaakt daarom alleen de groote massa. Ook is hij tegen het proza: wel komt het de natuur het naast, maar in een treurspel hoort alles boven de natuur te staan. Hij houdt verder vast aan de eenheden. Maar — hij weet nu toch dat alle regels slechts ondergeschikt zijn aan het doel: dat het stuk interesseert. „De Emilia Galotti van Lessing, de Göts van Göthe, de Koning Lear van Shakespear, de Roovers van Schiller, zullen gewis over het gebrek van eenheid, schoon zij het hier waarlijk bezitten, niet doen klagen, zelfs er niet aan doen denken, indien deze waarlijk zwaar te spelen stukken door acteurs, die dezelve waardig zijn, gespeeld worden" [5]). Hij stelt zelfs in sommige opzichten het Duitsche tooneelspel boven de Fransche tragedie: „Men leze de Göts van Göthe en de Carlos van Schiller, en men vrage zich, of men immer bij de Franschen zoo ten eenemaal in den geest der tijden, daar de stukken in tehuis hooren, ingeleid wordt? Met de Fransche Romans is het hier niet

1) *Willem Leevend* IV, p. 77.
2) Aant. op *Het Tooneel* (1808). *Dw.* VII, p. 409.
3) *Het Tooneel*, *Dw.* VII, p. 20.
4) *Brieven* II_1, noot 3.
5) *Bijdragen* I, p. 62, noot (uitg. 1825).

anders gelegen. Zij maken van iedere eeuw hunne eeuw, van alle volkeren Franschen. De Duitschers bezitten hier een graad van volkomenheid, die de meeste volkeren achter zich laat" [1]).

Het is waar dat hij hier verschillende schrijvers napraat, o.a. Goethe [2]), maar dat neemt niet weg dat hij een van de weinigen is, die probeert het goede in het Sturm-und-Drangdrama te waardeeren en er zich niet met minachting van afwendt. Ook wat hij zegt van de Shakespeare-navolging door het genie-drama is volmaakt juist. Wel zit hij vast in de conventioneele opvatting van Shakespeare (het genie met de vele gebreken [3])), maar daartegenover staan goede inzichten: Shakespeare kon „geen hoofd van een school worden, maar hij kon aan alle scholen bijna een tweede natuur, eene nieuwe wereld aanbieden, die weinig minder (zoodanig levendig en zuiver was de afdruk, die er in zijne werken van was overgegaan) verdiende bestudeerd te worden, dan de natuur en de wereld, zoo als deze uit de handen des grooten Scheppers daargesteld waren" [4]). Dit is het standpunt van de „Sturm und Drang", maar de fouten van het genie-drama die uit de navolging van Shakespeare ontstaan, ziet hij ook: „De Duitschers, die dit gedaan hebben, zijn gewis, eenige weinige uitgezonderd, geen Shakespear geworden in het voortbrengen van oorspronkelijke schoonheden, maar zijne onregelmatigheden hebben zij behouden. Aan deze zucht om Shakespear na te volgen, zijn wij al die onregelmatige, beurtelings met ernst en boert doorvlochte, tooneelstukken verpligt, die wij thans bezitten" [5]). Jammer dat hij die Duitsche stukken waarin 't verkeerd gedaan is, niet noemt; anders zouden we kunnen weten, in hoeverre hij zijn oordeel vormt uit eigen lectuur of alleen maar napraat.

Wat Kinker betreft, deze moest in 1800 nog niets van Goethe hebben, als tenminste no. 8 van *Sem, Cham en Japhet* geheel van hem is [6]), waarin hij Melpomene 't plan laat opvatten om „met een treurspel in de vuist" de drama's te bestrijden:

1) T a. p., blz. 81 in de noot.
2) Zie b.v. de noot op p. 85.
3) T. a. p., blz. 91.
4) T. a. p., blz. 93.
5) T. a. p., blz. 92, noot.
6) Zie Kalff VI, 346.

„'k Wil Iffland, Kotzebue en Göthe doen vergaan.
Wat is een drama? 't Is een middel om te slapen!"

Hij staat echter zelf in zijn „epizodisch drama" *Van Rots* (1789) onder invloed van de „Sturm und Drang". Later neemt hij 't voor Schiller op, en wijst er bij zijn vertaling van *Maria Stuart* en *Die Jungfrau von Orleans* (1807)op, dat Shakespeare, Lessing en Schiller niet volgens de regels van de Fransche klassieken mogen worden beoordeeld, en omgekeerd. Dat dit door de tijdschriftenkritiek n.l. ook nog in de 19e eeuw gebeurde, blijkt b.v. uit een beoordeeling van de *Emilia Galotti* in de *Tooneelkijker* van 1817 [1]).

Na 1790 wordt bijna alle belangstelling van het schouwburgpubliek gereserveerd voor Kotzebue, en ook wel voor Iffland. De troep van Dietrich had voor 't eerst stukken van beide schrijvers opgevoerd. Vanaf 1791 worden ze dan ook in 't Nederlandsch op de Hollandsche tooneelen gegeven. Bijna alles wat van Kotzebue verscheen, werd, dikwijls nog in hetzelfde jaar, vertaald. Haug spreekt in zijn *Brieven* [2]) over een (Nederlandsche) catalogus, waarin zeven en vijftig van zijn stukken voorkomen; tot 1813 verschenen er van zijn tweehonderd drama's meer dan honderd en twintig in vertaling; zijn *Dood van Rolla* werd nog in 1887 gespeeld. Daarnaast Iffland, van wie in ons land ongeveer dertig stukken zijn vertaald, en wiens *De Advocaten* en *De Jagers* nog in 1863, *De Speler* nog in 1865 werd opgevoerd. Het meeste succes had Kotzebue met zijn echtbreuk-drama *Menschenhaat en Berouw*. Het beleefde in 1889 nog een nieuwe druk. Ook de vervolgen er op werden vertaald, n.l. *De edele Logen* van Kotzebue zelf en *Eulalia Meinau* van F. W. Ziegler in 1792, *Verzoening en Rust* van J. von Soden in 1801, terwijl S. H. Vernede in het Nederlandsch er een vervolg op schreef: *De eenigste Boete* (1801).

Men kan niet al het werk van Kotzebue over één kam scheren. Doordat hij zoo ontzettend veel geschreven heeft, is hij dikwijls

1) III, 187 vlg. Verg. ook Barbaz' tijdschrift *Amstels Schouwtooneel*, 1808, dat nog geheel Fransch-klassicistisch is.

2) *Brieven uit Amsterdam over het Nationaal Tooneel en de Nederl. Letterkunde* van C. F. Haug, oorspr. verschenen in Kotzebue's *Der Freimüthige* van 1805, en in het Nederlandsch vert. d. L. A. C. Hesse, Amst. 1805.

oppervlakkig en vervalt hij ook vaak in hetzelfde thema. Er zijn stukken van hem die niet zoo slecht zijn. Hij bezit een goede techniek, maar dikwijls zijn de situaties te veel op tooneeleffect berekend. Soms heeft hij een gevoelige, levendige humor. In zijn beste stukken is hij matig sentimenteel, maar in de mindere gaat hij vaak buiten alle grenzen (b.v. in *De Indianen in Engeland*, dat bij ons ook zoo'n succes had). Dikwijls geeft hij 't leven weer uit de directe omgeving met al zijn erbarmelijke kleinheid, maar ook met zijn goede zijden. Hierdoor voorziet hij in een behoefte van de tijd, en het is niet te verwonderen dat hij hiermee veel bijval oogstte. In zijn blijspelen bereikt hij soms een eenvoudige, vroolijke, komische werking. Wat echter zoo irriteerend op ons werkt, en wat ook de tijdskritiek zoo tegen hem innam, was dat men zonder meer àlles van hem vertaalde, zonder een onderscheid te maken tusschen goed en slecht.

Iffland heeft meer psychologisch inzicht dan Kotzebue. Meer nog dan deze zoekt hij zijn thema's in het huiselijk leven. In zijn comedies helt hij meer over naar het burgerlijk drama.

Uit de tijd zelf is er vrijwel geen goedkeurend woord over Kotzebue tot ons gekomen. De kritiek ijvert tegen alle vertalingen, voornamelijk uit het Duitsch, maar hun minachting bereikt het toppunt als ze 't over Kotzebue (al dan niet samen met Iffland) hebben. Zoo b.v. de *Tooneelspectator* van 1792, het *Kabinet van Mode en Smaak* van 1793 [1]), *De Tooneelmatige Roskam* van 1799 [2]), *De Arke Noachs* (1799), *Sem, Cham en Japhet* (1800). Ook de *Vaderlandsche Bibliotheek* is heel scherp in zijn oordeel; alleen de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* geven meestal een gunstige recensie. De *Tooneelspectator* van 1792 zegt in het slotvertoog, dat hij bij 't bestrijden van „die monsterlijke stukken" (o.a. „een onnatuurlijke Indianen in Engeland, een nog zotter Menschenhaat en berouw" [3])) — de bijval had van de „braafste en kundigste lieden" [4]). Feith vertaalt in 1793 een goed geargumenteerde veroordeeling van Kotzebue's stukken uit de *Reise nach Braunschweig* van Von Knig-

1) V, p. 97.

2) Deze vooral is heftig anti-Duitsch en scheert alles over één kam.

3) Dit oordeel is onjuist.

4) De redacteur is waarschijnlijk Jan Nomsz. Hij bestrijdt alle vertalingen en dringt aan op 't spelen van oorspronkelijke stukken.

ge[1]). Waarschijnlijk uit de kring van *De Arke Noachs* verschijnt een parodie: *Verschijningen en droomen op het einde der 18e Eeuw. Een groot treurspel in de manier van Iffland en Kotzebue.*

Eigenaardig is, dat onder de Kotzebue-vertalers die we kennen, P. G. Witsen Geysbeek de voornaamste plaats inneemt. Hij vertaalt tusschen 1796 en 1801 vijf van diens stukken, terwijl toch in 1799 de *Tooneelmatige Roskam,* die algemeen aan hem werd toegeschreven, spreekt van „de vuiligheden van Kotzebue en andere gauwdieven in de kunst" (p. 9) en van „de zinnelooze gedrochten van Kotzebue en andere fraayigheden uit de vertaalde prullenkraam" (p. 14). Het is natuurlijk mogelijk dat de *Roskam* niet van hem is, maar 't waarschuwt ons toch, zéér voorzichtig te zijn met conclusies: het vertalen van een stuk beteekent nog niet dat de vertaler het waardeerde, want vooral op tooneelgebied was het 't groote publiek, dat de toon aangaf.

Van de verzamelwerken is het eigenlijk alleen de *Algemeene Spectatoriale Schouwburg,* die er zijn specialiteit van maakte, zich aan Kotzebue te bezondigen.

Sterker dan ergens anders komt hier dus uit, dat we zeer scherp twee lagen hebben te onderscheiden: de litteratoren en tooneelcritici, in 't algemeen de meer ontwikkelden, die zich nog voor een groot deel verzetten tegen 't drama en vasthielden aan 't klassieke treurspel; en de minder ontwikkelden, waaronder de personen „du monde" een niet geringe plaats innamen, die geen klassieke treurspelen meer wenschten te zien. Er moest dus door vertalingen in een tooneelbehoefte worden voorzien. Maar daarmee wordt de onnatuurlijke toevloed niet verklaard, want slechts een klein deel van al die vertalingen vinden we op de in tooneeltijdschriften voorkomende agenda van voorstellingen terug. We moeten dus veronderstellen, dat ze grootendeels in een léésbehoefte voorzagen. Ze zouden dan vooral de lectuur voor de dames „du monde" en de petits maîtres geweest zijn (voor zoover die Hollandsch lazen), die geen geduld en geen lust hadden om zich met zwaardere lectuur

1) In *Bijdragen* I, p. 110 vlg. Het gaat vooral tegen de *Indianen in Engeland.* Hijzelf richt zich iets vroeger, p. 99, o.a. tegen *Menschenhaat en Berouw.* Hier komt weer duidelijk uit, dat hij toch nog geheel in het Fransch-klassicisme vastzit.

bezig te houden, en voor wie de moraliseerende romans natuurlijk veel te dik waren.

Oorspronkelijk werk van beteekenis is er eigenlijk niet. Onder invloed van de comédie larmoyante, niet van het Duitsche Rührstück, schrijft Pieter Pijpers o.a. *Laus en Lydia* (1777). Burgerlijke treurspelen zijn o.a. *Julia of de Verdrukte Armoede* (anonym, 1781), *Dorval* van W. H. Sels (1782), *Agatha* van Iz. Schmidt (1785), *Ferdinand en Lenore* van J. Fokke (1791); A. Loosjes Pzn. schrijft vanaf 1790 een aantal treurspelen in proza, die het burgerlijk drama naderen. Misschien hooren hier ook Swaberland's *Zedelijke Tooneelspellen* (*Jean Calas, De schadelijke Gevolgen der Driften, De goedhartige Echtgenoote*, 1782). Andere schrijvers die, 't zij onder invloed van Frankrijk, 't zij van Duitschland, tooneelspelen schrijven, zijn: Van der Wart, D. W. Stoopendaal, L. van Ollefen, Manheer, W. Imme, M. Westerman, Nomsz., J. E. de Witte, P. 't Hoen. Maar ze beteekenen allemaal zoo weinig. J. E. de Witte voelt een groote bewondering voor Kotzebue èn voor Schiller; iets van beider invloed is te vinden in het „toneelspel" *Eduard Stanley of de gelukkige Wedervinding* (1800). De stof voor zijn treurspel *Siegwart* (1794) ontleent hij aan Miller's roman. Invloed van Kotzebue's *Die Negersclaven* is ook in zijn stuk *De Negers in Holland* (1801).

P. 't Hoen schrijft burgerlijke drama's onder 't pseudonym J. A. Schasz. Hier en daar is invloed van Iffland en Kotzebue aan te wijzen, b.v. in *Frederik en Charlotte*. Ook schrijft hij een Middeleeuwsch historiestuk: *Godefroy de Dwingeland .... of de Redder van zijn vaderland* (1793). Godefroy is Willem V, maar we hebben hier dan toch een ridderstuk zooals de Duitsche „Sturm und Drang" er zooveel had[1]).

Feith en Kinker zien heel goed dat ons tooneel niet op hoog peil stond. Zij doen pogingen om door eigen werk verbetering in de slechte toestand te brengen. Feith blijft echter in zijn tooneelstukken binnen de grenzen van de Fransch-klassieke regels[2]). Over Kinker's stukken in verband met Duitsche invloed, heb ik reeds gesproken.

1) Voor 't overzicht der oorspronkelijke stukken zie men Kalff, dl. VI, en Worp: *Drama en Tooneel.*

2) In zijn *Lady Johanna Gray* geeft hij een bewerking van Wieland's gelijknamige stuk.

Wat de origineele blijspelen betreft, was het even erg. De weinige die er nog geschreven werden, beteekenen niets en werden niet opgevoerd [1]). Een enkele auteur haalde zijn stof uit Duitschland. Zoo ontleende Gerrit Paape zijn beide blijspelen *De ondergang van de republiek Abdera of de zegepraal der kikvorschen* en *Democritus of de gebannen filosoof* [2]) aan Wieland's roman *Die Abderiten*, terwijl ook zijn tooneelspel: *Twee horlogien en geen geld in de zak* naar 't Hoogduitsch is gevolgd. Invloed van Kotzebue bemerken we bij A. van der Willigen (*De Recommandatiebrieven*, 1800). Op 't tooneel heerschten echter, naast de Fransche blijspelen, de Duitsche van Weisze, Rautenstrauch, Schröder, Bretzner, Engel, Cronegk, Kotzebue. Van Lessing werd, zooals we zagen, alleen *De Schat* éénmaal opgevoerd. Een gunstige invloed op eigen productie oefende al dat vertalen dus niet uit. Het eenige voordeel is er misschien van, dat men, zooals Kalff opmerkt [3]), uit eenige vertalingen van Lessing's en Kotzebue's stukken kon leeren, hoe men de beschaafde omgangstaal in het blijspel moest gebruiken.

1) Niet onaardig is *Al stond er de galg op! of de verijdelde tooneelkomparitie* van O. C. F. Hoffham (1783). Boven 't gewone peil verheft zich de tooneelspeler M. Westerman door zijn luchtige luim en losse, natuurlijke dialoog (Kalff VI, 494). Naar het Fransch bewerkt is het aardige *Pietje en Agnietje* van Onno Zwier (1778).

2) *Blijspelen, met plaaten, van Gerrit Paape* (1789).

3) T. a. p., blz. 492.

IV — CONCLUSIE

Als we nu nog eens nagaan hoe ver de Duitsche invloed hier te lande is doorgedrongen, dan zien we dat het van het grootste belang was, dat er eenige algemeen gelezen en bewonderde dichters waren, wier werk van die invloed doordrongen was, zoodat ze die a. h. w. doorgaven aan het groote publiek. Tot deze dichters behooren Van Alphen, Bellamy en Feith.

Van Alphen is van groot gewicht door zijn Riedel-vertaling, daar hij hiermee het meest nadrukkelijk heeft gewezen op de Duitsche aesthetische ideeën en daarmee aan het Fransche klassicisme een zware stoot heeft toegebracht. Zijn andere werk staat vooral onder invloed van Gellert en Klopstock. Gellert had Van Alphen's bemiddeling niet noodig om algemeen bekend te worden, Klopstock wel.

De kring van Bellamy is vooral belangrijk doordat ze gewezen hebben op Gleim, Bürger en Hölty en, evenals Van Alphen, op de Duitsche oden. Voor ongeveer 1784 waren n.l. van de Duitsche dichters eigenlijk alleen Haller, Kleist en Klopstock bekend; Klopstock alleen als Christelijk dichter en dan nog zeer uit de verte. Met hun anacreontische verzen hebben ze deze dichtsoort hier ingevoerd. Dit is belangrijk als actie tegen het dichtgenootschappelijk gerijmel.

Feith is zeer veelzijdig en werd zeer veel gelezen. Om de populariseering van de Duitsche aesthetische ideeën, meestal, vooral in 't begin, uit de tweede hand, n.l. van Van Alphen; om het wijzen op Klopstock, Herder, de romance, de dichters van de Hainbund, verdient hij hier genoemd te worden. In zijn geestelijke lyriek staat ook hij onder invloed van Klopstock en Gellert. Een groote verdienste van hem en van Van Alphen ligt ook hierin, dat zij door hun geestelijke liederen veel hebben gedaan tot instandhouding van een innig gevoeld Christelijk geloof, vrij van al te veel dogmatiek

en al te veel rationalisme aan de eene kant, en aan de andere kant eenvoudig en zuiver staande tegenover mysticisme en piëtisme.

Wolff en Deken zijn de draagsters van een gezond rationalisme: in hun romans en hun andere werk hebben ze hun gedachten over opvoeding, hun godsdienstige en philosophische denkbeelden neergelegd. Daar ze zeer veel gelezen werden, zijn ze als bemiddelaarsters van belang. Dat ze niet vrij zijn van sentimentaliteit, hebben we gezien. Voor het bekend worden der Duitsche *dichters* hebben ze niet veel gedaan. Wel spreekt Betje in 1772 over Haller, Geszner, Hagedorn en Rabener, en geeft ze ook later blijk die te kennen, maar haar kracht lag niet in de poëzie, evenmin als die van Aagje. Dikwijls gaat haar bewondering uit naar de middelmatigen, als Anna Louisa Karsch [1]), of beperkt ze zich tot voorloopers als Weisze, Ramler, Unzer [2]). Jammer is het dat haar diepe belangstelling voor het geestesleven van haar tijd omstreeks 1777 is afgeloopen. Zoo iemand, dan had misschien zij althans iets van de *Werther* [3]) aan moeten voelen, gezien haar meeleven met Rousseau's *Julie*, al was het alleen maar dat ze beseft had dat hij boven de gewone sentimenteele producten stond [4]). Nu kent ze de roman wel, maar ze vindt hem te gevaarlijk om er een goedkeurend woord over te zeggen, zoodat ze hem in de Voorrede van *Cornelia Wildschut* zelfs op één lijn stelt met *Siegwart* [5]). Evenzoo staat ze tegenover de andere werken van de „Sturm und Drang".

Een geheel andere persoonlijkheid is E. M. Post. Terwijl de beide vriendinnen Betje en Aagje veel meer de rationalistische strooming vertegenwoordigen, hoewel met een sentimenteele inslag, is het bij haar juist omgekeerd; en haar sentimentaliteit is voornamelijk Duitsch gekleurd.

---

1) In *Brieven over versch. onderw.* II, br. XVII, een uitvoerige levensbeschrijving van deze dichteres.

2) T. a. p. I, br. XIII, p. 132. Zie Ghijsen, a. w.

3) Zij las heel slecht Duitsch en de Werther is eerst in 1776 vertaald.

4) Uit angst voor haar eigen overgevoeligheid zou ze er zich waarschijnlijk toch nooit zoo in verdiept hebben als in de *Nouvelle Héloise*, waarin ze dikwijls haar eigen strijd tusschen neiging en plicht weervond, en waarin tenslotte de plicht overwint.

5) P. IX en XVII.

Bemiddelaars tusschen het publiek en de Duitsche litteratuur zijn ook een enkele maal de werken van de genootschappen[1]) en de tijdschriften[2]).

Uit de kring van Bellamy heeft zich Kleyn verdienstelijk gemaakt door zijn *Bijdragen voor Genie en Menschengevoel* (1786), waarin vertalingen uit het Duitsch. Hier verdient ook genoemd te worden A. Fokke Simonsz, die in zijn *Catechismus der Wetenschappen, enz.* (1794—1804), een encyclopedie in elf deelen, o.a. spreekt over Leibniz, Winckelmann, Lessing (*Emilia Galotti*), Goethe (*Werther*), Kant e.a.

Behalve de Nederlandsche tijdschriften en letterkundige almanakken, die zich met de Duitsche litteratuur bezighouden, worden ook de Duitsche tijdschriften hier gelezen. Hiervan wordt Wieland's *Teutscher Mercur* het meest genoemd.

En zoo komt het dan dat, terwijl vóór 1770 nog haast niemand in ons land de Duitsche letterkunde kende, het lezen van Duitsche schrijvers en dichters tegen 1780 mode was geworden. Maar de belangstelling beperkte zich tot een vroegere periode. Vóór de „Sturm und Drang" hield men halt, en wat verder in Duitschland gevolgd is, heeft voor ons land in de 18e eeuw vrijwel niet bestaan. Want wel wijdt Hinlopen een ode aan Goethe[3]), waarin hij een groote vereering voor hem toont, maar hij wenschte hem Christelijk, en dus bewonderde hij niet de kunstenaar Goethe zooals hij was en zijn moest, maar zijn talent alleen. En alleen Clarisse toonde het genie van Schiller te begrijpen[4]). Feith doet tenminste een poging om het Sturm-und-Drangdrama te waardeeren.

Maar er is dan toch belangstelling voor een deel der Duitsche litteratuur. Bij 't beantwoorden der vraag, in hoeverre het nieuwere, dat er bij ons ongetwijfeld is, juist aan Duitsche invloed moet wor-

1) N.l. van de *Maatsch. van Nederl. Letterk.* te Leiden, van *Dulces ante omnia Musae, Kunst wordt door Arbeid verkregen,* het *Amsteldamsch Dichten Letteroefenend genootschap* en het genootschap *Door Natuur en Kunst.*

2) N.l. vooral het *Taal-, Dicht- en Letterk. Kabinet* en het *Taal-, Dicht- en Letterk. Magazijn* van Brender à Brandis, en het *Algemeen Magazijn van Wetenschap, Konst en Smaak* (1785—1791) en het *Nieuw Algemeen Magazijn, enz.* (1792—1799).

3) Afgedrukt in M. C. van Hall's Kinker-biografie (*Mr. Joh. Kinker. Bijdragen tot zijn leven, karakter en schriften,* 1850).

4) Ode *Aan Schiller* in de *Gedichten* (1792).

den toegeschreven, moeten we echter heel voorzichtig zijn. De 18e eeuw is een eeuw van voorbereiding en overgang in geheel West-Europa, dus ook hier, en verschillende invloeden kruisen elkaar of werken evenwijdig op de beide landen. De belangstelling voor het eigen volksverleden was er eerst, en heeft ten gevolge de versterking van het Germaansche ras-besef. Reeds daardoor ontvangt de alleenheerschappij van de Fransche geest de eerste stoot. Dientengevolge hebben we in ons land dezelfde ontwikkeling als in Duitschland; tegenover Frankrijk komt Engeland te staan. Pas daarna komt bij ons invloed van Duitschland. Als dan later de liefde voor het nationaal verleden en vooral voor de Middeleeuwen een der voorname elementen wordt van de „Sturm und Drang", leven we langs die buitenlandsche invloed vrijwel heen, maar toch zijn dezelfde elementen ook bij ons aanwezig. De liefde voor het nationale bij Staring, Bilderdijk, Helmers, Loots, Van Lennep, Loosjes e.a. Bij de meesten van hen wordt deze liefde echter geboren uit de droefheid over de achteruitgang van hun volk door de Fransche overheersching en valt dus veel later; bij geen van hen, behalve misschien bij Staring, is invloed van Duitschland merkbaar. En dan de liefde voor de Middeleeuwen, die soms met die voor het nationale samengaat, bij Feith (gedeeltelijk onder invloed van Duitschland, maar niet romantisch), bij Staring en Bilderdijk, bij de laatste niet onder Duitsche invloed.

Daarnaast kunnen we echter elementen in onze litteratuur aanwijzen, die beslist op Duitsche invloed zijn terug te voeren, al hebben andere landen er ook op ingewerkt en al was de eigen groei ook in dezelfde richting. En dit zijn dan vooral de ontwikkeling van het natuurgevoel en de sentimentaliteit.

Brockes en Haller zijn zelf nog ouderwetsch in hun natuurgevoel, want ze willen uit de inrichting van 't heelal nog te veel Gods grootheid *bewijzen*, Von Kleist al minder, maar Klopstock brengt geheel het nieuwe. Dit nieuwe uit zich bij ons zoowel in het proza (Post) als in de poëzie.

Daarnaast de sentimentaliteit. Daar ook deze zoowel in het proza als in de poëzie voorkomt, is het hier de plaats om een samenvatting te geven van de verschillende eigenaardigheden, die speciaal op Duitsche invloed wijzen. In laatste instantie komt 't hoofdzakelijk op invloed van Klopstock neer, die dan bemiddeld kan zijn vooral door de *Werther* en *Siegwart*. Zoo vinden we de vriendschapscultus

in de kring van Bellamy [1]), bij Feith, Wolff en Deken [2]) en bij Post vóór ze Ds. Overdorp leerde kennen. Deze vriendschapscultus gaat samen met de liefde voor de vrije natuur. Het is niet zoozeer de tegenstelling van het onbedorven landleven en het verdorven stadsleven [3]), als wel het sentimenteele behagen dat de gevoelige ziel schept in het ongestoord droomen en dwalen in de eenzaamheid, nog liever 's nachts dan overdag. Hierdoor komt men vanzelf tot de „Mondscheincultus", zooals we die bij ons vinden bij Bellamy, Feith e.a., die dikwijls samengaat met gedachten aan dood en eeuwigheid, zooals bij Feith, Bellamy, Kleyn en zijn vrouw, Van Alphen. Vandaar de vele grafgedichten. De opvatting van de liefde als voortdurend na de dood, en de godsvereering die voortkomt uit de huivering die de mensch overvalt bij de grootschheid en schoonheid der natuur, het is alles op Klopstock terug te voeren.

Als we ons nu aan het slot van deze beschouwing afvragen: heeft de Duitsche invloed gunstig gewerkt op de ontwikkeling van onze litteratuur en ons geestesleven, dan is het antwoord: ongetwijfeld. Tot groote opbloei heeft het bij ons niet geleid, de groote denkers en groote kunstenaars van Duitschland zijn niet door ons begrepen, daar eerst de zelfgenoegzame vadsigheid der decadentie ons in de weg stond, en later de politieke gebeurtenissen onze aandacht in andere banen leidden, maar toch zijn er enkelen geweest, die in de nieuwe richting hebben gewezen. Al was het alleen maar dat er wat opruiming is gehouden onder het dichtgenootschappelijk gerijmel. Het is waar, dat er ook onder de sentimenteele litteratuur meer niet dan wel gevoeld was, evenals bij de dichtgenootschappers, maar aan de andere kant zijn Bellamy, Van Alphen en Feith niet te denken zonder de Duitsche invloed. Ik wil daarmee natuurlijk niet beweren, dat we met deze drie het non plus ultra der dichtkunst hebben bereikt. Er is maar heel weinig van wat ze geschreven hebben nog in staat ons te ontroeren, maar toch gebeurt het ons een enkele maal bij het lezen van hun werk, dat we getroffen worden door een zuivere uitdrukking van hun liefde, hun geloof of hun natuurgevoel.

En op Bellamy volgt Staring, die in een enkele van zijn lyrische

1) Soms is ze hier ook anacreontisch.

2) Gedeeltelijk echter onder invloed van Richardson en Elisabeth Rowe.

3) Zooals bij Feith, onder invloed van Wieland, die weer Rousseau's invloed doorgeeft.

gedichten, b.v. in *Herdenking*, in zuiverheid en innigheid voor onze tachtigers niet hoeft onder te doen.

Eenvoudiger uitdrukking van het innig-gevoelde door de lyriek, eenvoudiger taal ook in het proza, natuurlijker dialoog in 't blijspel, en, gelijk Kalff terecht opmerkt, door de veelheid der vertalingen van de Duitsche auteurs en hun verschillend karakter een gunstige werking op het litterair onderscheidingsvermogen van het publiek [1]). Dit is de litteraire winst.

Aan de andere kant, hoewel de invloed van het rationalisme zeker niet onverdeeld gunstig heeft gewerkt, toch een verruiming van ons geestesleven, doordat we dóór het rationalisme heen op nieuwe banen zijn gevoerd. Daarlangs zijn we weliswaar niet tot een volledig begrip van Kant gekomen, maar door Van Hemert en de zijnen is tenminste in die richting gewezen. Op onderwijsgebied komt het plichtsprincipe naar voren, wat wijst op een ontwikkeling in de richting van Kant.

Het rationalisme weet zich echter in ons land te handhaven tot ongeveer 1820 of 1830. Het verdwijnt pas geheel door de romantiek. De sentimentaliteit in de litteratuur is aan het eind van de eeuw wel afgeloopen; in het leven blijft ze echter naast het rationalisme bestaan tot na 1810, om zich dan terug te trekken op het gebied van het geloof en zich daar te openbaren als mysticisme. Mysticisme is echter een schakeering van de romantiek, zoodat ook nu, evenals in de 18e eeuw, de beweging op het gebied van het geloof met die in de litteratuur samengaat.

Ik heb me in deze studie het jaar 1800 als grens gesteld. Dit jaartal is niet zoo willekeurig als het lijkt. Het was mijn bedoeling te laten zien, wat er sinds 1760 naar het nieuwe wijst. Na 1800, tot 1830, komt er weinig nieuws bij, hoewel het aantal vertalingen er niet minder op wordt. Eerst dan komt in ons land een volledig begrip van alles wat reeds door de „Sturm und Drang" voor het Duitsche geestesleven was veroverd, en ook van wat er sindsdien leefde in West-Europa.

1) Kalff V, 15.

BIJLAGE

A — VAN MOSES MENDELSSOHN VERSCHEEN:

Onderzoek der Zedelijke Gevoelens, uit het Hgd. vert. d. Johannes Petsch (de vertaling van de *Rhapsodie, oder Zusätze zu den Briefen über die Empfindungen*, gedeeltelijk naar de Fransche vertaling van Abbt: *Recherches sur les sentiments moraux*). 1769

Over het Verhevene en Naïve, vert. d. R. M. van Goens (*Ueber das Erhabene und Naive*). 1769, 2e dr. 1774

Phedon of over de Onsterfelijkheid der Ziel (*Phädon, oder die Unsterblichkeit der Seele*). 1769

Brief van MOSES MENDELSZOON aan den Heer Diaken LAVATER te Zurich, waer in hij rekenschap geeft van zijne gehechtheid aan het Joodsche geloof. (Het is het antwoord op Lavater's aansporing om tot het Christendom over te gaan, in de opdracht aan Mendelssohn van het IIe deel van zijn Hoogd. vert. van de *Palingénésie Philosophique* van Bonnet. Men kon hieromtrent nader worden ingelicht door de:) 1770

Verzameling van eenige Stukken, raakende de Gevoelens van M. MENDELSZOON, omtrent den Joodschen en Christelijken Godsdienst (waarin: 1e de genoemde opdracht van LAVATER, 2e het reeds in 1770 vertaalde antwoord van MENDELSSOHN, 3e het antwoord van LAVATER aan MENDELSSOHN, 4e een bijvoegsel van MENDELSSOHN). 1775

Manassah Ben Israel, de Verlossing der Joden, met een voorrede verrijkt d. M. MENDELSSOHN. 1782

Wijsgeerige verhandelingen, brieven en gesprekken van MOSES MENDELSSOHN, vert. d. G. Brender à Brandis. 2 deelen. 1788

In het Ie dl.:

1e Verhandeling over de Onstoflijkheid der Menschelijke Ziele (*Abhandlung von der Unkörperlichkeit der menschlichen Seele*).

2e Over de voornaamste Grondbeginselen der schoone Kunsten en Wetenschappen (*Ueber die Hauptgrundsätze der schönen Künste und Wissenschaften*).

3e Over de waarschijnlijkheid (*Ueber die Wahrscheinlichkeit*).

4e Over de klaarblijkelijkheid in de Bovennatuurkundige Wetenschappen (*Ueber die Evidenz in metaphysischen Wissenschatten*).

In deel II:

1e Brieven over de aandoeningen (*Briefe über die Empfindungen*).

2e Becordeeling van Spalding's geschrift over 's menschen bestemming.

LEVENSBERICHTEN o.a. vóór de uitgave van Brender à Brandis; in de *Nieuwe Ned. Bibl.* van 1787 (VII_2); en in de *Nieuwe Alg. Konst- en Letterbode* van 1799 (I, 82).

B — VERTAALDE WERKEN VAN HERDER

Verhandeling over twee van Jezus Broederen (*Briefe zweier Brüder Jesu?* 1774). 1778

Samenspraken over de Hebreeuwsche Poëzy. 1e en 2e st. Bij de gezamelijke uitg. van het 1e, 2e en 3e stuk in 1786 krijgen ze de titel: De Geest der Hebreeuwsche Poëzy. Volledige uitgave in 4 deelen, in 1787. Vert. d. Corn. van Engelen. (*Vom Geist der Ebräischen Poesie.* 1782 en '83) 1784 1787

Brieven over de Beoefening der Godgeleerdheid, 4 dlen., vert. d. Willem van Hamelsveld, predikant te Westbroek (*Briefe das Studium der Theologie betreffend.* 1780—'81). 1785

Twee bekroonde prijsverhandelingen: 1790

1e Over de Oorsprong der Spraak (*Ueber den Ursprung der Sprache*).

2e Over de oorzaken van de vervallen smaak (*Ursachen des gesunknen Geschmacks bei den verschiedenen Völkern, da er geblühet*).

Vert. d. IJsbrand van Hamelsveld.

Brieven ter bevordering van de Menschelijkheid (*Briefe zur Beförderung der Humanität*). 1794

C — VERTALINGEN NAAR GELLERT

(overgenomen uit W. J. Noordhoek: *Gellert und Holland*, p. 148 vlg.).

I – BRIEVEN:

Schatkamer van honderd uitgekipte, critique, satirique, galante, aangename en nuttige Brieven, naar de beste Engelsche, Fransche, Hoogduitsche en andere Autheurs, dog meestendeels uit de voortreffelijke werken van den beroemden Heer C. F. GELLERT. Zaltbommel. J. W. Kanneman. 1762

J. E. (?) GELLERT: Honderd aartige en vermaaklijke Brieven. Amst. S. J. Baalde. 1762

C. F. GELLERT's Brieven, nevens eenige Brieven zijner vrienden tot dezelven betreklijk, na zijnen dood uitgegeven. Amst. P. Meyer. 1774

C. F. GELLERT: Voorbeelden om Brieven in een goeden smaak te schrijven. Utrecht. S. de Waal. 1776

C. F. GELLERT's Brieven, benevens een Verhandeling over den goeden smaak in het schrijven van Brieven. Utrecht. J. van Schoonhoven en Co. 1776 2e dr. 1780

C. F. GELLERT: Bijdragen tot deszelfs gemeenzame Brieven, uitgeg. d. J. C. Bamberger. Utrecht. A. van Paddenburg en J. M. van Vloten. 1781

(C. F. GELLERT's Opgespoorde familiebrieven, uitgegeven door A. T. Leuchte, met een Beschouwing van GELLERT. Haarlem. Wed. A. Loosjes Pz. 1820)

Verder verscheen:

Nieuwe Handleiding tot het schrijven van koopmansbrieven en grootere koopmansopstellen, naar de regelen van den Heer GELLERT. Amst. A. Selschap en P. Huart. 1768.

II – MORALISCHE VORLESUNGEN:

C. F. GELLERT: Voorlezingen over de Natuur, Uitgestrektheid en het Nut der Zedenleer. Amst. S. van Esveldt. 1768

Leçons de Morale ou Lectures Académiques faites dans l'Université de Leipzig par feu M. GELLERT. On y a joint des Réflexions sur la personne et les écrits de l'Auteur, le tout traduit de l'Allemand. A Utrecht chez J. van Schoonhoven. 1772

C. F. GELLERT's Zedekundige Lessen, in het Nederduitsch overgezet door J. Lublink de Jonge. 2 dlen. Amsterdam. Pieter Meyer. 1773 2e uitg. 1775

C. F. GELLERT's Zedenkundige Grondstellingen gevolgd in een Zedenleer voor kinderen. Amsterdam. M. de Bruyn. 1780

Aan mijn jonge Vriendin of Zedelijke Brieven ter verbeteringe van het Hart. Middelburg. P. Gillissen en Zoon. 1788

Leçons de Morale de GELLERT. Traduites de l'Allemand (par Christine de Brunswick). Berlin. De l'Imprimerie Royale. 1790

III – VERHANDELINGEN:

C. F. GELLERT: Nieuwe Verhandelingen. Utrecht. G. T. van Paddenburg. 1769

C. F. GELLERT's Troostreden voor een ongezond leven, vertaald door C. M. Nebe. Amst. P. Spriet en Zn. 1775

C. F. GELLERT: Mengelschriften of verhandelingen en redevoeringen over gewigtige onderwerpen. Amst. P. Meyer. 1775

C. F. GELLERT: Verhandeling over de uitmuntendheid en waarde der Godsdienstigheid. Utr. A. van Paddenburg. 1789

D — EENIGE VERTALINGEN VAN ZEDEKUNDIGE LECTUUR UIT DUITSCHLAND:

THOMAS ABBT: Over de verdienste, vert. d. Van Alphen. 1777
J. C. BLUM: Sentimenteele Wandelingen (didactisch, meest met zedelijke strekking). 1778
J. J. DUSCH: Wijsgeerige Bespiegelingen uit het rijk der natuur en der zeden. 4 dlen. Z. j.
P. L. S. MULLER: Eenzame Nagtgedagten. Of zedelijke betrachtingen over de waereld en waereldsche voorvallen. ± 1770
REINHARD: Over de waarde van de kleinigheden in de Zedenkunde. 1799
Veel van het werk van SALZMANN kan hiertoe gerekend worden, b.v. *De Hemel op Aarde, enz.* 1798
Zedelijk Magazijn, een verzameling zedekundige verhandelingen uit het Hoogd. Haag, bij I. v. Cleef. 1787
enz.

E — VERTALINGEN NAAR C. M. WIELAND

Merkwaardige berigten ter opheldering der geheime geschiedenis van het menschelijk verstand en hart. 2 dlen. 1778
Brieven van stervenden aan hunne overblijvende vrienden [1]). 1779
Agathon. 1780–'89 of '90
Samenspraken van Diogenes van Sinope. 1780
De Bevalligheden, in zes boeken. Vert. d. C. Groeneveld. 1785
De Abderiten, of de geschiedenis van de republiek Abdera; een staatkundige roman, vert. d. G. Paape. 1786
Sympathien. 1787
Algemeene Bibliotheek voor Dames en jonge Heeren. 5 dlen. [2]). 1787–'91
Zemin en Gulhindy, in: *Verzameling van eenige schoone stukken der beste uitlandsche dichters vertaald in proza en poëzie.* 1e st. Amst. Emenes en De Vries (Het is een der *Erzählungen*). 1788
Godengesprekken, gehouden boven het veld van Mars, en gevonden in de Nationale vergadering te Parijs. 1792

In tijdschriften vond ik nog:
Vaderl. Letteroef. Mengelw. 1776: Diogenes en Cherea (p. 431)
: Glycerion (p. 571)
(beide fragmenten uit *Diogenes von Sinope*).

De Onderzoeker, no. 195 (1772): Fragment van De Gouden Spiegel.

1) Dit wordt opgegeven door Menne: *Einfluss, enz.*, p. 12. Ik heb nergens een recensie gevonden. Ook is het in geen der groote bibliotheken aanwezig.
2) *Allgemeine Damenbibliothek*, een vrije vert. n. h. Fransch, met een voorrede van WIELAND. 1786.

De Opmerker, IIe dl. (1774): Fragment van Agathon [1]).

De Rhapsodist, IV (1775): Fragment van De Abderiten.

Algemeen Magazijn van Wetenschap, Konst en Smaak:
Deel II (1787): fragment van De Gouden Spiegel.
Deel III (1788): Schach Lolo (proza, naar de „Verserzählung": *Schach Lolo, oder das göttliche Recht der Gewalthaber*).
Deel III: Is Philosophie de kunst om te leven en de heelkunst der ziele? (Philos. opstel: *Philosophie, als Kunst zu leben und Heilkunst der Seele betrachtet.*)
Deel IV (1790): Wat is Waarheid? (Philos. opstel: *Was ist Wahrheit?*)
Deel IV: Christina van Pisan (*Christine von Pisan und ihre Schriften* 1782).
Deel V (1791): Hertogin Luitberg van Beyeren (?)

Nieuw Algemeen Mag. v. Wetensch., Konst en *Smaak* (1792—1799):
Deel II_1: Pachter Martyn en zijn Zoon (*Pächter Martin und sein Sohn*).
Deel II_2: Beoordeeling van de Daad en het Karakter van Charlotta Korday, moorderesse van den beruchten Marat (*Charlotte Corday*, 1793).
Deel IV_1: De Toverlantaarn (? Blijkbaar een verzameling van verhalen).

F — UIT HET DUITSCH VERTAALDE ROMANS [2])

Beuvius (Adam):
Henriette of de Husaaren-Buit (in brieven). 1779
Henriette oder der Husarenraub. 1778.

Bräker (Ulrich):
Levensgeschiedenis en naturelijke Lotgevallen van den armen man in Tockenburg. 1791
Lebensgeschichte und natürliche Abenteuer des armen Mannes in Tockenburg. 1789.

1) Uittreksel van *Agathon* in het Mengelw. v. d. *Vad. Lett.* 1774.
2) Deze lijst van vertaalde romans is stellig niet volledig. Ik heb de titels, behalve uit de werken over de 18e eeuw en de naamlijsten, voor 't meerendeel uit de recensies van verschillende 18e-eeuwsche bladen, maar: 1e is niet alles gerecenseerd; 2e wordt het er dikwijls niet bijgezet, of het uit het Duitsch is, zelfs meermalen niet eens of het vertaald is. Dit is daarom vooral een bezwaar, omdat de titels dikwijls veranderd zijn en ook meestal de auteurs er niet bij genoemd worden. Dat de lijst zooveel kleiner is dan die van de tooneelstukken (letter K.), hoeft natuurlijk niets voor de onvolledigheid te bewijzen: het spreekt vanzelf dat er meer tooneelspelen vertaald werden, de omvang van de meeste romans in aanmerking genomen.

Bretzner (Christ. F.):

Het Leven van een Lichtmis, caracterkundig geschilderd naar Hogarth en Chodowicki, uit het Hoogd., 3 deelen, d. G. Paape. 1789–'92
Das Leben eines Lüderlichen nach Chodowiecki und Hogarth. 1787.

Dusch (J. J.):

Karel Ferdiner. 6 deelen. 1778–'82
Geschichte Karl Ferdiners. 1776–'80.

Orestes en Hermione of de kracht der edele en zuivere liefde (met een voorrede van R. Feith). 1786
Orest und Hermione oder die Kraft der edlen und reinen Liebe. 1762.

Gellert (C. F.):

Charlotta of de gevallen eener Zweedsche gravinne. Rott. Abr. Bothall. 2 dlen. 1760

Het leven van de Zweedsche gravinne G. *** Amst. J. Doll. 1774
Leben der Schwedischen Gräfin von G. *** 1747–'48.

Goethe:

Het Lijden van den jongen Werther. 1776
Die Leiden des jungen Werther. 1774.

NAVOLGINGEN OF TEGENSCHRIFTEN:

NICOLAI (FR.):

De Vreugden van den jongen Werther. 1777
Freuden des jungen Werther oder Leiden und Freuden Werthers des Mannes. 1775.

ROTTMANN (A. C.):

Het Lijden van de jonge Wertherin. 1786
Die Leiden der jungen Wertherinn. 1775.

REINWALD (W. F. H.):

Brieven van Charlotte, geschreven staande hare kennis aan Werther. 1789
Lottens Briefe an eine Freundin während ihrer Bekanntschaft mit Werthern. 1788.

Brieven van Albert aan zijnen vriend van het begin zijner verkering met Charlotte tot haaren dood. 1793

Haller (A. von):

Usong, eene Oostersche Geschiedenis. 1773
Usong. 1771.

Fabius en Cato of de Republikeinsche regering. 1785
Fabius und Cato. 1774.

Hermes (J. Tim):

Sophia's Reize van Memel naar Saxen. 1779–'83, herdr. in 1800.
Sophiens Reisen von Memel nach Sachsen. 1769–'73.

Fanny Wilkes, zo goed als uit het Engelsch vertaald. 1788–1790
Geschichte der Miss Fanny Wilkes, so gut als aus dem Englischen übersetzt. 1766.

Een geschiedenis voor de Jufferschap. 1790
Für Töchter edler Herkunft. 1787.

Hirzel (Hans Kasper):

De Wijsgeerige Landman of Jacob Gouyer. Uit het Fransch. 1767
Die Wirtschaft eines philosophischen Bauers. 1761.

De Wijsgeerige Koopman. 1776
Der philosophische Kaufmann. 1775.

Jacobi (F. H.):

Woldemar. 2 dlen. 1797–'99
Woldemar. 1781 en 1792.

Jung-Stilling (Joh. Heinr. Jung):

Hendrik Stillings kindsheid, jongelingsjaren en vreemdelingschap. 1785
Heinrich Stilling's Leben (Jugend, Jünglingsjahre, Wanderschaft — 1777 vlg.).

Geschiedenis van den Heer Morgenthau. 2 dlen. 1786–'87
Geschichte des Herrn von Morgenthau. 1779.

Florentin van Fahlendorn. 3 dlen. 1790
Florentin von Fahlendorn. 1781–'83.

Theobald of de Dweeper. 1792–'93
Theobald oder die Schwärmer. 1784. [1]).

Knigge (A. F. F. L. Freiherr von):

Geschiedenis van mijn leven. 1791
Roman meines Lebens. 1781—'83.

De arme Heer van Mildenburg. 1791–'93
Geschichte des armen Herrn von Mildenburg. 1790.

Pieter Klaus [2]). 1792–'94
Geschichte Peter Clausens. 1783.

De Reis na Brunswijk, een kluchtige roman. 1793
Die Reise nach Braunschweig. 1792.

Brieven geschreven op een reis uit Lotharingen naar Neder-Saksen. 1793
Briefe auf einer Reise aus Lothringen nach Niedersachsen geschrieben. 1793 [3]).

---

1) Van JUNG-STILLING verscheen verder:
Aseneitha, een Oostersche vertelling. 1797
(in de *Nieuwe Vad. Bibl.* van 1797).
De graauwe man, een volksschrift. 1e en 2e st. 1798
3e, 4e en 5e st. 1799
De Nachtwaker en zijne Dochter (een vertelling, in: *Kleine prosaïsche en poëtische Bijdragen*; Arnhem, J. H. Moeleman Jr. en Comp.). 1800
Na 1800 verschijnt een heele reeks van vertalingen (zie het: *Naamregister van Boeken van 1790—1832*).

2) Het *Naamregister van Boeken van 1790—1832* geeft: 3e druk 1793. De eerste aankondiging die ik vond, is in de *Vad. Lett.* van 1792 en 1794, waaraan ik jaartallen ontleen.

3) „Halbromanen" worden de twee laatste genoemd in de Encyclopedie van Ersch und Gruber.

Lodewijk van Seelberg of de dwaalende Wijsgeer. 2 dlen. 1795–'96
Die Verirrungen des Philosophen oder Geschichte Ludwigs von Seelberg. 1787 [1]).

Kotzebue (A. von):

Zaïde of de Onttrooning van Muhamed IV. Een hist. roman. (In: *Geschriften van A. von Kotzebue,* 1e deel.) 1792
Zaïde. 1786.

Het Leyden der Ortenbergsche familie. 2 dlen. 1793–'94
Die Leiden der Ortenbergische Familie. 1785—1788.

De Roman die door een toeval ontstaan is. (In: *Geschriften v. A. v. Kotzebue,* IIe dl., 2 e st.) 1794

De gevarelijke Weddingschap. Een kleine roman in 12 hoofdstukken. 1796
Die gefährliche Wette. 1790.

De Lotgevallen mijns Vaders of hoe het kwam dat ik geboren werd. 1800
Geschichte meines Vaters oder Wie es zuging, dasz ich geboren wurde. Komischer Rom. nach 12 aufgegebenen Wörtern. 1787–'91 [2]).

---

1) Van VON KNIGGE verscheen verder vertaald:

Over de Verkeering met Menschen. 1789. 2e dr. 1798
Ueber den Umgang mit Menschen. 1788.
(1805: De Verkeering met Menschen, bij wijze van uittreksel bewerkt voor jonge lieden, d. J. G. GRUBER. Uit het Hoogd. 2 dlen.)

Staatkundige Geloofsbelijdenis met betrekking tot de Fransche Revolutie. 1793

Nagelaten Geschriften van wijlen den Heer Staatsraad van Schaapskop. 1793
Des sel. Herrn Etatsraths S. C. v. Schaafskopfs hinterlassenen Papiere. 1792. (Een politiek geschrift.)

Over Eigenbaat en Ondankbaarheid. 1796
Ueber Eigennutz und Undank. 1796.

2) Deze laatste drie romans zijn op dezelfde wijze ontstaan: er werden een aantal willekeurige woorden opgegeven, die de titels van de hoofdstukken werden. Voor de litteratuur is een dergelijk geknutsel van geen belang. Toch vindt het bij ons navolging, n.l. in: *Eberhart en Petronella, een toevallige roman* d. H. Essenberg Gerritsz, en in Bruno Daalberg's *32 woorden of de les van Kotzebue.*

Verhalen en anecdotes van KOTZEBUE verschijnen verder in:

1e Geschriften van A. von Kotzebue. 1e dl. 1792
2e dl. 1793

(Blijkbaar de vertaling van zijn *Schriften.*)
In het IIe deel staat o.a. de historische novelle: Ildegerde (*Ildegerde, Königin von Norwegen*).

2e De Kinderen mijner luimen of Verhaalen en Mengelschriften. 1e en 2e dl. 1797
3e dl. 1798
(*Die jüngsten Kinder meiner Laune* verschijnen van 1793–'97 in 6 Bde.)

Lafontaine (Aug.):

Venus en Dido of de verliefde geschiedenis van twee koussenbandjes. 1780

Ludwig (Christina Sophia):

Huiselijke Toneelen geschetst door Chr. S. Ludwig. 1e deel 1791
Gemälde häuslicher Scenen zur Veredelung junger Herzen. 1790.

Meissner (A. G.):

Alcibiades. Op een vrijen trant in het Nederl. gevolgd d. G. Paape. 1789–'92
Alcibiades. 1781.

Bianka Capello. 1790
Bianca Capello. 1785.

Masanjello. 1792
Masaniello. 1784.

Spartacus. 1795
Spartakus. 1792.

Het Leeven van Epaminondas. 1800
Epaminondas. 1798.

Miller (J. M.):

Siegwart, een kloostergeschiedenis. 1779. 2e dr. 1791
Siegwart, eine Klostergeschichte. 1776.

De Geschiedenis der teederheden van het menschelijk hart. 2 dlen. 1781–'84
Beytrag zur Geschichte der Zärtlichkeit aus den Briefen zweyer Liebenden. 1776. Vermeerderde dr. 1780

De Geschiedenis van Karel van Burgheim en Emilia van Rosenau [1]). 3 dlen: 1784; 5 dlen: 1787
Geschichte Karls von Burgheim und Emiliens von Rosenau. 4 Bände. 1778–'80.

Briefwisseling tusschen academievrienden. 1791
Briefwechsel dreier akademischer Freunde. 1776—1778.

De Geschiedenis van Godfried Walther, den schrijnwerker en van het steedjen Erlenburg. 2 dlen. 1796
Die Geschichte Gottfried Walthers, eines Tischlers und des Städtleins Erlenburg. Ein Buch für Handwerker und Leute aus dem Mittelstand. 1786.

Moritz (K. F.):

Fragment uit de geschiedenis van Anthony Reiser in het Mengelw. van de *Nieuwe Vad. Bibl.* van 1798. 1798
Anton Reiser. 1785–'90.

Müller (J. G.):

De Heeren van Waldheim. 2 dlen. Vertaald d. G. Paape. 1786
Die Herren von Waldheim [2]).

1) Een tooneelstuk uit deze roman, met dezelfde naam, is van 1785.
2) *Die Herren von Waldheim, Emmerich* en *Herr Thomas* verschenen van 1784–'91 in 8 deelen *Komische Romane aus den Papieren des braunen Mannes und des Verfassers des Siegfried von Lindenberg; Herr Thomas* onvoltooid.

Siegfried van Lindenberg. 2 dlen. Vert. d. Gerrit Paape. 1787
Siegfried von Lindenberg. 1779.

Emmerik. 8 deelen. 1789–'91
Emmerich [1]).

De Ring, een schertzende roman. 1790
Der Ring. 1777.

Geschiedenis van den Heer Thomas. 2 dlen. 1793
Herr Thomas [1]).

Naubert (Christiane Benedicte):

Heerfort en Klaartje, of de zegepraal der deugdzame en standvastige liefde. 1787
Heerfort und Clärchen. 1779.

Paulina Frankini. Eene geschiedenis. 1793
Pauline Frankini. 1789.

Nicolai (Fr.):

Het Leven en de Gevallen van S. Nothanker. 3 dlen. Vert. d. A. van der Meersch [2]). 1775–'76
Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldus Nothanker. III Bde. 1773–'76.

Pestalozzi (J. H.):

Lienhard en Geertruid. 1786
Lienhard und Gertrud. 1781.

Roche (Sophie La):

De Hoogduitsche Clarissa of de Geschiedenis van Freule von Sternheim (Op naam van Wieland). 1772
Geschichte des Fräuleins von Sternheim. 1771.

Rosalie en Cleberg op het land. 1792
Rosalie und Cleberg auf dem Lande. 1791.

Salzmann (C. G.):

Karel van Karelsberg of tafereel van de menschelijke ellende. 6 dlen. [3]). 1784–'88
Karl von Karlsberg, oder über das menschliche Elend. 1783–'88.

Koenraad Kiefer of aanleiding tot een verstandige opvoeding van kinderen. 1797
Konrad Kiefer.

Sander (C. L.):

Gargantua en Pantagruel, een geheel nieuwe roman, uit het leven

---

1) Zie noot 2 pag. 154.

2) Tegen de *Sebaldus Nothanker* verscheen in het Nederlandsch: *De Tolerantie, als een vrugt van vernuft en menschenliefde, — Benevens een Brief aan den Schrijver van het Leven en de Gevoelens van S. Nothanker, door zijnen eertijds onderdaanigen Schoolmeester.* Beide u. h. Hoogd. vert. Amst. 1778.

3) Kort daarna (1789 of '90) verscheen: C. G. SALZMANN: *Over de Verlossing der menschheid van ellende door Jezus Christus,* bedoeld als een vervolg op *Karel van Karelsberg,* n.l. om de inhoud en grondstellingen daarvan op te helderen, te verdedigen en de toepassing daarvan algemeen nuttig te maken (*Allg. Deutsche Biogr.*).

en de daaden van den grooten Gargantua, vert. d. G. Paape. 1787
Gargantua und Pantagruel. Satir. Rom. nach Rabelais und Fischart. 1785–'87.

Schiller [1]**:**

De Geestenziener. 1800, 2e dl. 1801
Der Geisterscher. 1787–'89.

Schreiber (Alois Wilh.):

De Heremiet in het Eikendal. Een Volksvertelzel. 1798
Der Waldbruder im Eichthale. 1794.

Schulz (Fr.):

Moriz, of de gevallen van den Heere Lemberg. In VI boeken. 1787
Moritz, ein kleiner Roman. 1783–1786.

Schummel (J. G.):

Leven en Charakter van Dr. Matthias Theophilus Spitsbaard. 1786
Spitzbart. Eine komi-tragische Geschichte für unser pädagogisches Jahrhundert. 1779.

Spiesz (C. H.):

Het Petermanneken, eene spookgeschiedenis uit de 13e Eeuw. 2 dlen. 1795
Das Petermännchen, Geistergeschichte aus dem 13en Jahrhundert. 1791–1792 [2]).

Thiard (J.):

Adolph en Johanna. 1789

Thümmel (M. A. von):

De Liefdegeschiedenis van S. Nothanker en zijn vrouw Wilhelmina vóór hun trouwen. 1776
Wilhelmine, ein prosaisch-komisches Gedicht. 1764, '66, '68 enz.

Tresenreuter (Sophie):

Lotjen Wahlstein of het gelukkig gebruik van omstandigheden en begaafdheden. 2 dlen. 1796–1800

---

1) Een navolging van SCHILLER's *Neue Thalia* wil W. Kamp geven in zijn *Prometheus* (Amst. bij J. Wessing Wz. en J. v. d. Hey, 1796), waarin vertalingen uit het Fransch, maar vooral uit het Duitsch, o.a. uit de *Neue Thalia.*
Geschiedeniswerk van SCHILLER dat vertaald werd, is:
De afval der Verenigde Nederlanden van de Spaansche Regering (naar Schiller; in het Mengelw. v. d. *Nieuwe Ned. Bibl.*). 1788
Wat is Algemeene Geschiedenis en tot welk einde wordt zij bestudeerd? (In het Mengelw. v. d. *Vad. Bibl.*). 1790
Geschiedenis van de afval der Vereenigde Nederlanden van de Spaansche Regeering. 1792
Geschiedenis van de dertig-jarige Religieoorlog. 1794
De Zending van Moses (met aanmerkingen van de vertaler; in het Mengelw. van de *Vad. Bibl.*). 1795

2) Van SPIESZ verschijnt bovendien: Reizen door de Holen des Ongeluks en de Verblijven der Ellende. 1800
2e dl. 1801
Meine Reisen durch die Höhlen des Unglücks und Gemächer des Jammers. 1796–'98 (Zedekundige verhalen).

Lotte Wahlstein oder glückliche Anwendung der Zufälle und Fähigkeiten. 2 Bände. 1791–'92.

Unger (Friederike Helene):

Julia Grunthal, eene kostschoolgeschiedenis. 1785
Julchen Grünthal. 1784.

Wezel (J. K.):

Huwelijksgeschiedenis van den Heer Philip Pieter Mark (Op naam van Wieland). 1778
Ehestandsgeschichte des Herrn Philipp Peter Marks, von ihm selbst abgefasst. (Het eerst verschenen in Wieland's *Teutscher Merkur* van 1776 B. I.)

Wilhelmina Arend of de gevolgen van het overdreven gevoel. 1793
Wilhelmine Arend oder Die Gefahren der Empfindsamkeit. 1782.

Wieland (C. M.):

Fragment van De Gouden Spiegel in *De Onderzoeker* van 1772, 4e jrg. (no. 195) [1]). 1772
Der Goldene Spiegel oder die Könige von Scheschian. 1772.

Zedenkunde van de Sofist Hippias en wederlegging daarvan door Agathon, uit den Agathon van den Heer Wieland, in het IIe dl. van *De Opmerker.* 1774

Uittreksel uit *Agathon*:
„Korte Geschiedenis van Agathon ontleend aan Wieland", in het Mengelwerk van de *Vad. Letteroef.* van 1774. 1774

De eerste zes hoofdstukken van *Die Abderiten* in *De Rhapsodist*, deel IV. 1775

Agathon. 3 dlen. 1780
4e deel 1789 of '90
Agathon (De Hollandsche bewerking naar de uitg. van 1773).

De Abderiten een staatkundige roman, 2 dlen, vert. d. G. Paape. 1786
Geschichte der Abderiten. 1781.

De Kinderen der Natuur (fragment uit: *Der goldene Spiegel*, in *Alg. Mag. v. Wetensch. Konst en Smaak.* II, p. 377—410). 1787

Wobeser (Wilhelmina Karolina von):

Eliza of de Vrouw zooals zij behoorde te zijn. 1799
Elisa oder das Weib, wie es seyn sollte. 1795.

VERTAALDE NAVOLGINGEN HIERVAN:

Robert, of de Man, zooals hij behoort te zijn. 2 dlen. 1800 en '01

Anton of de Jongeling, zooals hij behoort te zijn. 2 dlen. 1800

Uit het Duitsch vertaalde romans, waarvan de schrijver mij onbekend is:

De Geschiedenis van Philippine Mienda. Zedek. roman.
Amst., Magerus. 1771
Utr., A. Stubbe. 1780

1) J. van Schoonhoven en Comp. te Utrecht schijnt van plan te zijn geweest *Der Goldene Spiegel* te vertalen. De Inleiding werd alvast geplaatst in *De Onderzoeker.*

De Gevallen van een Vrijmetzelaar. Zedek. roman. 1778
Wederwaardigheden van de jonge Emilia. 1783
Die Widerwärtigkeiten der jungen Emilie. Leipzig, 1778? (Een vertaling uit het Fransch).
Gevallen van Lord Ed. Bomston. Zedel. roman in brieven. 1784
Willem Edelwald. Geschiedenis van eenen verlooren Zoon. 1784
Eleonora, geen roman, een waare geschiedenis in brieven. 1788
En deeze Huwelijken zijn zekerlijk niet in den Hemel geslooten. 2 dlen. Vert. d. G. Paape. 1788
Kempfer en van Dornbach of vertrouwde Briefwisseling van akademische vrienden. 1788
Rettheim en Carolina van T. Uit het Hoogd. vert. d. Mr. A. J. Leydeckers. Zedek. roman. 1788
Geschiedenis van Freule Julia van Roozenboom. Uit het Hoogd. d. J. W. C. 1790–'94
Richard Flemming of de deugdzame Staatsdienaar. 2 dlen. 1791–'93
Ida van Zwaben, Kleindochter der Keizerinne Gizela. 1792
De Kluizenaar van Helsa. 1792
De Graaf en zijn Liefje. 1793
Amalia en Sternthal, eene Kloostergeschiedenis. 1794
Hellfried en Hulda. Een ridderroman. 1794
Justus, Graaf van Ortenburg, een tafereel van menschelijk geluk, als een tegenstelling van Saltzmans Karel van Karelsberg. 1794
Geheime papieren en bekentenissen der Gravin van Lichtenau (vulgo Mientjen Encken), en: Levensgeschiedenis der Gravin van Lichtenau [1]). 1798
Miranda, Koningin van Noorden [2]). 1798
Johanna en Karolina, of de gevolgen eener verdeelde liefde; benevens drie kritische verhandelingen over verliefde onderwerpen. 1800

G — EEN ENKEL VOORBEELD VAN OVERNAME VAN EEN WERTHERIAANSCHE VERGELIJKING BIJ FEITH:

Werther (brief van 22 Mei, 1e dl.): „Dasz das Leben des Menschen nur ein Traum sei, ist manchem schon so vorgekommen. Wenn ich .... dann sehe, dasz alle Beruhigung über gewisse Punkte des Nachforschens nur eine träumende Resignation ist, da man sich die Wände zwischen denen man gefangen sitzt, mit bunten Gestalten und lichten Aussichten bemalt — das alles macht mich stumm".

1) Maitresse van Friedrich Wilhelm II.
2) Over Catharina II.

FEITH:

Aan Boschwijk (*Oden en Ged.* IV, 27):

„Wat is dit kort, dit nietig leven?
Een droom, uit vreugd en smart geweven.
Een spel van schimmen aan den wand!"

Het Leven (*Oden en Ged.* IV, 115):

„Ja 't leven is een droom, en al zijn bezigheid
Verschijnsel aan den wand, waar schim de schim verbeidt.
Verbeelding toovert glans en wezen om haar schreden,
En leent haar beurtlings smart en beurtlings zaligheden;
De dood aemt beiden aan — daar loopt het uurglas af,
De wand staat ledig, en de mensch ligt in het graf.
En deze wufte droom, dat vlugtig tusschenbeiden
Van zijn en niet zijn, van vereeniging en scheiden . . . .
Zou hij een enklen wensch van 't harte waardig wezen?"

De *Werther* heeft ook niet weinig bijgedragen tot de verbreiding van Shakespeariaansche uitdrukkingen (zie Menne: *Werther in der Niederl. Literatur.*), zooals: „het doek omhoog tillen" en „zijn en niet zijn" (zie b.v. *Werther*, 15 Nov.).

Verg. FEITH: *Oden en Gedichten* (II, 195: *Avondbespiegeling in een Bosch*):

„Hij beurt het doek omhoog, waar 't noodlot vrienden scheidt",

en op vele andere plaatsen.

Ook: *Verlustigingen van mijn Ouderdom* (gedachten van een grijsaard): „Is 't enkel keus hier tusschen leven, Of tusschen zijn en niet te zijn?"

enz.

H — FABELS

C. F. GELLERT's Fabelen en Vertelsels. In Nederduitsche vaerzen gevolgd. Amst. Pieter Meyer. 3 deelen. 8° [1]). 1772–'74 2e dr. 1775. 3e dr. 1784

C. F. GELLERT's Fabelen, Vertelsels en Lierdichten in drie deelen. Amst. P. Meyer (Klein formaat). 1775

C. F. GELLERT's Fabelen en Vertelsels in Nederduitsche Vaerzen gevolgd. Utrecht. J. van Schoonhoven en Comp. Kl. 8°. 3 deelen [2]). 1775

C. F. GELLERT's Fabelen en Vertelsels met C L konstplaatjes, geschikt tot Prijsjes voor de Jeugd. 3 deelen. Amst. Erven P. Meyer, G. Warnars en Joh. Allart. 12°. 1785

J. W. L. GLEIM: Fabelen. Amst. J. Allart. 1792

1) De vertaling kwam tot stand onder leiding van J. Lublink de Jonge.

2) Deze uitg. is de groote Amsterdamsche van P. Meyer nagedrukt. Men was n.l. overtuigd, met de fabels een zoet winstje te behalen. Hieruit ontstond een hevige concurrentie tusschen de Amsterdamsche firma P. Meyer en de Utrechtsche J. van Schoonhoven en Co. (Noordhoek, a.w.).

H. RIEMSNIJDER. Fabelen en Vertelsels, naar de nieuwste en beste Hoogd. Dichters. 1779
(Ze zijn van LICHTWER, HAGEDORN, LESSING, GLEIM, NICOLAI, G. W. BURMANN, HALLER, WEISZE, MEISSNER en BÜRGER.)

J. F. MARTINET en A. VAN DEN BERG: Geschenk voor de Jeugd. 6 deelen. 1781–'89
(O.a. van GLEIM, BURMANN, HALLER, LICHTWER, CAMPE, GELLERT, MEISSNER.)

WOLFF EN DEKEN: Fabelen. Den Haag. J. v. Cleef. 1784
kleiner formaat in 1791
(Vele uit het Fransch. Uit het Duitsch van LICHTWER, HAGEDORN, GLEIM; van LESSING: *De Aap*).

J. P. KLEYN, in *Bijdragen voor Genie en Menschengevoel* acht fabels van LESSING. 1789

Verzameling van Fabelen en Vertelselen ten dienste der Vaderlandsche schoolen. 1797
(GELLERT, GLEIM, e.a.)

A. L. BARBAZ: Fabelen en Vertelsels. (O.a. naar GELLERT bewerkt.) 1e d. 1799
2e dl. 1801

In *Nieuw Alg. Magazijn van Wetenschap, Konst en Smaak* V, dertig fabels van LESSING (Ie boek). 1799

Fabelen en Vertellingen voor de Jeugd, door J. J. EBERT. 1800
Verder vele fabels in het Mengelwerk van de verschillende tijdschriften.

I — VERTALINGEN VAN KLOPSTOCK's MESSIAS:

De Messias, een Heldendicht in XX zangen, van F. G. KLOPSTOCK, uit het Hoogd. vert. d. C. Groeneveld. Amst. Wed. A. D. Sellschop en P. Huart. 2 dlen. 1784 en '85
Een tweede verbeterde druk hiervan, die ook omgewerkt was naar de nieuwe uitg. van het origineel, verscheen in 1791

De Messias, naar het Hoogd. van F. G. KLOPSTOCK, door B. Nieuwenhuizen. 2 dlen. Delft, bij J. de Groot Pzn. en M. van Graauwenhaan (dit zijn alleen de eerste tien zangen). 1798–'99

De Messias, naar het Hoogd. van F. G. KLOPSTOCK, in dichterlijk proza gevolgd. Amst. bij J. R. Poster. 5 dlen. (anonym). 1797–1802
Van 1803 tot 1805 verschijnt dan de beste bewerking van Mr. Joh. Meerman, Heer van Dalem en Vuren. 's Gravenh. bij I. van Cleef, in 4 deelen. Daarbij geeft hij nog in 1815 een Ve deel: „Narede tot Klopstock's Messias".
De vertaling van Groeneveld is in rijmlooze hexameters (evenals die van Meerman). Hij had vóór de druk overleg gepleegd met Van Alphen en met Klopstock zelf. De twee andere vertalingen zijn in poëtisch proza.

J — UIT DE VOORREDE VAN HET IIe DL. VAN NIEUWENHUIZEN's MESSIASVERTALING:

(Nieuwenhuizen beklaagt zich dat *De Messias* zoo weinig opgang in Holland maakt):

„Dit smart ons, maar het verwondert ons niet. Er is een tijd geweest dat men onder onze jonge lieden van smaak en gevoel niet mede doen kon, zo men niet van Klopstock en zijnen *Messias* mede sprak; toen had men spoedig ene vertaling moeten leveren. Het heugt ons nog, met welk ene hooggespannene verwachting alle jonge gelieven snakten naar dit meesterstuk, toen de *Siegwart* van Miller onder ons bekend werd, en met tranen en zuchten, van al wat jong en sentimenteel was, gelezen werd; trouwens, de zoete *Therese* sprak er ook van op zulk een toon, en *Marianne*, en *Siegwart*, en *Kronhelm*, en al wat maar verliefd was, dweepte zoo sterk met de *Messiade* en met Klopstock, dat men wel aangestoken worden moest. Eindelijk kwam de vertaling van Groeneveld, maar reeds wat laat; toch nam men die in de hand; — en wat vond men nu? Zo weinig van de liefde, maar overal de verzoeningsleer, voords engelen, duivelen, zonnen en manen, nooit alzo vertoond! — hier en daar een enkel gesprek tusschen gelieven, maar toch niet geheel in den sentimenteelen geest; — toch was het schoon! uitmuntend! overheerlijk! — *maar, maar Therese* had toch gelijk, het was wat moeijelijk te begrijpen; men fluisterde elkanderen in het oor dat men er weinig smaak in vond; de vertaling kreeg de schuld, en binnen kort hoorde men niets meer van den Messias van Klopstock; het werk, dit is duidelijk, was voor onze jonge lieden te hoog en te wonderlijk".

K — VERTAALDE TOONEELSTUKKEN[1]):

1) Bij de lijst van tooneelstukken heb ik niet dezelfde methode gevolgd als bij de romans; deze staan n.l. volgens de naam van de auteur, de tooneelstukken volgens het jaar van verschijnen. Ik heb dit gedaan, omdat deze laatste lijst mij niet ongeschikt leek om als thermometer voor de vertalingen uit het Duitsch te fungeeren, temeer omdat ze volledíger zal zijn dan die van de vertaalde romans (er bestaan meer speciaalstudies over het tooneel). Een dergelijke methode is voor de romans vooral hierom minder gewenscht, omdat het er daarbij veel meer op aan komt tot welke sòòrt ze behooren. Voor wie zich voor één speciale tooneelschrijver interesseert, zijn de namen niet moeilijk er uit te lichten, daar ze in één kolom gedrukt staan. Bovendien kan men een lijst van vertaalde tooneelstukken, op naam gerangschikt, vinden bij Worp: *Drama en Tooneel*, dl. II.

De bekroonde Boererymer	Die Poeten nach der Mode, 1751	C. F. Weisze	Maria de Wilde	**1755**
Het Bankerot. Burgerl. treursp.	Der Bakerott, 1763	J. J. Dusch		C. **1764**
Het Lot in de Loterij	Das Loos in der Lotterie, 1746	C. F. Gellert	In: C. F. Gellert: Vier Blijspelen	**1769** Zie ook 1778
De Schijnheilige	Die Betschwester, 1745			
De zieke Vrouw	Die kranke Frau, 1747			
De verliefde Zusters	Die zärtlichen Schwestern, 1747			
De dood van Adam. Treurspel	Der Tod Adam's, 1757	F. G. Klopstock	R. Arends	**1774**
De Jooden. Blijspel	Die Juden, 1754	G. E. Lessing		1774 [1]
Romeo en Julia. Tooneelspel n. Shakespeare. Uit het Hgd. (proza)	Romeo und Julie, 1767	C. F. Weisze	In: Spect. Schwb. II d. P. J. Uylenbroek	**1775**; 2e dr. 1786; 3e dr. 1791. Zie ook '78, '84 en '86
De Vrouwenhater. Blijspel	Mysogyn, 1767	G. E. Lessing		1775
De graaf van Olsbach of de belooning der deugd. Tooneelspel (proza)	Graf Olsbach, 1768	J. C. Brandes	In: Spect. Schwb. III	**1776** Zie ook 1778
Olivia. Treurspel	Olivie, 1773	J. C. Brandes		1776 en 1777
Miss Sara Sampson. Treurspel	Sara Sampson, 1755	G. E. Lessing	In: Spect. Schwb. III	1776. Ook andere vert. Rott. 1776

1) Veel later, z. j.: De Jooden. Tooneelspel n. h. Hgd. van Lessing vrij gevolgd.

De Weldaadige Vreemdeling	Der wohltätige Unbekannte, 1775	H. L. Wagner		1776
De jonge Werther. Treurspel				1776
De dankbare Zoon (proza)	Der dankbare Sohn, 1771	J. J. Engel		1776. Zie ook 1777 en 1778
Abraham en Isaak. Treurspel	Abraham und Isaak, 1776	J. C. Lavater		**1777.** Zie ook 1788
De Dezerteur uit Kinderliefde. Blijspel [1])	Der Deserteur aus Kindesliebe, 1773	G. Stephani	A. Spatsier	1777
De dood van Abel	Der Tod Abels, 1758	S. Geszner		1777 en 1801 [2])
Emilia Galotti	Emilia Galotti, 1772	G. E. Lessing	In: Spect. Schwb. V	1777. Separaat in 1789
Erastus	Erast, 1762	S. Geszner		1777. Zie ook: 1786 en 1789
De Godspraak. Zangstukje (in alexandrijnen)	Das Orakel, 1747	C. F. Gellert	E. J. B. Schonck. In: Tooneelpoezy	1777. Zie ook 1778
De Koopman en de Bedelaar. Tooneelspel				1777
De Pagie. Tooneelspel	Der Edelknabe, 1774	J. J. Engel	In Spect. Schwb. IV	1777. Ook: 1789
De Reizenden. Tooneelspel	Die Reisenden, 1774	E. L. M. Rathlef	W. Coertse Jr.	1777, 1787
Silvia. Herdersspel (in alexandrijnen)	Sylvia, 1745	C. F. Gellert	E. J. B. Schonck. In: Tooneelpoezy	1777. Zie ook 1778
Sophie of de rechtveerdige vorst	Sophie oder der gerechte Fürst, 1777	H. F. Möller		1777
De Vriend en Vijand. Blijspel			W. Coertse Jr.	1777

1) Hetzelfde stuk met veranderde titel: „De Deserteur uit Ouderliefde" in Spect. Schwb. XI, 1782.
2) 1797: De Dood van Abel, naar de Fransche bewerking van Legouvé.

De Vrouw naar de Wereld. Blijspel	Der Schein betrügt, 1767	J. C. Brandes	A. Hartsen	1777, 1784 en 1805 [1]
De Werving voor Engeland	Die Werbung für England, 1776	J. C. Krauseneck		1777
Wilhelmina van Blondheim. Tooneelspel (oorspr. proza, in Nederl. verzen overgebracht)	Wilhelmine von Blondheim, 1775	G. F. W. Groszmann	P. J. Uylenbroek	1777, 1778
Zama. Tooneelspel	Zama, oder die junge Marokkanerin, 1770	J. C. Krauseneck	J. Lutkeman	1777
De dankbaare Zoon (in verzen)	Der dankbare Sohn, 1771	J. J. Engel	T.	1777
De dankbare Zoon (andere vert. in verzen)	„	„		1777
De dankbaare Zoon. Zedig blijspel (in verzen) [2]	„	„	H. v. Elvervelt	1777. Zie ook 1776 en 1778
De band, of het lint	Das Band, 1744	C. F. Gellert	In: C. F. Gellert's Blijspelen	**1778** Zie ook 1769 en 1777
Het lot in de loterij	Das Loos in der Lotterie, 1746			
Het orakel	Das Orakel, 1747			
Silvia	Sylvia, 1745			
De Schijnheilige vrouw	Die Betschwester, 1745			
De zieke vrouw	Die kranke Frau, 1747			
De verliefde zusters	Die zärtlichen Schwestern, 1747			
Elfride. Treurspel (proza)	Elfriede, 1775	F. J. Bertuch	In: Spect. Schwb. VI	1778. Zie ook 1783
De Graaf van Olsbach, of de belooning der deugd (in verzen)	Graf Olsbach, 1768	J. C. Brandes	A. Maas	1778
De Graaf van Olsbach, enz. („In onrijm")	„	„	P. J. Kasteleyn	1778. Zie ook 1776

1) Onder de titel: „Schijn bedriegt, of de Vrouw naar de wereld" in Spect. Schwb. IV, 1777. Zelfde vertaling.
2) Ook in 1777 nog een opera van dezelfde naam, muziek van J. A. K. Colizzi.

Gustaaf Adolph of de edelmoedige Koning. Tooneelspel		W. H. von Dalberg	In: Zedel. Tooneel, III	1778 en 1779
Henriette van Blumenau of de liefde uit dankbaarheid. Tooneelspel			In: Zedel. Tooneel, III	1778
De Jurist en de Boer. Tooneelspel	Der Jurist und der Bauer, 1773	J. Rautenstrauch	W. Coertse Jr.	1778. Zie ook 1794
Klementine of het Testament	Clementine oder das Testament, 1771	T. Ph. Gebler		1778. Zie ook 1781
Medon of de wraak des Wijzen. Tooneelspel		C. A. Clodius	In: Spect. Schwb. VII	1778
De Gelukkige Moeder. Zedenspel (blijkbaar voor kinderen)				1778
Presenteer 't Geweer	Praesentirt das Gewehr, 1775	J. H. F. Müller	P. J. Uylenbroek	1778 en 1779 2e dr. 1789
Romeo en Julia of het doodelijk misverstand. Tooneelspel (in verzen)	Romeo und Julie, 1767	C. F. Weisze	Dichtgenootsch.: Nosce et ipsum	1778. Zie ook 1775, 1784 en 1786
Sophonisba. Tooneelspel	Sophonisbe, 1776	A. G. Meissner	W. Coertse Jr.	1778
De Vriendschap op de proef	Freundschaft auf der Probe, 1767	C. F. Weisze	Spect. Schwb. VII	1778
De Vrijgeest. Blijspel	Der Freigeist, 1755	G. E. Lessing	In Spect. Schwb. VI	1778
De dankbare zoon. Tooneelspel (Het Hgd. op vrijen trant in maetlooze rijm gevolgd)	Der dankbare Sohn, 1771	J. J. Engel		1778. Zie ook 1776 en 1777
Dormont en Julia of de beloonde huwelijksliefde. Tooneelspel	Dormont und Julie, 1777	A. G. Hartmann	P. J. Kasteleyn	**1779**

De edelmoedige Generaal. Tooneelspel	Die Feuerbrunst, 1773	G. F. W. Groszmann	Anthony B.	1779
De adelijke Landman. Blijspel			A. Hartsen	1779; 2e dr. 1786
Marie en Emilia of de ongelukdige gevolgen van het kaartspel. Treurspel			W. Coertse Jr.	1779
De Wantrouwige. Blijspel (proza)	Der Misztrauische, 1762	J. F. von Cronegk	In Spect. Schwb. VIII	1779. Zie ook 1794
Het Wijvengeklap of de wederkaatsing. Tooneelspel	Das Weibergeklatsche oder ein Qui pro quo, 1767	C. F. Weisze		1779
Het Duel of het jong getrouwde Paar	Das Duell oder das junge Ehepaar, 1771	E. F. Jester	In: Spect. Tooneel I	**1780.** Zie ook 1784
Julie. Burgerl. Treurspel	Julie, 1767	H. P. Sturtz	Spect. Schwb. IX	1780
De Man naar de Klok. Blijspel	Der Mann nach der Uhr oder der ordentliche Mann, 1760	Th. G. von Hippel	Spect. Schwb. IX	1780. Zie ook 1792
Minna van Barnhelm of het Krijgsmansgeluk	Minna von Barnhelm, 1767	G. E. Lessing	In: Spect. Schwb. IX	1780, 1814
Nathan de Wijze. Tooneelspel	Nathan der Weise, 1779	G. E. Lessing	Hendr. Riemsnijder	1780
De Physionomie of Karel en Sophia. Tooneelspel	Karl und Sophie oder die Physiognomie, 1780	C. F. Bretzner	A. Brunius?	1780, 1788, 1794
Het verkeerd Vertrouwen. Blijspel	Der Gasthof, oder Trau', schau' wem! 1769	J. C. Brandes	J. Lutkeman	1780
Zamor en Zoraïde	Zamor und Zoraïde, 1778	F. G. v. Nesselrode	In: Zedel. Tooneel, IV	1780
Abraham op Moria. Godsdienstig Zangspel		A. H. Niemeyer	G. Brender à Brandis. In Taal-, Digt- en Letterk. Kab. I; en separaat	**1781**

Clavigo. Treurspel	Clavigo, 1774	Goethe	In: Spect. Schwb. X	1781
De Graaf van Walltron (Proza. Andere vert. dan 1778)		H. F. Möller	In: Spect. Schwb. X	1781, 1813. Zie ook 1778 en 1789
Jean Calas. Treurspel (proza)	Jean Calas, 1774	C. F. Weisze	G. Brender à Brandis	1781. Zie ook 1784 [1]
Klementina. Tooneelspel (bewerking in verzen van de uitg. van 1778)	Clementine oder das Testament	T. Ph. Gebler	J. Houtman Thz.	1781. Zie 1778
De snijder en zijn zoon. Blijspel	Der Schneider und sein Sohn, 1775	F. Fusz		1781, 1785. 2e dr. 1797
Diego en Leonora of het beklaaglijke van den inquisitiedwang	Diego und Leonore, 1775	J. C. Unzer	In: Zedel. Tooneel VI	**1782**
De verbeterde Echtgenoot. Tooneelspel	Der gebesserte Ehemann, 1780	J. H. Rohm	In: Spect. Tooneel III	1782
Stella. Tooneelspel voor verliefden	Stella, 1776	Goethe		1782
Armoede en deugd. Tooneelspel	Armuth und Tugend, 1772	C. F. Weisze	In: Spect. Schwb. XII	**1783**
Elfride. Treurspel (alexandrijnen)	Elfriede, 1775	F. J. Bertuch	P. J. Kasteleyn	1783, 1787, 1800 Zie ook 1778
De jufferlijke Kamerdienaar. Blijspel	Der weibliche Kammerdiener, 1780	C. F. F. A. von Bonin	P. J. Kasteleyn	1783

1) Hilman geeft ook een vertaling van 1782 door C. Swaberland.

Philotas. Treurspel	Philotas, 1759	G. E. Lessing	G. Brender à Brandis. In: Taal-, Digt- en Letterk. Kab. V	1783
De Nieuwsgierige Vrouwen [1]		J. C. Brandes	In Spect. Schwb. XII	1783
Codrus. Treurspel (in verzen)	Codrus, 1760	J. F. v. Cronegk	P. J. Kasteleyn	**1784,** '85. Zie 1785
De Hollander, of wat vermag een vernuftig meisje niet.	Die Holländer, oder was vermag ein vernünftiges Frauenzimmer nicht, 1778	J. C. Bock	P. 't Hoen	1784
De geestdrijverij of Jean Calas. Treurspel	Jean Calas, 1774	C. F. Weisze	In: Spect. Schwb. XIII	1784. Zie ook 1781
De monnik van Libanon, een vervolg op Nathan de Wijze	Der Mönch vom Libanon, 1782	J. G. Pfranger	Simon de Vries	1784
Romeo en Julia (In verzen)	Romeo und Julie	C. F. Weisze		1784. Zie ook 1775 en 1786
Seneka	Seneca, 1758	E. C. von Kleist	In: Taal-, Dicht- en letterk. Kab. VI	1784 [2])
De ouderwetsche Trant. Tooneelspel			In: Spect. Schwb. XIII	1784
Het Tweegevecht. Tooneelspel	Das Duell, oder das junge Ehepaar, 1771	E. F. Jester	In: Spect. Schwb. XIII	1784. Zie ook 1780
Canut, Treurspel	Canut, 1747	J. E. Schlegel	J. Lutkeman	**1785** (2e druk)

1) De titel in de Leidsche Catalogus: „De Vereenigde Vrouwen", berust op een vergissing (Menne, a. w.).
2) Een andere vert.: De dood van Seneca d. W. t(en) H(oute), z. j.

Codrus, of de grondlegging van het gemeenebest. Treurspel (in verzen)	Codrus, 1760	J. F. von Cronegk	J. Lutkeman	1785. Zie ook 1784
Karel van Burgheim en Emilia van Rosenau of de edelmoedige minnaar			Hilman noemt als vertaler: J. A. Sluyter	1785
De jonge Persiaan (1 acte, proza)		A. G. Meissner	Taal-, Dicht- en Letterk. Mag. I	1785
De Weduwe te Zehra (1 acte, proza)		A. G. Meissner	Taal-, Dicht- en Letterk. Mag. I	1785
Eduard de Derde. Treurspel	Eduard III, 1758	C. F. Weisze	P. J. Kasteleyn. Ook in: Nieuwste Poezy, 1792	**1786**
Erastus en Lucinde	Erast, 1762	S. Geszner	P. J. Kasteleyn	1786. Zie ook 1777 en '89
Faustfragment		G. E. Lessing	J. P. Kleyn in: Bijdragen voor Genie en Menschengevoel, I	1786
Olintes. Treurspel	Olint und Sophronia	J. F. von Cronegk	P. J. Kasteleyn	1786, '89, '93
Romeo en Julia (in verzen)	Romeo und Julie	C. F. Weisze	B. Fremery	1786. Zie ook 1775, '78 en '84
De Schat	Der Schatz, 1755	G. E. Lessing		1786
De Verzamelaar van natuurlijke zeldzaamheden. Blijspel			Neijts	1786

Abraham en Izaak	Abraham und Isaak, 1776	J. C. Lavater	J. W. v. Hasselt	**1788.** Zie 1777
Carolina van Eerburg of de rampen der liefde	Die Natürliche Tochter, 1774	A. M. Sprickmann	P. J. Kasteleyn	1788
De Vaandrig	Der Fähndrich, 1786	F. L. Schröder		1788
De Twee Zusters. Tooneelspel			In Spect. Schwb. XVII	1788
Bella. Treurspel			H. de H. Lemon	**1789**
De Brandschatting. Tooneelspel	Die Brandschatzung, 1785	A. F. von Brühl	In: Zedel. Tooneel VIII	1789
De Broederliefde op den toets. Blijspel	Die geprüfte Bruderliebe, 1785	S. M. Matthesius		1789
De Burgemeester. Tooneelspel	Der Bürgermeister	A. F. von Brühl		1789 en 1794
Don Karlos, Kroonprins van Spanje	Don Carlos, Infant von Spanien, 1787	Schiller	E. M. Post	1789. Zie ook 1800
Egmont. Treurspel	Egmont, 1787	Goethe	Spect. Schwb. XIX	1789
Emilia Galotti. Treurspel	Emilia Galotti, 1772	Lessing		1789. Zie ook 1777
Erastus of de zegepraal van natuur en deugd. Landspel	Erast, 1762	S. Geszner	Bij de reizende troep enz. van H. 's-Gravezande	1789. Zie ook 1777 en 1786
Het Feest der Braminnen	Das Sonnenfest der Brahminen	K. F. Hensler	S. Bos	1789
De Graaf van Waltron. Krijgsspel	Der Graf von Walltron, enz. 1776	H. F. Möller	A. Hartsen en H. J. Roullaud	1789. 2e druk 1791
De dubbelde Kinderliefde. Tooneelspel	Die doppelte Kindesliebe, 1780	F. G. v. Nesselrode	J. C. A.	1789
Montrose of de Dankbare			J. Houtman	1789
De Neef in Lissabon. Een familieschilderij	Der Vetter in Lissabon, 1786	F. L. Schröder	In: Zedel. Tooneel VIII	1789

Het Pruissisch Religie-Edict. Blijspel	Das Religionsedict, 1789	K. F. Bahrdt		1789
Ritmeester Erlau of de veroordeelde onschuld. Treurspel			J. A. Backer	1789
De Roovers. Treurspel	Die Räuber, 1781	Schiller		1789
De Wreeker komt (Tooneelen hieruit)		H. G. Schmieder	In: Kabinet van Mode en Smaak I	1789 [1])
Berouw verzoent. Tooneelspel	Reue versöhnt, 1789	A. W. Iffland	In: Alg. Spect. Schwb. I	**1790**
Dagobert, Koning der Franken	Dagobert, der Franken König, 1779	F. M. von Babo		1790
De Huisvader. Tooneelspel	Der teutsche Hausvater, 1780	O. H. von Gemmingen	J. W. Curten	1790. Zie ook 1791
Het huwelijk door een weekblad. Blijspel	Die Heirath durch ein Wochenblatt	F. L. Schröder		1790, 3e druk 1802
De Indiaanen in Engeland	Die Indianen in England, 1790	A. v. Kotzebue		1790, 1793
De Indiaanen in Engeland	„	„		1790. Zie ook 1791
De Kluizenaar op Formentera. Tooneelspel	Der Eremit auf Formentera, 1784	A. v. Kotzebue	A. Bruggeman	1790, 1793, 1826, z. j.
Menschenhaat en berouw	Menschenhasz und Reue, 1789	A. v. Kotzebue	In: Alg. Spect. Schwb. I	1790, 1792, 1799 en 1889
De weduwe te Zehra		A. G. Meissner		C. 1790
De weldadige Manufacturier	Der wohlthätige Manufacturier, 1780	J. Ph. Wollstädt		1790

1) Het stuk werd in zijn geheel vertaald in 1801: De Wreekers, d. H. W. P. Westzaand.

Het mislukt Bedrog. Tooneelspel		F. W. Gotter	In: Spect. Schwb. XX	**1791**
De Familiegeschiedenis	Der teutsche Hausvater, 1780	O. H. v. Gemmingen	Alg. Spect. Schwb. IV	1791
De Indiaanen in Engeland	Die Indianen in England, 1790	A. v. Kotzebue	J. Houtman Thz.	1791, 1797. Zie ook 1790
Juliana van Lindorak. Tooneelspel	Juliana von Lindorak, 1776	F. L. Schröder	Alg. Spect. Schwb. III	1791
Kabaal en Liefde. Treurspel	Kabale und Liebe, 1784	Schiller	Alg. Spect. Schwb. IV	1791
Karel van Spartau of de beloonde Kinderliefde	Curt von Spartau, 1791	J. D. Beil	Spect. Schwb. XX	1791
Lady Johanna Gray	Lady Johanna Gray, oder Triumf der Religion, 1758	C. M. Wieland	R. Feith	1791
Louiza en Volsan. Tooneelspel				1791
Louiza en Volsan (andere vertaling)			Nwe Spect. Schwb. I	1791
De Misdaad uit eergierigheid. Tooneelspel	Verbrechen aus Ehrsucht, 1784	A. W. Iffland	Zedel. Tooneel IX	1791
De dankbare Schuldenaar of de geredde Koopman [1])			P. 't Hoen	1791
Siegfried van Lindenberg	Siegfried von Lindenberg, 1790	P. L. Bunsen (uit de roman van Müller)	Alg. Spect. Schwb. III	1791
De Slag van Herman	Hermannsschlacht, 1769	F. G. Klopstock		1791
Het Speelkind	Das Kind der Liebe, 1790	A. v. Kotzebue	Nwe Spect. Schwb. I	1791. Zie beneden

1) Door Hilman genoemd.

Het Winterkwartier in Amerika	Winterquartier in Amerika, 1778	F. M. von Babo		1791
De onechte Zoon	Das Kind der Liebe	A. v. Kotzebue	Alg. Spect. Schwb. III	1791, 1792, 1793 en 1799
Adelaïde van Wulfingen, een gedenkteeken der Woestheid uit de 13e Eeuw		A. v. Kotzebue	In: A. v. Kotzebue's Geschriften. Ook separaat	**1792**
De gestrafte Advokaat		Stölz	M. Eberlein	1792
Broeder Moritz, de zonderlinge of de volkplanting voor de Pelew-eilanden	Bruder Moritz, der Sonderling, oder die Colonie für die Pelew Inseln, 1791	A. v. Kotzebue	Alg. Spect. Schwb. VI	1792 3e dr. 1802
De gouden Bruiloft van Kloris en Roosje	Die Jubelhochzeit, 1773	C. F. Weisze	G. Brender à Brandis. In: Zedelijk Tooneel IX	1792 (2e druk)
erzucht en Liefde			Nwe Spect. Schwb. II	1792
Eulalia Meinau of de gevolgen eener hereenigde echtverbindtenis	Eulalia Meinau oder die Folgen der Wiedervereinigung, 1791	F. J. W. Ziegler	G. J. Hammius	1792, 1798
Felix en Antje of gelijk bij gelijk maakt het beste huwelijk. Blijspel	Felix und Hannchen, 1791	C. F. Bretzner	I. de Jongh	1792
Fiesko, of de samenzweering te Genua	Die Verschwörung des Fiesco zu Genua, 1783	Schiller	Nwe Spect. Schwb. II	1792 Zie 1800
Twee Horologien en geen geld in de zak. Blijspel			G. Paape	1792
Julius van Tarente. Treurspel	Julius von Tarent, 1775	J. A. Leisewitz	Alg. Spect. Schwb. V	1792
De adelijke Kolenbrander of de gelukkige Jagt. Tooneelspel	Der Kohlenbrenner, 1789	E. K. L. IJsenburg von Buri		1792

De Liefhebberij Schouwburg voor het gerechtshof. Kluchtspel		A. v. Kotzebue	In: Geschriften van A. v. Kotzebue, dl. I	1792
De edele Logen. Tooneelspel	Die edle Lüge, 1792	A. v. Kotzebue	Alg. Spect. Schwb.V	1792
De man naar de Klok. Blijspel (in verzen)	Der Mann nach der Uhr, oder der ordentliche Mann, 1760	Th. G. von Hippel	A. Maas	1792. Zie 1780
De Papegaai. Tooneelspel	Der Papagay, 1792	A. v. Kotzebue	Alg. Spect. Schwb. VI	1792, 1799
De Ring. Tooneelspel	Der Ring	F. L. Schröder	Kab. v. Mode en Smaak III	1792
De hedendaegsche Trant. Blijspel	Der Ton unserer Zeiten	J. F. Jünger		1792
De Weduwenaar. Blijspel	Der Wittwer		Spect. Tooneel VII	1792
De Zonnemaagd. Tooneelspel	Die Sonnen-Jungfrau, 1791	A. v. Kotzebue	Alg. Spect. Schwb.V	1792
Arthello of de hofnar. Tooneelspel	Arthello oder der Harfner, 1789	K. v. Eckhartshausen		**1793**
Baron Albert van Thurneisen. Burgerl. Tooneelspel	Albert von Thurneisen, 1781	A. W. Iffland	H. Frieseman	1793
Graaf Koningsmark. Treurspel	Graf Königsmark, 1792	K. von Reitzenstein		1793
De Harpenaar of de gelukkige avond. Een blijspel voor het hart				1793
De edele Hartstochten of de zonderlinge ruiling. Blijspel				1793
De vrouwelijke Jacobijnenclub. Blijspel	Der weibliche Jacobinen-Clubb, 1791	A. v. Kotzebue		1793
Klara van Hoheneichen. Tooneelspel	Klara von Hoheneichen, 1790	C. H. Spiesz	Volgens Hilman: J. H. Thierens	1793

Rikko. Blijspel			Kab. v. Mode en Smaak, VI	1793
De Mislukte Schaking. Tooneelspel	Der Treffbube	C. A. Vulpius	Kab. v. Mode en Sm. V	1793
Het groote Toilet. Blijspel				1793
De Vondeling. Tooneelspel	Henriette de Gerstenfeld		J. v. Walré	1793
Vrouwelist komt alles te boven. Blijspel			Spect. Tooneel VIII	1793
De minderjarige Weezen. Tooneelspel	Die Mündel, 1785	A. W. Iffland	Alg. Spect. Schwb. VII	1793
De Werfofficieren. Blijspel	Die Werber, 1769	G. Stephani	S. v. P.	1793
Wie is zij? of het onbekende meisje. Blijspel	Wer ist sie? 1790	F. L. Schröder	J. Houtman Thz.	1793
De Advocaat en de Boer. Blijspel	Der Jurist und der Bauer, 1773	J. Rautenstrauch		**1794.** Zie 1778
Belofte maakt schuld, of wat doet de liefde niet. Blijspel	Versprechen macht Schuld oder, Was thut die Liebe nicht? 1793	K. G. Miersch		1794
Brando. Blijspel			Kab. v. Mode en Sm. VIII	1794
De Burger-generaal. Klugtspel				1794
Hij moet duëlleeren. Blijspel	Er soll sich schlagen, 1792	F. Ochsenheimer		1794
De Negerslaven. Treurspel	Die Negersclaven, 1793	K. v. Reitzenstein		1794
De halve Ring. Tooneelspel	Der halbe Ring, 1792	W. Thombrink	A. Hordijk Verstolk	1794
De schaking uit het Serail. Zangspel	Die Entführung aus dem Serail, 1781	C. F. Bretzner	G. Brender à Brandis	1794
Schulden zonder geld te betalen. Blijspel	Schulden ohne Geld zu zahlen, 1791	F. Leo	Volgens Hilman: P. Witsen Geysbeek	1794

Verblindheid en Bedriegerij	Blindheit und Betrügerei, 1789	E. K. L. IJsenburg von Buri		1794
De Wantrouwige (in verzen)	Der Misztrauische, 1762	J. F. von Cronegk	A. Maas	1794. Zie 1779
De Woestijn. Tooneelspel	Die Einöde, 1791	J. D. Beil	A. Hordijk Verstolk	1794
Armoede en Grootheid. Tooneelspel	Armuth und Edelsinn, 1795	A. v. Kotzebue	C. Loots	**1795,** 1796, 1799, 1822
De eerlijke Eigenzinnige			D. Onderwater	1795
Het hoogste Lot. Blijspel	Das grosze Los, 1791	J. G. L. Hagemeister	A. Hordijk Verstolk	1795
Het Meisje van Marienburg	Das Mädchen von Marienburg, 1795	F. Kratter	Nwe Spect. Schwb. V	1795
Het Vrijheidsfeest. Divertissement		J. H. Dessauer	P. G. Witsen Geysbeek	1795
Aballino, de groote bandiet. Treurspel	Abällino, 1793	H. Zschokke		**1796,** 1798, 1805, 1842
De Apothecar en de Doctor. Zangspel	Der Apotheker und Doktor, 1786	G. Stephani	I. J. A. Gogel	1796, 1803
Dwaaling zonder boosheid	Verirrung ohne Laster, 1793	H. Beck	F. v. Aken	1796. Zie 1799
Gioconda of Vrouwewraak kent geen paalen	Gioconda, oder Weiberrache kennt keine Grenzen, 1781	K. F. D. Grohmann		1796
De Graaf Benjowsky of de zamenzweering op Kamtschatka. Tooneelspel	Graf Benjowsky oder die Verschwörung auf Kamtschatka, 1795	A. v. Kotzebue	B. Rekker	1796, 1799
Hieronimus Knicker. Kluchtig zangspel			Hilman geeft als vertaler M. Molkenboer	1796
De Huwelijksproef. Blijspel			Spect. Tooneel IX	1796
Het roode Kapje. Zangspel			C. Loots	1796

De Lasteraar(s)	Die Verläumder, 1796	A. v. Kotzebue	Zedel. Schouwt. II	1796, 1802
Lichtzinnigheid en Goedhartigheid	Leichtsinn und gutes Herz, 1793	F. G. Hagemann	Spect. Tooneel IX	1796
De Losbol met een braaf hart	„	„		1796
De Man van veertig jaren. Blijspel	Der Mann von vierzig Jahren, 1795	A. v. Kotzebue	Hilman: vertaald d. M. Westerman	1796
Natuur en Liefde in strijd	Natur und Liebe im Streit, 1779	B. C. d' Arien	I. de Jongh	1796
De Neegers. Tooneelspel	Die Negersclaven, 1796	A. v. Kotzebue	P. G. Witsen Geysbeek	1796
Oberon. Zangspel	Oberon, 1780	C. M. Wieland		1796, '97, 1802
De Spanjaarden in Peru, of de Dood van Rolla	Die Spanier in Peru oder Rolla's Tod, 1796	A. v. Kotzebue	Zedel. Schouwt. I	1796, 1801
De huwelijkse Vergelding. Blijspel			Spect. Tooneel IX	1796
De Weduwe en het rijdpaard. Blijspel	Die Wittwe und das Reitpferd, 1796	A. v. Kotzebue	P. G. Witsen Geysbeek	1796
De Weduwe en het rijpaard. Dramatische anecdote (andere uitg.)	„	„	„	1796
De goede Zoon. Tooneelspel	Der gutherzige Sohn, 1791(?)	H. G. Schmieder	Nwe Spect. Schwb.V	1796
De twee Briefjes. Klugtspel		A. Wall	D. W. Stoopendaal	**1797**
Cava van Consuegra, een offer der vrouwelijke wraak. Treurspel	Cava von Consuegra, ein Opfer der Weiberrache, 1774	J. Herbst	Zedel. Schouwt. III	1797
De Geesten-bezweerer. Treurspel	Der Geisterbeschwörer, 1790	A. G. Bretzner	P. Boddaert	1797
De Geesten-tooneelen		Th. Hell	P. Boddaert	1797
De Huwelijksgift	Die Aussteuer, 1795	A. W. Iffland	G. J. Hammius	1797, 1835

Menschen en Menschencharakter, of de familie van Grünau	Menschen und Menschensituationen oder die Familie Grünau, 1787	K. Steinbergh	Zakbibl. v. Vernuft en smaak	1797, 1830
De Temperamenten. Blijspel	Die Temperamente, 1777	H. W. Lawaetz	B. Rekker en J. v. d. Stam	1797
De geleerde Vrouw. Blijspel	Die gelehrte Frau, 1779(?)	K. H. von Ayrenhoff (?)	B. Rekker en J. v. d. Stam	1797
Adelheide van Rastenberg. Treurspel			Zakbibl. v. Vernuft en Smaak II	**1798**
Amalia Ringenthal, of wraak en minnenijd. Treurspel	Amalie Ringenthal oder Rache und Eifersucht durch Briefe, 1784	A. D. Breicha		1798
De Belegering. Tooneelspel	Die Belagerung, 1786	K. F. Kretschmann	Nwe Spect. Schwb. VI	1798
Het Blaadje is omgekeerd. Tooneelspel			A. Hordijk Verstolk	1798
De Bloedverwanten. Blijspel	Die Verwandtschaften, 1798(?)	A. v. Kotzebue	P. G. Witsen Geysbeek	1798, 1811
De Gevolgen van een eenige Leugen. Tooneelspel	Die Folgen einer einzigen Lüge, 1792	C. H. Spiesz	Zedel. Schouwt. V	1798
De Graaf van Bourgondiën	Der Graf von Burgund, 1798	A. v. Kotzebue		1798
De Huwelijkskeus		C. H. Spiesz	P. G. Witsen Geysbeek	1798
De Huwelijkskeuze (andere uitg.). Blijspel		„	„	
De gelukkige Inval. Blijspel			B. Rekker en J. v. d. Stam	1798

De Jagers. Een tafereel der zeden van het Land	Die Jäger, 1785		B. Rekker en J. v. d. Stam	1798, 1803
La Peyrouse. Tooneelspel	La Peyrouse, 1798	A. v. Kotzebue	Hilman: vertaald d. J. Doll geb. Eggers	1798
De Lijkroof. Tooneelspel	Die Erben, 1798	H. P. F. Hinze	C. Loots	1798
Het Magnetismus. Blijspel	Der Magnetismus, 1787	A. W. Iffland	M. G. Engelman	1798
De Ongelukkigen. Blijspel	Die Unglücklichen, 1798	A. v. Kotzebue		1798
Robert Maxwell of de offerdood. Tooneelspel	Der Opfertod, 1798	A. v. Kotzebue	Zedel. Schouwt. IV	1798
De verkeerde Schaamte. Tooneelspel	Falsche Scham	A. v. Kotzebue	Hilman: vert. d. J. S. v. Esveldt-Holtrop	1798
De Schaking. Blijspel		J. F. Jünger		1798
De verwarde Schaking. Blijspel	Der Wildfang	A. v. Kotzebue	P. G. Witsen Geysbeek	1798, 2e dr. 1798
Het ongegrond Vermoeden, of de gescheurde Brief. Tooneelspel			Nwe Spect. Schwb. VI	1798
Het Vermogen der vaderlijke Liefde. Tooneelspel			B. Rekker en J. v. d. Stam	1798
De Verzoening. Tooneelspel	Die Versöhnung, 1798	A. v. Kotzebue	Zedel. Schouwt. IV	1798
De Verzoening of de Broedertwist	„	„	D. Onderwater	1798
De Wissel. Blijspel	Der Wechsel	J. F. Jünger	H. F. Eyben	1798
Wreedheid en Grootmoedigheid. Treurspel	Barbarey und Grösze, 1793	F. J. W. Ziegler	Zedel. Schouwt. V	1798

Adeleide, gravin van Teck. Riddertooneelspel	Adelheit, Gräfin von Teck, 1799	M. C. E. Bürger geb. Hahn	D. Onderwater	**1799**
De schuldelooze Afdwaaling. Tooneelspel	Verirrung ohne Laster, 1793	H. Beck	Alg. Spect. Schwb. IX	1799. Zie ook 1796
De zilveren Bruiloft. Tooneelspel	Die silberne Hochzeit, 1799	A. v. Kotzebue	Alg. Spect. Schwb. VIII	1799, 2e dr. 1802
De Corsikaanen. Tooneelspel	Die Corsen, 1799	A. v. Kotzebue	Alg. Spect. Schwb. IX	1799
De Dochter der Natuur. Tooneelspel	Die Tochter der Natur	A. H. L. Lafontaine		1799, 1804, 1806, 1807
Het Doodshoofd of de vogelkooijen. Riddertooneelspel	Der Todtenkopf oder die Vogelbauer	F. G. Hagemann	D. Onderwater	1799
Galora van Venetien. Treurspel	Galora von Venedig, 1778	F. G. Berger	Hilman: vert. d. C. Christ	1799
De Hand der wrake. Tooneelspel. Een vervolg op: De Jagers	Die Hand des Rächers, 1795	K. Steinbergh	B. Rekker en J. v. d. Stam	1799, 1809
De Herfstdag	Der Herbsttag, 1792	A. W. Iffland	B. Rekker en J. v. d. Stam	1799
De Huwelijksduivel	Der Eheteufel, 1799	F. Leo		1799
Ieder veege zijn eigen vloer. Tooneelspel			J. S. v. Esveldt-Holtrop	1799
Julius van Sassen	Julius von Sassen, 1796	H. Zschokke	Hilman: vert. d. M. v. d. Bosch geb. Broek	1799, 1805, 1822
Klara van Synau. Treurspel			Zedel. Schouwt. VI	1799
Komplimenten en Wind. Blijspel	Complimente und Wind, 1792	C. F. Bretzner	Spect. Schwb. VI	1799

Louise of de veroordeelde onschuld	Luise oder der Sieg der Unschuld, 1775 (?)	H. F. Möller		1799
De kwade Luim. Tooneelspel	Ueble Laune, 1799	A. v. Kotzebue	J. S. v. Esveldt-Holtrop	1799, 1814
De oude Lijfkoetsier van Peter III. Tooneelspel	Der alte Leibkutscher Peter des Dritten, 1799	A. v. Kotzebue		1799, 1830
De Sekretaris of het zal zich schikken. Tooneelspel				1799 [1]
Sint Maerten of de gestoolen ganzen. Tooneelspel	Die Martinsgänse, 1798	F. G. Hagemann	D. Onderwater	1799, 1829
De Speeler. Tooneelspel	Der Spieler, 1799	A. W. Iffland	Alg. Spect. Schwb. VIII	1799
De Speeler, of revenge-Praeg.	„	„	D. Onderwater	1799, 1807, 183[illegible]
De Tooveres Sydonia. Tooneelspel		H. Zschokke	M. G. Engelman	1799
De Tooverfluit. Zangspel	Die Zauberflöte, 1791	E. Schikaneder	J. C. Meyer	1799, 1802, 1806
De Verlooving, of hoe deedt de Oom in de comedie? Blijspel		Frikke	J. C. Meyer	1799, 1800
De Virtuosen of het levend Testament. Blijspel			G. C. de Greuve	1799
De Voogd. Tooneelspel	Der Vormund, 1795	A. W. Iffland		1799
De Vreesachtige uit vooroordeel, wegens zijne geboorte op Zondag. Blijspel	Das neue Sonntagskind, 1794	J. Perinet	G. C. de Greuve	1799, 1800
De Vrienden. Tooneelspel	Die Freunde, 1797	F. J. W. Ziegler	Hilman: vert. d. C. Christ	1799

1) Andere uitgave z. j.

Alderson. Treurspel	Alderson, 1786	J. C. Brandes	Nwe Spect. Schwb. VII	**1800**
Atalante, of de geredde Onschuld. Tooneelspel [1])				1800
Blanca en Henrico. Treurspel			Zedel. Schouwt. VII	1800
De Broeders. Tooneelspel			Zedel. Schouwt. VII	1800
Charlotte Blanford of de wedergevonden Vader. Tooneelspel	Die Eroberung von Sant Lucia, 1781		M. C. Engelman	1800
De Comeet. Kluchtspel	Der Komet, 1799	A. W. Iffland	D. W. Stoopendaal	C. 1800
Don Karlos, kroonprins van Spanje. Treurspel	Don Carlos, Infant von Spanien, 1787	Schiller	M. Westerman	1800. Zie ook 1789
Eugenius, erfprins van Dalmatien. Tooneelspel		K. F. Hensler	C. Sauer	1800
De hyperboreïsche Ezel, of de hedendaagsche beschaving	Der hyperboreïsche Esel, oder die heutige Bildung, 1799	A. v. Kotzebue		1800
Fiesko, of de samenzweering te Genua	Die Verschwörung des Fiesco zu Genua, 1783	Schiller. Naar de bewerking van K. M. Plümicke	Iz. de Jongh	1800. Zie 1792
Guido en Bianka. Treurspel			Zedel. Schouwt. VIII	1800
Johanna van Montfaucon. Romantisch tafereel uit de 14e Eeuw	Johanna von Montfaucon, 1800	A. v. Kotzebue		1800, 1820
Karel de Twaalfde, koning van Zweden. Krijgspel			Zedel. Schouwt.VIII	1800

1) In de verzameling Hilman.

Leer om leer. Kluchtspel			J. S. van Esveldt-Holtrop [1]	1800
Het Masker. Treurspel	Die Maske, 1797(?)	Aug. Klingemann(?)		1800, 1827
Minna of het onnoozele meisje. Blijspel				1800
De gelukkige Morgen. Tooneelspel	Der glückliche Morgen, 1791	R. Bähr		1800
Peter Alexowicz, czaar van Rusland, of de zamenzweering in Moscow. Tooneelspel		F. M. Babo	A. Bruggemans	1800
De Repetitie van 't Liefhebberijtooneel. Blijspel				1800
Vrindschap en Eerzucht. Tooneelspel		A. J. von Guttenberg	H. F. Eyben	1800
Zoo ligt men den bedrieger het masker af. Tooneelspel	So zieht man dem Betrüger die Maske ab	A. F. von Brühl		1800
18e Eeuw, z.j.				
De Dood van Seneca. Treurspel	Seneca, 1758	E. C. von Kleist	W. ten Houte	Zie 1784
Haat en Liefde	Hasz und Liebe, 1786	C. F. F. A. von Bonin		
De Held voor 't Vaderland. Blijspel		J. Rautenstrauch	W. Coertse Jr.	

1) Verzameling Hilman.

Otto de Schutter, prins van Hessen	Otto der Schütz, Prinz von Hessen, 1791	F. G. Hagemann		
Schuldbesef	Bewustseyn! 1786	A. W. Iffland [1])		

1) Verzamelwerken in deze Bijlage genoemd:
De Spectatoriale Schouwburg, behelzende eene verzameling der beste zedelijke tooneelstukken, bijeengebracht uit alle de verscheiden taalen van Europa. Amst. 1775–'91, 20 deelen.
Nieuwe Spectatoriale Schouwburg, enz. (als boven). 1791–1801, 8 deelen.
Algemeene Spectatoriale Schouwburg, of tooneelstukken door de eerste vernuften van Europa. Amst. 1790–'99, 9 deelen.
Het zedelijk Tooneel, bevattende eenige der beste zedelijke tooneelspelen, uit verschillende taalen bijeengebragt. Amst. 1778–1792, 9 deelen.
Het Spectatoriaal Tooneel (uitgegeven onder de spreuk: Ex gaudio virtus). 1780–1796, 9 deelen.
Het Zedelijk Fransch en Hoogduitsch tooneel tot het Hollandsche bekwaam gemaakt. Amst. 1778, 4 stn.
Het Zedelijk Schouwtooneel der menschelijke hartstochten en daaden of Tooneelstukken van vernuft en smaak. 1796–1808, 16 deelen.
Zakbibliotheek van vernuft en smaak. Amst. 1797–'98, 2 deelen.
Kabinet van Mode en Smaak. 1791–1794, 8 deelen.
Verder is voor het samenstellen van deze Bijlage gebruik gemaakt van de *Tooneelcatalogus van de Maatsch. van Nederl. Letterk. te Leiden*, en van de Bijlage, voorkomende in *Drama en Tooneel* van Dr. J. A. Worp, deel II, p. 324—333. J. Hilman: *Alphabetisch overzicht der tooneelstukken in de bibliotheek van J. H.* Amst. 1878, is wel gebruikt, maar wanneer gegevens hieruit zijn overgenomen, heb ik het erbij vermeld, daar de catalogus niet nauwkeurig is. Eenige titels zijn overgenomen uit de recensies in de verschillende tijdschriften van de tweede helft der 18e eeuw.